

BIBLIOTECA CENTRALA
UNIVERSITARA
BUCUREȘTI

Cota 43190

Inventar 44602

N. Iorga

..

Istoria învățămîntului romănesc

„Școala este însuși
viitorul țării.“

(Carol I-ii.)

București
1928.

Editura
Casei Școalelor

Invr. A. 19.699

N. Iorga

..

Istoria învățămîntului romănesc

„Școala este însuși
viitorul țării.”

(Carol I-ii.)

44602

București
1928.

Editura
Casei Școalelor

CONTROL 1956

CCAP.H.1956

1956

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ
BUCUREȘTI
Cota 43190
Inventar 44602

B.C.U. Bucuresti

C44602

Istoria învățămîntului
romănesc

I.

Originile.

Școală face parte din vechiul tezaur al limbii românești, pe cînd școlar e o inovație lingvistică, înaintea căreia se întrebuița în Moldova cuvîntul școler, din secolul al XVIII-lea¹, care trăiește încă în popor, sau sholer, după grecește, pe care l-a păstrat și Regulamentul Organic². Ucenicul aparține împrumuturilor din slavonește: el era încă de foarte demult întrebuițat curent. Pe la 1680 se zicea după grecește: spudeu (σπουδαῖος); cuvîntul îl întilnim într'o mărturie cu privire la părintele lui Neculce³ și în certificatul de cultură dat de *Genealogia Cantacuzinilor* vestitului Constantin Stolnicul⁴. „Spudeului” îi răspunde, din același izvor, dascălul (διδάκκαλος) pe care l-am luat poate mai din vreme din slavonește. Dar moștenirii la-

¹ De ex. in Nedioglu, *Cea mai veche școală românească, cu caracter statornic (școala de la Sf. Gheorghe Vechiu)*, București, 1913, p. 18 (și pentru dascăl; tot acolo, la 1760: „școlărești”). Un „Sărindaru școleraru”, la 1744; *Studii și doc.*, VII, p. 326, no. 47.

² Regulamentul școlar moldovean din 1851 zice: *scoleri*.

³ *Buletinul comisiei istorice a României*, IV, p. 6.

⁴ Ed. Iorga, p. 292.

I.

Originile.

Școală face parte din vechiul tezaur al limbii românești, pe cînd școlar e o inovație lingvistică, înaintea căreia se întrebuița în Moldova cuvîntul școler, din secolul al XVIII-lea¹, care trăiește încă în popor, sau sholer, după grecește, pe care l-a păstrat și Regulamentul Organic². Ucenicul aparține împrumuturilor din slavonește: el era încă de foarte demult întrebuițat curent. Pe la 1680 se zicea după grecește: spudeu (σπουδαῖος); cuvîntul îl întilnim într'o mărturie cu privire la părintele lui Neculce³ și în certificatul de cultură dat de *Genealogia Cantacuzinilor* vestitului Constantin Stolnicul⁴. „Spudeului” îi răspunde, din același izvor, dascălul (διδάκκαλος) pe care l-am luat poate mai din vreme din slavonește. Dar moștenirii la-

¹ De ex. in Nedioglu, *Cea mai veche școală românească, cu caracter statornic (școala de la Sf. Gheorghe Vechiu)*, București, 1913, p. 18 (și pentru dascăl; tot acolo, la 1760: „școlărești”). Un „Sărindaru școleraru”, la 1744; *Studii și doc.*, VII, p. 326, no. 47.

² Regulamentul școlar moldovean din 1851 zice: *scoleri*.

³ *Buletinul comisiei istorice a României*, IV, p. 6.

⁴ Ed. Iorga, p. 292.

line îi aparțin cuvintele de basă: *o învăța, învățatură* și *învățător* (*învățămînt* e iarăși de creațiune modernă), ba chiar și *învățăcel*. Venind de la *invitiare*, în care *vitium* n'are înțelesul pejorativ obișnuit, s'ar putea ca deprinderea cu studiul să fi venit din modesta, dar foarte obișnuita deprindere a animalelor, a oilor în special cu serviciul la om. *Carta* (*charta*), *cărturar* (*chartularius*), *a scrie*, *scriptură*, aparțin iarăși nobilului vocabulariu primitiv¹.

Cît de veche e școala la Romîni?

S'a crezut atîta vreme — într'un celebru discurs la școlile din Hotin o afirma cu hotărîre Alexandru Hasdeu, căruia plăsmuirile „naționale” nu-i erau necunoscute, și pînă astăzi sînt oameni culți cari o repetă — că Alexandru-cel-Bun ar fi întemeiat în Suceava sa de pe la 1400 o școală, o Academie de drept, în legătură cu pretinsa legislație care i se atribuia. Academia există tot așa de puțin ca și sistemul lui de drept. Nu se putea face așa ceva într'o țară abia începătoare, atunci cînd nici apropiații Ruteni din Galiția, nici depărtații Slavi de Sud, învățătorii, în mare parte, ai principatului muntean, n'aveau un astfel de așezămînt și nu puteau deci trimite profesorii. Ideile de renovare a dreptului nu domniau nicăiri în acest Sud-Est european, nici în țeri de o mai veche dezvoltare decît ale noastre.

Dar un învățămînt exista fără îndoială, nu în legătură cu urmărirea pe căi teoretice a adevărului, ci cu nevoile adînci, neapărate ale societății care,

¹ A *ceti* e slavon.

în vremuri normale, creiază școala și-i determină caracterul.

Nu trebuie să uităm însă nici faptul că în orașele întemeiate cu cetățeni de împrumut, veniți din țările regelui Ungariei și din acelea ale regelui Poloniei, era o numeroasă populație străină aparținând unor popoare, Germanii și chiar Ungurii, care aveau o veche învățătură. E de crezut că Sașii din Cîmpulung sau din Tîrgoviște, în neconținută legătură cu negustori din patria lor ardeleană, își vor fi trimis copiii la carte în Brașov, Sibiiu sau Bistrița, ca și conaționali lor din Baia, legați de cel din urmă din orașele săsești de mai sus. Nemții din Siretiu și Suceava nu-și uitaseră pe ai lor din casa cea veche. S'au semnalat copii de-ai lor cari mergeau până la marea Universitate din Cracovia, centru de adunare al străinilor în secolul al XIV-lea, când Galiția este supt sceptrul iubitorului de cultură rege Casimir. S'au regăsit în registrele acestei înalte școli „Moldoveni” din Suceava și din Siretiu¹.

Să nu uităm iarăși că acești cetățeni, trăind după „dreptul de Magdeburg” pentru Galițieni, după cel săsesc pentru Ardeleni, aveau nevoie de cunoscători ai acestor tradiții juridice pentru a hotărî în acele procese cu hotărîri date în limba lor, pe care le cunoaștem din acte ale secolului al XV-lea. Raportul lor în această privință cu cei rămași la vatră era același ca raportul Italianilor din Pera sau din Chios, din Tripoli de Asia sau din Alexandria cu cetățile lor de origine, Genova și Veneția.

¹ Citați de Eugeniu Barwiński, în prefața la *Chronicon Moldaviae* al lui Miron Costin, ed. Comisiei Istorice a României.

Apoi grija sufletească a acestor „latini” de religie era încredințată nu numai unor episcopi din Ardeal, din Polonia, ci și preoților dintre cari o parte măcar trebuiau să fie indigeni. Și biserica apuseană, catolică, fără școală lângă dînsa și pentru cei cari nu voiesc să devie clerici,— *clercs* în franțuzește înseamnă: om cu studii, „spudeu”,—nu se poate concepe. Iar clasele dominante la noi au avut totdeauna o slăbiciune, explicabilă, pentru un învățămînt desvoltat, împărțit de străini. Fără îndoială am avut și pentru ai noștri, la reședințele episcopale din Milcov— încă în veacul al XIII-lea— Baia și Siretiu, din Bacău, din Argeș, școli de latinește, din ale căror binefaceri s’au împărțășit copiii romîni de pe vremuri. Și, alături de episcopi, călugării convertitori și cîrmuitori au trebuit să-și aibă micile lor școli, ori dacă e vorba de Dominicani din Siretiu, ori de Franciscanii din Argeș, de aceia cari de la „casele” din Ciuc s’au strecurat și aciuat în preajma reședinței episcopale din Bacău. Iesuiții din secolul al XVI-lea n’au fost singurii „scolari” de carte apuseană în părțile noastre.

În ce privește propriul nostru învățămînt, legat de limba slavonă a Statului și de pravoslavnicia Bisericii, el este de sigur o foarte veche realitate. Necesitatea lui era impusă de creșterea clerului înalt, de producerea unor călugări învățați, caligrafi și pictori, de inițierea Domnilor și boierilor și de deprinderea profesională a scriitorilor de diplome.

Nu vom ști niciodată exact care a fost rolul jucat la noi de acel Grigorie Țamblac, al cărui nume, explicat foarte ingenios, dar fără temei, și altfel, s’a dovedit a fi al unei familii bizantine¹. Predica,

¹ V. și *Rev. Istorică*, XI, p. 13.

vădită din manuscrisele păstrate ale cuvintărilor lui, nu era un obicei numai la Suceava unui „autocrat” de modă bizantină, însurat cu acea Marină care venia, de sigur, din lumea imperială grecească, dar și, mai târziu, pe vremea cînd locuia la noi învățatul Chiril Lukaris, viitorul Patriarh al Romei celei nouă, la Tirgoviștea din acei primi ani ai secolului al XVII-lea. Nu fără „ucenicie”, la școala de mănăstire, dar și pe lingă un înalt cleric învățat se vor fi deprins cu cartea slavonă oameni ca Teoclist și ceilalți mari Vlădici moldoveni ai secolului al XV-lea, sau cutare Mitropolit muntean, vrednic de moștenirea arhierilor din Vicina așezați la Argeș în secolul al XIV-lea, care cerea nomocanoane de la Bizanț¹, pe cînd un episcop de Roman dădea deslegări în chestii canonice pe la jumătatea aceluiași veac al XV-lea².

Cel puțin în mănăstirea munteană, dintru început de călugări cărturari, a Tismanei învățatului ctitor Nicodim și în Neamțul creat, peste puțină vreme, de ucenicii acestui cleric, a fost o adevărată școală de caligrafie și de zugrăvire a manuscriselor, dar, în același timp, și, pentru că limba acestor cărți era străină și trebuia învățată, de slavonește. Din aceste școli de chilie au ieșit oameni ca, în Moldova secolului al XV-lea, Gavriil fiul lui Urie și „tahii”, tahigrafii, Atanasie și Paladie³, ori Mircea „caligraful”, care a scris un manuscris de la Chilindariu la 1462-3⁴.

¹ Hurmuzaki, XIII, p. 348, no. 6.

² V. *Ist. Bisericeii*, I, și *Ist. literaturii romine*, I, pp. 98-9.

³ *Ist. lit., rom.*, I, pp. 95-6.

⁴ Liubomir Stoianovici, în *Sbornicul din Belgrad* pe 1923; v. și *Rev. Ist.*, X, pp. 153-4.

Și în aceastăaltă țară putem constata, la 7003 (1494-5) o școală, căci cutare manuscris de *Pravilă* păstrat tot la Chilandariu e datorit „mult greșitului monah, *grămăticul*” — deci și profesorul — Damian¹.

O „școală de meserii” era accia unde, tot pe acolo, își învățau meseria, mult înainte a apariției celor d'întăiu argintari profani, de felul celor din Ardealul săsesc, meșterii îmbrăcători în argint ai cărților și ai icoanelor de catapiteasmă².

Să amintim și necesara școală de musică, de psaltichie, a cîte unui „diac domnesc” care „învăța la șapte glasuri”³.

Am citat aiurea condițiile în care, mai tîrziu, dar de sigur că și pe acest timp, se recrutau învățăcei, copiii prinși, furați de prin sate, din cari se făceau „oameni de treabă, vlădici și egumeni și preuți și diaconi pre la svintele mănăstiri”⁴.

Pisarii munteni din veacurile al XIV-lea și al XV-lea, cari scriu cărțile domnești și scrisorile către orașele ardelenene cu cerneală neagră și albastră în slove mărunte, strîmte, ghemuite, după datina bulgărească și mai ales sîrbească, nu ni sînt cunoscuți. Nu putem spune nimic despre nația căreia-i aparțineau. V. A. Urechia pomenia după inedite pe un Neagoe și un Radu Grămăticul⁵. Dar pentru

¹ Liubomir Stoianovici, *l. c.*, p. 36. Cf. *Rev. Ist.*, X, p. 154.

² Până în secolul al XVIII-lea se învăța la stareț: astfel pentru schitul Pășcanii pe la 1768: revista *Ion Neculce*, I, p. 107.

³ *Ist. lit. rom.*, I, p. 97.

⁴ *Ibid.*

⁵ *Ist. școalelor*, I, p. 7.

Moldova epocii lui Alexandru-cel-Bun se poate stabili o lungă listă a acestor oameni deștepți și dibaci, cari nu se ridicau în boierii, rămânând legați pe viață de o cauză în care izbutiră, destul de rapide, a preface urita literă rusească în ductul elegant, din ce în ce mai rafinat, al chiriceii moldovenești. Ce mai frumoase nume românești decît ale lui Oțel, Bîrlea, Oanță, Vulpaș, Negrilaș, Șteful, Borcea, Săcară, Borș, Cîrjă¹? Chiar numele slavonești: Stețco, Ivașco nu înseamnă o obirșie străină, ele fiind pe atunci comune în Moldova. Un diac Giurge e fiul protopopului Moldovei, Ioil².

Dar alte nume, ca Șandru (din Sandor), trimet la Maramurășul originilor moldovenești. Și întrebarea se pune: ce datorim în acest domeniu Rutenilor de supt sceptrul Iagelonilor și ce vine de la descălecătorii coboriți din acel Maramurăș al regelui angevin din Ungaria? Forma diplomatică a actelor Moldovei începătoare e a documentelor ungurești. S'a constatat acuma în urmă³ că Voevozii și cnejii romîni scriau slavonește în patria lor maramurășeană. E de crezut deci că scriitorii ca Șandru veniau de acolo, odată cu descălecătorii sau mai târziu, viața românească dăinuind și mai departe, puternică, în acele locuri. Și, dacă e așa, se știe ce școli de caligrafi și diplomațiști erau în tot Apusul latin al evului mediu.

Domnii învățau carte. Chiar aceia cari nu puteau scrie erau datori să știe slavonește, dacă nu în-

¹ *Ist. lit. rom.*, I, p. 97. O altă listă în I. Bogdan, *Album paléographique moldave*, Prefața: o a treia, de demult, în Urechîă, *Ist. școalelor*, I, pp. 6-7.

² *Rev. Istorică*, II, p. 87.

³ Iorga, în *An. Ac. Rom.* pe 1926.

vățaseră această limbă politică și sacră în casă la ei, dela mamele de origine slavă, Bosniace în Țara-Românească (soția lui Alexandru-Vodă din care s'a născut Vladislav-Vlaicu), Rutene în Moldova (soția lui Lațcu, cu numele așa de rusesc). Ștefan-cel-Mare se putea înțelege în această limbă cu solii ruși trimiși de regele Poloniei¹.

Cîte un ostatec, ca al doilea Dan, trăind la Bizantinii, trebuia să învețe acolo, și copiii crescuți la Turci ai lui Vlad Dracul, teribilul Vlad și frumosul Radu, vor fi prins și ceva carte creștină.

Totuși, cînd Ilie Rareș se turci, un contemporan grec, într'o predică, învinuiește lipsa lui de creștere. „Se cuvenia”—și totuși maica lui era o fată de Despot sîrbesc, dintr'o familie luminată, și ea însăși știa să scrie plîngerii în slavonește către acel Sultan Soliman, la Curtea căruia se redactau acte în această limbă, — „să se încredințeze vre-unui supraveghetor și pedagog, ca să se îngrijească de copii și să nu-i lase să se amestece cu cine se întîmplă, ci să-i învețe cîte tind spre virtutea sufletească și trupească, iar ei, lăsîndu-i în voia lor, îi fac să-și caute numai de jucăriile lor, de poveștile și datinele păgînești, de caraghiozlicuri și de stricăciuni... Așa știe necreșterea, nu numai a lipsi pe om de cinstea de față, dar și de cea veșnică²”. Dar nepotul Doamnei Elena Brancovici, Bogdan Lăpușneanu, fu crescut de mamă-sa, Doamna Ruxanda Rareș, destul de bine pentru a putea figură în societatea nobililor poloni de peste Nistru, care-l cucerii și-l pierdu. Și Ioan-Vodă-cel-Cumplit putea să scrie ro-

¹ Bogdan, *Doc. lui Ștefan-cel-Mare*, II, p. 479.

² Νέος Ἑλληνογενήμων, XIII, pp. 57-9; traducere în *Rev. Ist.*, II, p. 179.

mănește, de și crescut în exil oriental, iar alt pribeag prin Răsărit, Petru Cercel, știa destul italianește ca să scrie un imn lui Dumnezeu. Fratele lui, Mihai Viteazul, are un scris extrem de fin, care arată școală.

Cum se făcea acest învățămînt, o știm pentru sfîrșitul secolului al XVI-lea. Copilașul iubit al lui Petru Șchiopul, Ștefan, plătindă ființă menită unei așa de scurte vieți, avea ca dascăl pe călugărul Teodosie Barbovski, care ajunsese Mitropolit și, pe lîngă cetirea din Psaltire și alte cărți sfinte, i se punea în mîna, pentru exercițiu și învățătură pe de rost, cîte o socoteală de cronologie, a anilor trecuți de la Facerea Lumii și alte date capitale, cum ni s'a păstrat, în românește, un mic izvod¹.

Boierimea putea să-și capete și ea asemenea cunoștinți, tot prin călugărașul de casă. De sigur că dregătorii Sfatului domnesc în veacul al XV-lea, înțelegeau slavona documentelor la care erau marturi sau chiar ispravnici. Dar acesta e un lucru care se învață, și un lucru greu care se învață cu cheltuială de vreme și sirguintă. Până va veni vremea pribegilor, în care feciori de boieri vor fi dați, în Ardeal și Polonia, la carte latinească, ori a „domiciliului forțat” la Constantinopol și aiurea în Orient, pe lîngă un Domn mazil, în care cas li stătea la îndemîna ce mai rămăsese din marea cultură bizantină.

Din fericire ni s'au păstrat și trei nume de învă-

¹ Hurmuzaki, XI, p. 197, no. CCCXXV.

țători, ambele din Moldova, pentru acest secol al XV-lea. Despre pisarul Toader Popovici, deci fiu de preot, se spune¹ că era „fratele lui Ion dascălul”. Și acest Ion dascălul e pomenit într'un act de la 1476, mai târziu și pisarul „Coste, fratele lui Ion dascălul” (1483)². La 1500 scria hrisoave pentru același mare Domn, Ștefan, un Efrem sau Ifrim dascălul³. Un mai vechiu „dascăl de copii” trebuie să fie acel Moise, din Rebricea, căruia i se dă, cu mîndrie, titlul de „filosoful”⁴. Alexandru-cel-Bun pomenia pe acest învățător⁵.

Toate aceste patru feluri de școli se pot urmări și în secolul al XVI-lea, până la începerea curențului apusean, sporadic la început, pe urmă din ce în ce mai puternic, în noi condiții de viață și supt deosebite influențe străine.

Ce decade e, odată cu catolicismul din jurul episcopiiilor de propagandă, școlile alipite de dîsele. Din ce în ce mai rar vin în visitație episcopii din Polonia, Argeșul nu mai are de mult „piscupul” său apusean, călugării latini ai Ciucului, barații, sînt și ei niște bieți ignoranți. Mărturiile rarilor delegați ai Sfîntului Scaun sînt tot mai desolante: sărăcie și întunecime, părăsire și tristă vegetare. Din

¹ *Uricariul*, XVIII, pp. 527-8.

² În colecția Sf. Spiridon din Iași, moșia Popricani. V. Urechia. I. c., p. 6. Azi publicate de I. Bogdan, *Doc. Ini Ștefan-cel-Mare*, I, p. 209. V. și *ibid.*, p. 267. Ca pisar și *ibid.*, p. 319, an. 1488. Cf. și tabla, la p. 522, supt „Ion diac”.

³ *Ibid.*, II, p. 178.

⁴ *Ibid.*, I, p. 65 (la 1462 trăiau fiii lui, Danciul și Marușca); II, p. 79 (nepotul lui la 1495: Nicoară Ciocărlie). Satul însuși se numi Filosofii; *ibid.*, p. 81.

⁵ Ghibănescu, *Surete și izvoade*, I, p. 21 și urm.

acest izvor deci nu se va alimenta școala din țările noastre.

Cetățile străine ajung sărace și, în același timp, își pierd caracterul lor inițial, de centre colonizate. Cufundându-se în viața generală a țerii, ele nu cîștigă nici supt raportul care ne interesează. Puțini mai stau pe lingă bisericile așa de cercetate odinioară; deveniți simpli orășeni moldoveni sau munteni, urmașii agerilor negustori din veacurile al XIV-lea și al XV-lea n'au mai multe nevoi culturale decît mahalagii romini cu cari s'au amestecat.

Școala de episcopi continuă însă. Șirul înălțator de clerici cărturari merge în Moldova până la învățatul Mitropolit Teofan, trecînd prin personalități ca ale lui Macarie de Roman și Eftimie, scriitori de înflorite „istorii” domnești după Bizantinul Manase, devenit o carte de întrebuițare curentă la Slavii de peste Dunăre. În Țara-Românească, unde viitorii preoți de sat învățau și la eclesiarhii episcopiiilor (un cas din 1660)¹, se păstrează și o alipire la cultura grecească, și Mitropolitul lui Mihai Viteazul va cere la Constantinopol un Nomocanon de care simția nevoie în eparhia sa. Toate lucruri care presupun o continuă și serioasă urmare a studiilor, din generație în generație.

Mănăstirea nu se odihnește. În vechile fundații glorioase, ca și în cele nouă, se învață de sirg slavona, caligrafia, pictura și musica. Manuscrisele moldovenești sînt de toată frumuseța, continuînd cele mai bune tradiții ale Bizanțului. Mulți episcopi sînt de „postrig” din aceste harnice lăcașuri.

Dar mai ales înflorește școala de „dieci”. Pentru

¹ *Rev. Istorică*, VI, p. 123.

cărțile domnești, tot mai multe, e la lucru o întreagă legiune de măestri mînuitori ai condeiului. Rare ori vre-un străin ca activul Nebojatco de la sfîrșitul secolului al XVI-lea. La mîndrele nume vechi se adaugă ale lui Bogza, Buzdugan, Dumșa, Cozmin, Pepelea, Mustea, Hamza, Pitic, Gheanghea, care înaintă în onoruri, Vilcul, în Moldova; Cherche-lan, Mogoș, Răzmeriță, Florea, Badea, Fiera, Bercea, Stoicea, Oprea, Badea, Cazan, Mihu, la Munteni¹. Unii sînt preoți — și li se zice: Popa —, alții se cred obligați să spuie că au de tată un preot, un călugăr, — ca Luchian Popescul ori Vașcă sin Var-nava—; părintele e menționat, fiindcă va fi fost însuși un diac, în numele terminate cu *-escul*, ca un Crîstea Mihăilescul, un Stan Săvescul, un Calotescul, un Radul sin Bratul, Stanislav al Tatului; alții arată locul lor de origine și se vădesc copii de săteni: Borîleanul (din Borolea Dorohoiului), Eremia Băseanul (din Băseni), Fundeanul, Stanciul ot Miroș, Neagoe din Negomorești, ceva mai târziu, la 1622, Tecman Covurluianul².

Vechea cultură slavonă se învrednici și de îngrijirea lui Alexandru Lăpușneanu. Acela care-și căuta pictori pentru Slatina la Veneția și care nu doria nimic mai mult decît să între prin Polonia în rîndul principilor Apusului era în același timp un zelos tradiționalist. Ctitor al bisericii moldovenesti din Liov, corespondent și generos dăruitor al călugărilor ruși ai Stavropighiei, mănăstirii autonome din capitala Galiției, el nu li scria numai pentru tipografie, dar și pentru pregătirea cu psaltichia „grecească și sîrbească” a dascălilor lor de musică la psaltii

¹ Urechîă, *l. c.*, pp. 6-7.

² *Studii și doc.*, V, p. 82, no. 20.

cari învățau pe cîntăreții din mănăstirile și bisericile Moldovei; el adaugă că la școala lui de cîntări au învățat și tineri Ruteni trimiși din Przemysl¹. În schimb Moldovenii învățau, unë ori, și la școala „Frăției” din Liov, care tipări, la 1591, o gramatică ruso-greacă².

Cînd, pe o icoană din 1566, dăruită de arhimandritul Spiridon mănăstirii Putna, cetim, în românește: „Înțelepciunea au zidit ție casă”, ne putem întreba dacă nu e vorba de o școală³.

În Țara-Românească știm unde era izvorul acestei învățături. La 1576, o carte domnească a lui Alexandru-Vodă Mircea e scrisă „în slănta mănăstire ce se chiamă a marelui mucenic al lui Hristos Gheorghe”, de grămăticul Stan, care, între aceste ziduri, de multe ori refăcute pe urmă, până la pierderea vechiului caracter, pregătia țerii sale alți buni diaci ca dînsul⁴. Aceasta ne face să înțelegem însă cum era învățarea și a altor scriitori de hrisoave.

¹ Hurmuzaki-Bogdan, I, p. 209, no. CII, analizat și în Iorga, *Polonais et Roumains și Note polone*, 1924.

² *Revista Arhivelor*, II, p. 418.

³ *Rev. p. ist. arh. și filologie*, I, p. 296. Cf. *Rev. Ist.*, VII, p. 159.

⁴ Gh. Nedioglu, *Cea mai veche școală românească cu caracter statornic (școala de la Sf. Gheorghe Vechiu)*, București, 1913, p. 8.

II.

Incercări de școală apuseană la noi și școlari romîni la școlile apusene.

Pribegia în Ardeal și în Polonia e unul din fenomenele cele mai obișnuite ale vieții politice românești din veacul al XVI-lea. Mulți dintre Moldoveni trec în Polonia: pretendenți, rude domnești, boieri compromiși, conspiratori, cari-și așteaptă ceasul. Se oploșesc, cei din Moldova, pe unde pot, ținuți pe banii lor sau reduși a imprumuta: une ori trăinț și din mila Craiului Măriei Sale, pe care l-au servit ori au de gînd să-l servească. Ii aflăm prin Liov mai ales, care e plin de dînșii, până ce au ajuns a lua în arendă venituri regale, ca bogatul fost vameș al Moldovei, supt Alexandru Lăpușeanu, Constantin Corniact, care aducea vinuri moldovenești și le vindea în circiuma, încă păstrată, a elegantei lui case cu colonete în stilul Renașterii, sau chiar ca Nistor Ureche însuși¹, până ce, făcîndu-se cetățeni ai Regatului, își cumpărau moșii, ca Ustia Movi-leștilor. In aceleași condiții trăiesc prin cetățile ardelenene cei urmăriți de urgia Domnilor munteni, vînzînd până și mărgăritare, ultima piatră scumpă,

¹ Picot, în *Prinos lui D. A. Sturdza*, p. 204 și urm.

ultimul obiect de aur sau de argint pe care-l mai păstrau dintr'o avere distrusă.

În acești lungi ani de exil, cari, une ori, se mîntuiau, și pentru Munteni, cu o încetățenire — ca a neamului lui Ioan Logofătul¹—, copiii creșteau și se cereau dați la carte. Se puteau adresa părinții la cîte un cleric părtaș al acelorași miserii, și aceasta se petrecea probabil foarte adesea. Dar în apropiere ispitia școala străină. Ba chiar boieri din țară se adresa la ea, ca acel Petru din Iași, care-și dăduse la Liov, pentru a fi crescut acolo, fiul, „Taifan” sau Teofan, care muri peste un an, în casa fostului consul Grigore². Un așa de bun ortodox ca Petru Șchiopul, refugiat în Tirol, își părăsi unicul și atît de iubitul copil în sama Iesuiților din Innsbruck, cari făcură din „Ștefan-Vodă al Moldovei și al Țerii-Românești”, un membru devotat al Congregației Mariane, dar și un candidat la moartea de slăbănogie în adolescență³. Școlile de latinește ale Liovului aveau și cîte un ucenic „valah”, și odată întîmpinăm la Magistrat o plingere contra celui băiat de boier care, aruncînd o piatră de pe fereastră, spărsese capul cutărui E-vreu care nu se dădea mulțămît cu atîta⁴.

În veacul al XVII-lea vechile forme școlare se păstrează. Găsim dascăli scriitori, dieci, prin sate, ca Toader din Stoiești Focșanilor, Gheorghe din Odo-

¹ V. Cronica lui Constantin Căpitanul Filipescu, ed. Iorga, p. 66, nota 3.

² *Studii și doc.*, XXIII, p. 378, no. CCXXXVIII.

³ Hurmuzaki, XI, *passim*.

⁴ *Studii și doc.*, XXIII, pp. 413-4, no. CCCXXXI; cf., Iorga, *Relațiile comerciale ale țărilor noastre cu Lembergul*, din „Economia Națională”, București 1900, pp. 71-2.

bești (anii 1670-80)¹. Dar învățămîntul românesc, ieșind din rosturile lui patriarhale, țintia acum mai sus.

Lupu Stroici scria polonește mai bucuros decît cu chirlică țerii și se făcuse **Luca** pentru a fi la nivel. Grigore Ureche primise, în vremile grele ale familiei sale, o creștere apuseană, în așezămintele din Polonia.

La începutul veacului al XVII-lea fiul lui Costin Hatmanul, finul lui Vodă Miron Barnovschi, Miron sau, cum îi ziceau colegii poloni: Mironașco, învăță la școala călugărilor de la Bar în Podolia, primind astfel o pecete pe care o va păstra toată viața.

Dacă fetele lui Alexandru-Vodă Lăpușneanu se putură mărita în Polonia, dacă fiul lui, Bogdan — a cărui mamă, Ruxanda, era Sîrboaică după mamă și primise o cultură răsăriteană, slavonă —, putu să alerge după aventuri, în tovărășia tinerilor nobili poloni, rude sau prieteni, această înseamnă că în această familie se da și o educație occidentală. Același a fost și cazul cu Movileștii, fete intrate în cele mai mari familii din Polonia și băieți, — în acest cas fiind și explicația îndelungatei lor petreceri în această lume polonă până la acea moșie unde se strecurară atîtea triste zile de deșterare.

Renașterea latină veni însă către noi, în țară, de două ori. Nu din Ardeal, unde preoții din Șcheiul Brașovului trăiau în vechea tradiție răsăriteană — și ei și-au avut fără îndoială o școală, o adevărată școală, de limbă slavonă — și influența Bisericii calvine, ocrotită și impusă de preoții maghiari ai țerii,

¹ *Studii și doc.*, VII p. 321, no. 19; cf. *Rev. Ist.*, V, p. 228.

trebui să aducă, nu numai cartea sfântă, cartea de slujbă, predica în românește, dar și o școală pe lângă dînsa, pentru formarea unui cler capabil de a face necesarele deosebiri de dogmă. Dar de acolo n'a încercat nimeni să strămute în Țara-Românească ori în Moldova un învățămînt de caracter occidental.

Un neașteptat și curios incident, Domnia lui Ioan-Vodă Despot, „ereticul”, dădu o astfel de școală, cu totul anacronică, Moldovei anilor 1560.

De sigur că acela care se încoronă cu o coroană ca a prinților Apusului și bătu taleri înfățișîndu-l astfel, cu sceptrul în mîină și trupul cuprins în zale, aventurierul incunjurat de mercenari unguri și burgunzi, peșitorul unei logodnice polone nu înțelegea să facă numai o școală menită să aducă la luteranismul sau la socinianismul polon al episcopului Luzinski, adus de dînsul, pe Nemții vieri, rămași catolici, la Cotnari, unde zidi o frumoasă biserică în alt stil decît al țerii. Era și acesta un scop, și de aceia, pentru a complăcea prietenilor și sprijinatorilor săi, reformații din Polonia, adusesse el, după refuzul, așa de firesc, al generelui marelui Melanchthon, Gașpar Peucer, pe acela care și luă conducerea școlii, Silesianul Iacob Sommer. Dar Iacob Vasilikos, ajuns Măria Sa Ioan-Vodă, își aducea prea bine aminte de anii cînd era student în medicină la Montpellier, de truda sa, alături de prietenul Diasorinos, la copiarea de manuscripte grecești pentru Carol Quintul, de tratatele sale latine despre normele războiului pentru ca să lase fără știință de carte ca în Apus pe fiii boierilor săi. O nouă generație de cultură latină trebuia să iasă din această școală pentru a îndeplini marea mi-

siune care-i era păstrată: unirea cu Țara-Românească, luarea în stăpînire a Ardealului, întoarcerea mindrelor vremuri romane.

Dar toată această vrajă se risipi. Vodă străinul stătu închis pînă în ceasul morții sus la Suceava în cetate, iar, în goana contra prietenilor și clienților lui, Sommer își rupse doctorala togă prin haragii viilor de la Cotnari, bucuros că a putut, ajuns în sfîrșit la adăpost, să cînte în elegii sfîrșitul ilusiilor romane¹.

Dar unde nu izbuliseră protestanții, se încercară, în același secol al XVI-lea, catolicii.

Misiunea de la Lublin a Iesuiților, cu Warszewiecki în frunte, se sprijinia și pe școală, pe vestitul Colegiu de acolo, într'un timp cînd ca om al culturii și al școlii apărea în Ardeal Iesuitul Possevino, o lumină a timpurilor sale, înviind la Alba-Iulia, odată cu episcopia latină, și o activitate școlară. Sfătuিত de Albanesul italianisat Bartolomeo Bruti, cetățean al Veneției, din care făcu Postelnicul său, Petru Șchiopul, care nu prevedea exilul său apropiat și școala iesuită a lui Ștefan, fiul inimii sale, dădu voie să se tipărească Minee și calendare pentru Romîni și să se întoarcă la catolicism școala de la Cotnari, așteptînd un așezămînt pentru Romîni înșii². Era vorba chiar de un Seminarium cu limba de propunere grecească, susținut cu o sută de scuzi lunar. Din această tentativă se alese însă, doar fără drama de la sfîrșit, tot așa de puțin ca și din improvisația didactică a lui „Despot-Vodă”.

¹ Sommer, *Vita Despotae*, în Legrand, *Deux vies de Jacques Basilicos*, Paris, 1889, pp. 29-30.

² V. Hurmuzaki, XI, pp. LXIII-V.

Dar nepotul lui Petru-Vodă, ajuns mai rău decît un pribeag, ajuns fiul unui tată turcit, despărțit de nevestă și de țiitoarea din care se născuse copilul, Radu-Vodă al „Doamnei” Vișa, fu dus la Veneția, unde stătea, în mănăstirea de călugărițe din insula Murano, cu altarul de marmură pomenind originea corvină, romană a dinastiei muntene, Mărioara Adorna Vallarga, sora Doamnei Ecaterina, mama lui Mihnea-Vodă și bunica, acum trecută din viață a răzlețului copil. După o ucenicie grecească în mănăstirea Ivirilor de la Athos — altă inovație școlară — Radu-și făcu toată educația lingă această mătușă.

Astfel însă începe un alt capitol din școala noastră cea puțin știută: influența italiană.

III.

Influențele italiene asupra școlii românești.

Un Bartolomeo Bruti încercase a aduce școală catolică, fie și polonă, în Moldova lui Petru Șchiopul, Nu știm dacă va fi înoit încercarea „Venețianul” mîndru și luxos, „superb”, care fu Radu Mihnea, de și lîngă dînsul sta alt Postelnic de proveniență venețiană, Bernardo Borisi, „Brănatul” Moldovenilor, așteptînd ca un Bartolomeo Minetti să-i conducă fiul, pe Alexandru Coconul, și ca o Doamnă levantină, Victoria, să stea lîngă Leon-Vodă, venit din Constantinopol¹.

Dar o epocă influențată de Italia, direct sau prin sucursalele ei răsăritene, cum era Creta, dar și Pera levantină, patria Ecaterinei și a Mărioarei, cu dulcele nume romănesc, era să vie. Până la dînsa însă se va trece, în Moldova, țara mai înriurită de Apus, printr'o fasă de strecurare latină din Polonia. Iesuiții se așezaseră în țară, favorisați de Movilești, și-și făcuseră școala la Iași.

Petrașcu, fiul lui Simion-Vodă Movilă, și, o bucată de vreme, pretendent la tronul părintelui său,

¹ V. și ediția italiană a cărții mele „Istoria Romînilor și a civilizației lor”.

ajunse, întâiu aiurea decît la noi, creatorul unei școli nouă, în care alipirea de ortodoxie era unită cu studii în latinește după tipicul fixat în așezămintele iesuite. Se poate zice că în această singură dată se întilnește o ortodoxie internațională, neprijinită pe grecește sau slavonește și un program iesuit fără legătură cu catolicismul roman. Ii era dat unui Moldovean, unui Român care prin originea nației și prin așezarea patriei era legat de cele două lumi deosebite și adesea opuse, să realizeze această sintesă, încă una din acelea între Orient și Occident de care e bogat trecutul nostru cultural¹.

O școală pur iesuită funcționase la Iași, de mai multă vreme. Vin părinți din Ardeal s'o întemeieze². Elevii obișnuiau chiar să se înfățișeze de Anul Nou la Curte, recitînd lauda lui Vodă în latinește, „Zece, doisprezece copii, unul mai mic decît altul, îl salutau atît latinește și grecește, cît și în limba părintească³.” Boieri, ba chiar, poate, Ioan-Vodă, fiul lui Vasile Lupu, trecură pe acolo⁴.

Se întîmpină doi catolici, Novakovich și Bankovich, trimeseși la studii în Polonia⁵, pe un timp cînd la

¹ V. P. P. Panaitescu, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila, archevêque de Kiev, dans les Principautés roumaines*, în *Mélanges de l'École roumaine en France*, 1926, 1, p. 3 și urm.

² Veress, *Scrisorile misionarului Bandini*, în „An. Ac. Rom.”, 1927, p. 43.

³ *Ibid.*, p. 61. La Ciubărciu, un Dominican; *ibid.*, p. 64.

⁴ P. P. Panaitescu, *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, București, 1923, p. 13; I. Minea, *Dimitrie Cantemir*, p. 6.

⁵ Veress, *l. c.*, p. 65.

Camenița învățau fiul medicului lui Duca-Vodă și un Duminecă al lui Capră¹, și se urmă un mic seminarium iezuit la Iași, pe lângă școala lui Ressi, Franciscan, la Galați². Cutare „representație de teatru”, cu cei trei Crai de la Răsărit împrumutați din Apus, e în legătură cu acest așezămînt școlar. Craii în veșmînt regal mergeau la Curte cu doisprezece ucenici, purtînd icoana Precistei, și „cîntînd românește și latinește”³. Data aceasta însă, Vasile Lupu se lăsă influențat de Românul care juca un așa de mare rol și în Biserica Rutenilor și în nobilimea polonă, plină de rudele lui, pentru a introduce la el o sucursală a noii Academii chievene.

Tipografia moldovenească, plănuită încă de Miron-Vodă Barnovschi Movilă, ctitor ale noii biserici moldovenești și al unei a doua de acolo din Liov, pentru Ruteni, fu adusă la îndeplinire, cu material rusec, de Vasile, cu ajutorul Mitropolitului de la Chiev⁴. Școala trebuia să vie în același timp.

Domnul o ceru de mai multe ori aceluia a cărui activitate culturală-i servia de model. Chiliile de la Trei Ierarhi, isprăvite încă din 1639, așteptau pe dascălii cari nu puteau veni decît de la Chiev: Directorul era chemat să fie și egumen al mănăstirii, cu totul deosebită ca menire de acelea care în școlile lor pregăteau cărturari mai modești, la Neamț, la Biserici și aiurea.

Veni, în fruntea unui grup de învățători, Ruși, cari

¹ P. P. Panaitescu, *l. c.*, și p. 17, nota 6.

² *Ibid.*

³ T. Burada, *Ist. teatrului în Moldova*, I, Iași, 1915. Cf. *Revista Istorică*, I, pp. 121-2, după Bandini, în *An. Ac. Rom.*, XVI, p. 319.

⁴ V. P. P. Panaitescu, *l. c.*, pp. 49-51. Un tipograf român, Gheorghe, la Liov, *ib' d.*, pp. 51-2.

știau grecește, dar și latinește, fostul rector al Colegiului din Chiev, Sofronie Pociățchi. D. P. P. Panaitescu ni-a înfățișat activitatea acestui călugăr care ca mirean tipărise la 1622 versuri rusești după dactila occidentală, care scormonia strămoși latini ca Mucius Scaevola lui Movilă, care se privia pe sine ca închinător al „reginei științelor, Minerva”, necuprinsă în vre-un calendar, și care cultiva ca specialitate retorica, în care intra și ceva mitologie, predată în latinește și în polonește, dar nu în limba slavonă sau rusească. Tot de acolo știm mai bine măcar pe unul dintre ceilalți profesori: Ignatie Iavlovici, elev al lui Pociățchi și purtat pe la Zamosc, unde era școala de erudiție clasică întemeiată de Hatmanul Ioan Zamoyski, fost școlar la Padova și un ales reprezentant al Renașterii. La 1645 învățămîntul se urmă încă, oaspeții la nunta Mariei lui Vasile-Vodă întilnind la Iași pe Chieviți¹.

În 1646, călugărul grec Benedict de la Vatopedi, care predase la Chiev, apoi, după recomandafia lui Vasile chiar, și la Moscova, unde a fost fondatorul unei tipografii, funcționa la Colegiu și furnisa pe Țar cu manuscrise grecești din Moldova. La 1650 încă acești monahi profesori îndeplineau și sarcini politice, fiind corespondența lui Vodă cu Chievul².

N'a fost printre profesori și acel Eustratie Logofătul, întrebuințat la pregătirea legislației mai mult teoretice a lui Vasile și capabil de a da,— cum credeam—, frumoasa traducere complectă a lui Herodot în românește, care cade tocmai în acești ani ai funcționării Colegiului? Nu știm nimic asupra ori

¹ P. P. Panaitescu, *l. c.*, p. 76.

² *Ibid.*, p. 77.

gîinii și pregătirii lui, dar sînt multe probabilități că el a ajutat această trecătoare operă de înaltă cultură¹.

Dar e sigur că aici s'a format știința și de grecește și de latinește a aceluși Nicolae Milescu, care fu capabil să dea singur o versiune a Bibliei, a lui Herodot poate, și care, mergînd la Moscova, fu elenistul de căpetenie, dar nu fără legături cu Âpusul, al vremii sale². Știm însă că el și-a desăvîrșit învățătura la Academia constantinopolitană, patriarhală, întemeiată pe vremea cînd Grecii aveau frunțași atît de învățați ca dragomanul Panaioti Nikusios³.

Atîta se cunoaște despre școala lui Vasile-Vodă, care se pare că nu ținu pînă la ieșirea lui din Scaun, poate din cauza, nu numai a invidiei grecești — și Vasile era candidat de „Impărat” pentru Greci—, ci vre-unui conflict cu Biserica țerii, condusă atunci de un așa de călduros reprezentant al curentului românesc ca Mitropolitul Varlaam. Și nouă ni se pare acum că actul de la Gheorghe Ștefan-Vodă, înlocuitorul silnic al lui Vasile, care laudă pe acești das-

¹ V. *Ist. lit. rom.*, I, p. și urm.

² V. P. P. Panaitescu, în aceleași *Mélanges*, pe 1925, p. 65 și urm.; Giurescu, în *An. Ac. Rom.*, pe 1927.

³ Rudele lui „Ștefan Milsecul č-au fost Postelnic”, în Iași, la 1691, le-am găsit undeva. Banul Barbu Milescul, Nov. 7201; Ghibănescu, *Surete și izvoade*, VI, p. 126, no. 12. N'ar fi imposibil ca el să fie acel „Neculai de Vasluin, prietenul nostru”, vînzător al unui Țigan la Munteni, către care scrie Gavril Hatmanul, fratele lui Vasile Lupu; *Arhiva istorică*, I, pp. 135-6, no. 196. — Pentru școala patriarhală din Constantinopol, Litzica, *Catalogul manuscriptelor grecești*, pp. 354-5, no. 642 (an. 1709).

căli, e o falsificație a lui Gheorghe Asachi, în vederea căpătării pentru școala românească a veniturilor mănăstirii, aflătoare în mina Grecilor¹.

Școala de la Sfântul Sava, are, de sigur o altă origine. E o formațiune paralelă, întemeiată la acest metoh al Patriarhiei din Ierusalim pe care o va reprezenta cu atîta strălucire și autoritate un Patriarh Dosofteiu. În chiliile de lângă biserica lui Petru Șchiopul și refăcută, împodobită supt Radu Mihnea, care putea fi și un ctitor cultural, preda, în timpul cînd înfloria școala, de altă direcție, de la Trei Ierarhi, un Nicolae Kerameus, după care luă conducerea un Trapezuntin, Teodor — și rolul acestui isolat Trapezunt în cultura grecească a timpului ar trebui cercetat de aproape, — filosof și scriitor, care-și isprăvia zilele în 1665².

În provincie am văzut că găsim dascăli la Focșani, pe la sfîrșitul aceluiași secol³.

În această Moldovă de la jumătatea veacului al XVII-lea, o fată a lui Grigore Ureche, cronicarul, Antimia, putea să însemne pe un act că iscălitura e de mîna ei, „fiind bine învățată în cărți”⁴.

Țara-Românească a lui Matei Basarab, în concurență continuă cu Moldova lui Vasile Lupu, împrumutase meșteri de tipar de la Rușii din Chiev, ca

¹ P. P. Panaitescu, *l. c.*, p. 66 și nota 1; p. 74 și urm.

² *Ist. lit. rom.*, II, p. 37, unde și visita la 1664 a Patriarhului Nectarie.

³ *Studii și doc.*, VII, p. 321, no. 19.

⁴ Elena Eftimiu, în *Revista Arhivelor*, II, p. 371. Pentru învățămîntul modest de la sate, Ghibănescu, *Surete și izvoade, Dorohoiu și Șendriceni*, p. 24.

și de la cei din Liov¹. În același timp are loc cel d'întăiu contact cunoscut al unui tînăr Român, muntean, doritor de învățatură, cu acea lume rusească în care studiile mai înalte erau relativ recente. Înainte de 1627, cînd intră în rîndurile boierimii, Udriște Năsturel din Fiereștii Ilfovului, care, din mîndria pedantismului său, se va iscăli Uriil, după Biblie, și Oreste, după tradiția elenică, acest frate al Doamnei Elina a lui Matei-Vodă, căpătă învățatură de latinește de la cineva care ar putea fi și Chiril Lukaris, prelatul grec, dispus la inovații, care n'a desprețuit legătura cu Apusul catolic. Toată viața sa, Udriște, care a avut și un schimb de vederi asupra deosebirii de confesiune cu călugărul croat Rafail Levacovici², nu s'a sfiit să privească spre acea lume occidentală pe care de obicei ai noștri o considerau cu ochii bine-credinciosului îngrijorat. Cred că tînărul boier a făcut și un drum în străinătate, ca și acel Tudor care, la 1636, în cutare document muntean scris de dînsul, se întitulează cu o deosebită mîndrie: *spudeu*³. Din aceste raporturi, traducătorul din latinește în slavonește a *Imitației lui Isus Hristos*, acela care pomește cel d'întăiu de înrudirea limbii noastre cu latina³, păstră anumite caractere, cu totul neobișnuite, ale activității sale culturale. Totdeauna mi s'au părut curioase literele de duct latin ale inscripțiilor puse pe mormîntul Elinei, al copilului ei Matei (la Biserica Domnească din Tirgoviște) și chiar al bătrînului Vodă-Matei însuși (la Arnota). Se putea bănui o influență ardeleană ori și una venită din depărtata

¹ P. P. Panaitescu, *l. c.*, p. 19 și urm.

² *Ibid.*, p. 37, nota 1 (unde izvoarele).

³ *Bul. Com. Istorice a României*, V. p. 190, no. 21.

⁴ P. P. Panaitescu, *l. c.*, p. 46.

Italia. Azi putem spune cu siguranță că e vorba de un împrumut de la Rușii apuseni, învățătorii și îndreptătorii ambițiosului „spudeu”. Cutare document muntean din același timp are, în caligrafie ca și în stilul însuși, cu inovații chiar în titlul domnesc, o pecete chieviană¹. Acum în urmă, analiza făcută de d. Silviu Dragomir privilegiului, mai târziu, de dănie către Mitropolia din Ardeal a dovedit că și aici e curentul rusesc datorit lui Năsturel².

Cînd pe icoana de la Hilandariu, făcută de Loghin Corenici pentru Mitropolitul de Inău Teofan se dă lui Matei titlul de „*eneaz și domn*”, recunoaștem influența rusească, și cu atît mai mult; cu cit pe aceeași se pomenește Udriște al doilea logofăt, lingă Șerban al doilea Vistier³. De altfel, la 1652 el chema de la Moscova chiar pe călugării Vartolomeiu și Dosofteiu, pentru scopuri culturale, poate chiar și școlare, prin acel Teodor care era „dascălul copiilor săi”⁴,—sau, cum i se zice aiurea, acestui Rus Teodor, „*studentul*” (cuvîntul apusean *este*) lui Udriște⁵—, dintre cari Radu ajunsese și el un meșter de slove, dar fără tendințele înoitoare ale părintelui său.

Poate că Udriște însuși n'a deschis o școală; cunoaștem pe aceia care a fost înființată la Cîmpulung, dar nu în cămăruțele, cu arcade gotice și vechi fresce din secolul al XIV-lea, ale Mănăstirii domnești, unde

¹ L-am dat și în facsimile în memoriul la Ac. Rom., despre moșiile familiei Beldy în Țara-Românească (*An. Ac. Rom.*, 1925, p. 385).

² *Revue historique du Sud-Est européen*, 1927, p. 30 și urm.

³ Liubomir Stoianovici, în *Sbornicul* pe 1923.

⁴ P. P. Panaitescu, *l. c.*, p. 37.

⁵ *Ibid.*, p. 40.

se odihnia ctitorul Nicolae Alexandru-Vodă, ci în casa cumpărată de la Stroe Vornicul Golescu, de fiul său Radu, prietenul lui Gheorghe Brancovici-„Brîncoveanu”, cronicarul sîrbesc și doritorul de tron al Serbiei înviate¹. Acestei școli îi făcea o danie, la 28 Mart 1670, Antonie-Vodă. „Deci Domnia Mea și gîndiiu întru inema Domniei Meale și făcui Domnia Mea casă de învățătură, adecă școală, în orașul Cîmpulung, întru care să hie putință și bogaților și săracilor a-și darea feciorii să se înțeleptească de buna învățătură dentru Sfinta Scriptură”; hrănită cu veniturile Rucărului și Dragoslavelor, ea era dată în sama Mitropolitului Teodosie².

Insemnările Rusului moscovit Arsenie Suharev ni arată luînd parte la discuții teologice, alături de un Vlasie, de cei doi Greci înrîuriți și ei de occidentalism, Meletie Sirigul și Paisie Ligaridi, pe doi dascăli, unul rutean, Grigorie, care trăia pe lingă iubitorul de carte Mitropolit Ștefan, altul grec, Malahia³. Era și o bibliotecă la îndemîna acestor teologi bucuroși de discuții, și cărți veniau în același timp din lumea rusească, din Athos și din părțile apusene⁴.

¹ Dan I. Simionescu, *Viața literară și culturală a mănăstirii Cîmpulung în trecut*, Cîmpulung-Muscel, 1926, pp. 34-5. (Și după prefața generalului P. Vasiliu Năsturel la ediția lui *Varlaam și Ioasaf* a lui Udriște.)

² După D. I. Băjan, *Documente cîmpulungene*, C. Rădulescu-Codin și preot I. Răuțescu, *Dragoslavele*, Cîmpulung, 1923, pp. 10-3. În Rădulescu-Codin, *Cîmpulungul Muscelului*, 1925, p. 143 se dau și dascălii, începînd cu Dumitru (1689) și Radu Lăngescu (același an). V. și *Anuarul Institutului de istoria Romînilor din Cluj*, 1927, p. 745.

³ P. P. Panaitescu, *l. c.*, pp. 38-40.

⁴ *Ibid.*, p. 40.

În acest principat muntean relațiile erau, deci, tot atât de strânse cu Grecii de felul lui Meletie Sirigul și al aceluia Ligaridi, care avu o mare influență și în Moscovia, combătînd curentul apusean, venit din Polonia și de la neobosita propagandă a Iesuiților călători de speța vestitului Possevino. Dar de la un timp erau și altfel de Greci: aceia cari, ca propagandiști pentru unirea Bisericilor în lumea moscovită, erau pătrunși de cultura italiană.

Veneția a rămas până la sfîrșitul existenței sale politice și o Putere orientală. Nu numai prin rostul pe care-l păstra la Constantinopol, unde bailul ei avea cuvînt în multe, dar prin stăpînirea în Insulele Ionice și în Creta, care fu pierdută numai în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, pe cînd Ciprul, alt loc de schimb între culturi, fusese luat de Turci încă din secolul precedent. Ea avea între supușii și cetățenii ei atîția Greci, cari considerau une ori italiana ca a doua limbă a lor și, chiar cînd scriau grecește, se conduceau după alte norme decît cele tradiționale din Răsărit (dovadă *Erotocritul*, în legătură cu epepeia italiană din vremea lui Ariosto și Torquato Tasso, și o întregă literatură pentru teatru). În cetatea suverană chiar, biserica Sfîntului Gheorghe a Grecilor, care primi danii și de la Petru Șchiopul și de la Matei Basarab și în preajma căreia va trăi cutare Grec al Brîncoveanului, represinta neconținut locul de întîlnire a celor două civilizații, dintre care firește împrumutătoarea era aceia a Grecilor. Și aici ortodoxia putea sta alături, neatînsă, cu biruitoarea Renaștere. Lîngă această biserică, în care se îngropase Zotu Țigară, ginerele lui Petru Șchiopul, și fratele său Apostol — pe cînd neamul lui Vodă pribeagul își hotărîse locul de odihnă la călugărițele

calolice din Murano ale Mărioa...
—, se întemeiasă, din banii acestui Domn exilat, cari trecuseră la fiicele lui măritate cu credincioși greco-italieni ai bisericii, Colegiul Flangini, numit după unul din ginerii domnești, Colegiu care trăiește și până acuma¹.

În Italia ajunseră a învăța de la un timp și Greci din Impărăția turcească știința medicinei unită cu acele cunoștinți generale care făceau dintr'un medic respectatul „iatrofilosof”. Alexandru Mavrocordat, viitorul a *secretis* al Impărăției turcești, „Exaporitul”, făcu drumul la Padova, unde se preda astfel, pe basă de „umanități”, cursurile medicale. Pe vremea cînd pentru apropierea celor două lumi se ostenia un Nicolae Papadopulo-Comnenul, „iatrofilosof” era și un Ioan Comnenul, din care stăruințele lui Brîncoveanu făcură un Mitropolit la Sîlistra, „Dristra”. Helladius se ocupa de aceste raporturi chiar, într'un opuscul bogat în revelații, și Leon Allatius dădea la lumină o cunoscută carte pentru restabilirea unității bisericești. Sfîntul Scaun întemeiasă de mult la Roma un Colegiu pentru Grecii pe cari-i atrăgea la Unire, ca acel Camilli care a jucat un rol în viața Romînilor uniți de la Apusul Ardealului.

Adaug pe acei negustori romîni din Peninsula Balcanică, pe acei „Macedoneni” vînzători de cergi și alte fabricații „indigene” și une ori aprovizionatori ai armatelor turcești, cari nu numai că erau adese ori la Veneția, dar își trimiteau copiii la învățătură acolo, ca să deprindă italienește, recomandînd găz-

¹ V. Foaia de zestre a unei domnițe moldovence din 1587, în „An. Ac. Rom.”, pe 1926.

duitorilor să întrebuițeze mai multe mijloace ca să ajungă la acest scop: „te rog să aibi drag pe Dimitrachi, să-l înveți și să-l silești să învețe socoteli și să scrie frințește; dacă-l vezi că face vre-o necuviință, să-l îndrepți¹. Intre ei erau și de aceia cari, ca Pană Pepanó — ruda lui, Dona, are sarcina refacerii mănăstirii din Argeș —, sau ca agentul brîncovenesc Caraiani, care dădea și cărți din Veneția lui Nicolae Mavrocordat², aveau așezare statornică în cetate: Constantin Stolnicul însuși va traduce din grecește la 1677 „diathichi”, testamentul unui membru al acestei familii, prietenul său, acel Dona Pepano care zidi și, mănăstirea Mărcurești pe Mosțiște³.

Brîncoveanu va trimite și bursieri greci la Veneția: pe medicul filosof Gheorghe Chrysogon Hypomenas, din Trapezunt, nepotul dascălului său de Academie, pe un Anton Stratigos și un Paladie Damian; Hypomenas e acel Gheorghe din Trapezunt, alt „iatrofilosof”, care urmă la Padova, la profesorul Anton Valisnieri⁴. Tot la Padova învăță Ioan Hrisoscoleu, apoi doctor din Siena, care fu novice la Iesuiți la Roma, reveni ca mirean la Veneția și muri ucis de Turci⁵.

¹ *An. Ac. Rom.*, XXXVII, pp. 315-6.

² Hurmuzaki, XIV², p. 888.

³ *Operele lui Constantin Cantacuzino*, ed. Iorga, București 1901, p. 13 și urm. Cf. *Studii și doc.*, XII, p. 78, no. 140.

⁴ *Ist. lit., rom.*, II, pp. 47-8, 54. Un Briccianino din Padova e în corespondență cu Patriarhul de Ierusalim, Dosoflein; *ibid.*, p. 51. Cf. *An. Ac. Rom.*, I. c.

⁵ *Ist. lit rom.*, II, p. 59. Un Dimitrașcu Hrisoscoleu, Hurmuzaki, XIV², p. 1802, no. DCCXC.

În aceste împrejurări nu e de mirare că doi din fiii învățatului Postelnic Constantin Cantacuzino cu bogata, deșteapta și energica fată a lui Radu-Vodă Șerban, domnița Elina, luară și ei acest drum apusean al învățaturii.

Acela la care ea nu dădu nici inițiative culturale, nici opere literare, ci numai un gust deosebit pentru artă, fu Mihai, viitorul Spătar, (la 1687 însă, alături de Constantin, care ar fi „unit”, se așează de un călugăr catolic, ca alt „filosof” și „unit”, fratele Matei¹). *Genealogia Cantacuzinilor*, redactată de un alt cărturar al neamului în secolul al XVIII-lea, spune apriat: „În tinerețele lui a umblat pe la multe locuri ale Europei: acea multă rîvnă a lui era dată la gheografie și la arhitectură”². Cu mîndrie spune aceiași „Genealogie” despre Constantin Stolnicul, îndreptătorul lui Brîncoveanu, nepotul său, în ale culturii: „Numitul Stolnicul Constandin Cantacuzino din copilăria lui a fost dat cu totul asupra învățaturii: la limba elinească era un mare filosof. După ce a venit în vrîstă, s'a dus în Europa, iar pentru învățătură la Roma” — e o greșeală —, „a învățat limba latinească și italienească, în care limbă era desăvîrșit spudeu. El pentru practică a petrecut cîțiva ani în Viena, în Veneția, în Varșovia, și pe la alte Crăii ale Europei”³. Nimic nu era mai natural decît acest drum la Viena din partea fiului domniței despre care fiul ei spune cu satisfacție că „a fost crescută la Viena”⁴.

¹ A. D. Xenopol, în *Arch. societății științifice și literare din Iași*, V, p. 548.

² Ed. mea, p. 342.

³ *Ibid.*, p. 272.

⁴ *Operele*, p. 55: „fu educata în Vienna”.

Un fericit hasard ni-a păstrat documentul însuși al acestor studii: carnetul lui de student. Din el se vede cum a călătorit spre Apus „spudeul”. „Leat 1665, measeța Mart 12, zi Joi, am purces”, scrie el, „den mila lu Dumnezeu den București de am venit la Odrii, aducând și poelonul haraciului. Și am șăzut la Odrii pân la Iulie 15; de'ci am venit aici în Constantinopol, adecâte în Țarigrad”¹. Stătea pe lingă capuchehaiua țerii, Lascarachi Ruset Cupariul, avînd „mertic de carne”. Cele d'intăiu studii le făcu el, „cu ajutoriul Celui ce tună înalt”—*Allitonans*; se simte deprinderea cu clasicitatea latină—, la „povățuitoriul său dascăl chir Dionisie”, în metohul Ierusalimului, de sigur după recomandăția aceluia care atunci juca un rol orînduitor la București, Patriarhul Dosofteiu de Ierusalim, care porni astfel în țerile noastre studiile clasice. „Am început tare”, scrie el cu mulțămire, „*spudia* cărții, mesita Avgust 3 dni, zi Joi, leat 1665 de la Spăsenie”. Numai moartea dascălului opri această harnică „spudie”. Căci jurnalul „spudeului”, însemnînd sosiri și plecări de-ale curierilor domnești, cuprinde: „Purces-au dascălul meu Dionisie de aici den Odrii”—decii o întoarcere acolo a amîndurora—, „Aprilie 25 dni, Miercuri zi, de au mers la Țarigrad, și au murit la Țarigrad, zi Sămbătă, Mai, 19, leat 1666².” O altă învățătură trebuia decii să înceapă, în Octombre 1666³, și dascălul, până la Ianuar 1667, e Gherasim Cretanul, un călugăr din

¹ *Operele*, p. 11.

² *Ibid.*, p. 12.

³ *Ibid.*

⁴ Un preot luteran răscumpărat de Romîni de la Turci pentru a-l face profesor, laudă pe tînărul boier Constantin (*Rev. Ist.*, IX, p. 198).

Creta care deci stăpînia și limba italiană și al cărui spirit era îndreptat către Veneția¹.

La 10 Ianuar 1667 se isprăvia și ucenicia la călugărul cretan și, la 18, „cu ajutoriul filanthropului Dumnezeu și Părintelui, și cu mesitia theantropului lui fiu și în purtarea Prea-Sfintului Duh”, tînărul Român mergea cu caicul, în tovarășia părintelui Vartolomeiu cel mic”, a unui „cîntăreț” frînc din Atena, Loiz, și a fratelui Mihai—care nu-l întovărăși mai departe—, la insula Chalki, unde aștepta corabia francesă Madonna del Rosario sau Corona aurea, cu care avea să meargă la Veneția, pentru continuarea, în alt teren și în alt spirit, a studiilor.

Pe la „străjile Mării Albe” (Mediterrana), pe la Milo vasul înaintă, cu frică de pirăți, până ce găsi acolo pe marchisul Villa, care venia din Creta la Zante, și două mici corăbii din Malta. Prin Insulele Ionice și pe la „Drauza”, care e Ragusa, corabia ajunge în sfîrșit la Veneția, pe „zi frumoasă și liniște”, la 19 Februar, tînărul întîmpinat fiind de ieromnimonul Gonduli, care-l duce la casa lui Pană Pepano.

Șederea în strălucitul oraș, ale cărui monumente le trece pe scurt în carnet, nu ținu însă multă vreme. La 18 April el pleca de acolo cu Pană, cu „avucatul Raul Santonino” și cu fratele acestuia, la castelul familiei venețiene, Mira. Pană și fratele „avucatului” îl duseră apoi la Padova, „Baduva”, unde fu așezat la „Ioan Filip Cornilie”, împreună cu un coleg grec Nicolae Bubuli, cu bune rude la Veneția², „ca să ne afle dascal și loc bun de șăzul”. Bubuli, Bubulios, s'a așezat apoi în țerile noastre, fă-

¹ *Opere, I. c.*

² Iorga, în „An. Ac. Rom.” XXXVII, p. 306, după *Rev. p. ist. arch. și fil.*, I², p. 14.

cînd versuri grecești, ca pentru *Orologiul grec* din 1714¹. Un „popă”, un canonic de la Sant' Antonio, Alvisio Florio², îl luă în gazdă, „în casă, hrănindu-l, dându-i pre lună 15 ducati”. În aceeași casă, un „academic”, Antonio dall'Acqua, autorul panegiricului lui Angelo Giustiniano și al cărții *Etica insana*³, îi dădea lecții, „în orănduita vreamă”. Și el urmă cu „a lui mică putere omenească”. Pe alături asculta și pe un Grec, Kaludis⁴, care e o remarcabilă personalitate culturală, căci în el recunoaștem pe călugărul Arsenie Kaludis, profesor la școala „cottuniană” din Padova și care la 1661 dedica bietului necărturar de Istrate Dabija, Domn al Moldovei, un „Proschineta-tariu” al Athosului, tipărit la Venetia⁵.

Mulțumită vechiului meu prieten profesorul Vittorio Lazzarini din Padova, pot lămuri deplin rostul acestui învățămînt. Colegiul cottunian, fundație a lui Ioan Cottunio, își începe activitatea la 1657, în casele din Strada del Santo, pentru opt bursieri greci, al căror tain se fixă cu precizie⁶. Programul prevedea grecește și latinește, gramatică, poezie și retorică. Era și putința unei pregătiri pentru Universitate, de care însă școlarul român de împărătesc nume nu era să se folosească. Rectorul Arsenio Calu-

¹ *Ist. lit. rom.*, II, p. 57.

² Lipsese în lista canonicilor cercetată de d. Vittorio Lazzarini.

³ *Il v'vere pacifico, paneg.r'ico, nella partenza di Angelo Giustinian, cap'tano*. Padova, 1657; *L'etica insana*, 1671 (ambele tipărite la Pasquati). Comunicație a d-lui Lazzarini.

⁴ *Operele*, p. 9.

⁵ *Ist. lit. rom.*, II, p. 57.

⁶ Inedit, la Bibl. Universitară (*Archivio Antico Univ.*, busta 606), semnalat de d. Lazzarini.

di era profesor nou, căci fusese numit abia în Octombrie 1660¹.

De la acesta trecu el apoi, pentru „logică”, la „luminatul și mult știutul Albanie Albanez”, nobil padovan, numit profesor de logică, „in tertio loco”, la 1666 abia, ca să înainteze până la locul întâiu în 1667 și apoi în 1681². Elevul român se ruga lui Dumnezeu să-l ajute a isprăvi tot cu dînsul „filosofia”. În Novembre trece la „fistică”.

La sfîrșitul lui Mart, „spudeul”, devenit „student”, trecea din casa canonicului la aceia a „jupînesei Verghinia Romana”, unde avea de tovarăș pe un Sas, „jupînul Martin Herman”, a cărui carieră ar putea fi urmărită; cheltuiala o ținea acesta, care va fi fost mai în vrîstă³. La „Bonvici”, adecă Valeriano Bonvicino, Verones, numit la 1661 profesor al doilea de „filosofie extraordinară” († 1668)⁴, se începe acum studiul matematicii, „adecă den partea matematicii gheometrica, care sânt stihiiile lui Eclid, și dentr'altă parte sfera care să zice „armilaris”, care este a toatei lumi”. În Maiu se termină și „ceale 8 cărți ale Fisicei”, pentru a reveni, până în August, la învățătura „Albanezului”, data aceasta: „de Suflet”. În afară de studii, biblioteca studentului punea alături

¹ Giomo, *L'archivio ant'co della università di Padova*, în „Nuovo Archivio Veneto”, VI.

² In praeflectionibus disertissimus atque adeo in Aristotelis libros versatus ut, textus omnes philosophi et memoria tenere et ex tempore reddere solitus, miraculo auditoribus suis foret; Papadopoli, *Historia gymnasii patavini*, I, Veneția, 1726, p. 187; citat de d. Lazzarini.

³ Acum se desparte de credincioasa-i slugă, Grecul State; pp. 9-10.

⁴ Facciolati, *Fasti gymnasii patavini*, Padova, 1757, p. 290. citat de d. Lazzarini.

pe Homer și Virgiliu, Terențiu și Horațiu, Tit.-Liviu și Quint-Curțiu, Valeriu Maxim și Marțial, Epictet, Sinesiu, Lucian, Aristotele, pe lângă Instituțiile lui Iustinian și cîte o povestire istorică, precum e Natalis Comes sau Istoria dogilor, — cărțile de școală ale vremii¹.

Și, astfel, studiile fiind deplin isprăvite², Cantacuzino, care tipărise la tipografia Seminariului o hartă a Țerii-Românești, cu litere grecești, interesantă operă, „tradusă” de Del Chiaro, în „Revoluțiile Valahiei”³, dar negăsită până acum⁴, pleca prin Veneția, în Iulie, ca să ajungă cu luna lui August la Beciu, la Viena, unde, după însemnarea Genealogiei, era să înceapă alt curs de învățatură sau măcar să culeagă alte mijloace de informație culturală⁵. Din nenorocire, nu mai avem de aici înainte, pentru a ne lămuri, prețiosul carnet⁶.

Din atîta ce învățase, devenind și pentru un Dimitrie Cantemir un om „de pedepse dovedit, ispitit, și de căi multe și departe și de țeri străine și late asudat și zbuciumat”⁷, Stolnicul păstră materialul

¹ *Operele*, pp. 2-4.

² Încă o carte italiană din Biblioteca lui, în „Adevărul literar și artistic”, 1925, 5 April.

³ V. a doua ediție a acestor *Rivoluzioni della Valachia*, Vălenii-de-Munte, 1914.

⁴ Și d. Lazzarini a căutat-o în zădar. Dar în Biblioteca Seminariului, spune d-sa, se află o hartă a Europei, din 1701, cu text italian, cuprinzînd și ambele principate.

⁵ *Ibid.*, pp. 8-9.

⁶ Nepotul parohului catolic din Cotnari, Bărcuță, era atunci la Roma, *Diplomatarium italicum*, I, 1925, Roma, 1926, p. 72 și urm.; apoi un Gross, un Wolf, p. 74 și urm.

⁷ *Istoria ieroglifică*, pp. 96-7.

bogat care-i servi pentru a încerca o Istorie a tuturor Romînilor, care întrece în concepție și formă pe toate celelalte: forma complectă mergea „până la descălicătoarea Domnilor”; un ms. de la Hurez, trimis de arhimandritul Dosofteiu la Mitropolie pe la 1830, ca să servească lui Naum Rîmniceanu sau lui Florian Aaron, s'a pierdut din nenorocire¹. Dar el își simți datoria de a da și țerii sale o școală.

Nu numai o școală de mănăstire ca aceia pe care o întemeie lingă mănăstirea și spitalul Colței frațele său Mihai, cu dascăli plătiți², — Șerban Vornicul, fiul unui frate mai mare dintre acești Cantacuzini, adăugînd apoi un paraclis anume „pentru școlari”³, — nici ca vechea școală slavonă, devenită acum și românească, de la Sf. Gheorghe⁴. El voi o Academie asemenea cu aceia a „academicilor” la care învățase. Și, cum, la 1678, fratele sau Șerban ajunsese Domn, Constantin putu să-și îndeplinească această dorință.

Limba de propunere în această școală, al cărui act de fundație s'a pierdut din nenorocire, era, pe o vreme cînd Patriarhul de Ierusalim avea cel d'întăiu glasul în cele culturale, vechea elinească. Astfel se puteau cîștiga mai ușor și dascălii. Dar materiile erau cele pe care odinioară, ca „spudeu”, le învățase eruditul inițiator. Pentru a conduce fu adus un om de o mare cultură, dar nu un Italo-Grec, ci un Trapezuntin, Șevastos Chimenitul (Sebastos Kymenites)⁵,

¹ *Revista Arhivelor*, I, art. d-lui Nicolăiasa. Cf. *Rev. Ist.*, X, pp. 143-4.

² *Gen. Cant.*, pp. 342-3.

³ *Ibid.*, p. 342.

⁴ Nedioglu, *o. c.*, p. 10.

⁵ *Ist. lit. rom.*, II, p. 40.

venit din orașul, acum sărac și izolat, care adăpostise o Împărăție și în care, la mănăstirea, dese ori dăruită și de Domnii noștri, de la Sumelă, fundație a Împăratului Alexie Comnenul, se păstra o pepinieră de cărturari¹: actul va fi fost contemporan cu al lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul pentru Școala cea Mare, de „litere clasice” din Constantinopol².

Școala Stolnicului Constantin și a lui Șerban Voevod, fratele lui, era nu pentru oricine, ci pentru nobilime, în frunte cu beizadea Iordachi, fiul lui Vodă și al unei fete de negustor din Bulgaria, devenit boier al Țării-Românești, Ghețea. Unul din elevi, ale căror caiete de studii s'au mai păstrat³, a fost Matei Crețulescu, unchiul aceluia Iordachi care a luat pe Săftica, fata Brincoveanului: îl vedem iscăindu-se lângă niște versuri grecești în carnetul de student al Stolnicului⁴. Avem testamentul lui, scris la țară, la Balotești, în Ianuar 1719⁵.

Ii place mai ales vorbind de Domnul său, Nicolae Mavrocordat și cerîndu-i „stăpânească ertăciune să blagoslovenie, iertându-l de ceale ce nu va fi odihnit în diregătoria sa pe Măria Sa” —, să amestece cuvinte grecești și, pe de altă parte, într'o vreme cînd neologismele latine apar și la cronicarii Radu Popescu și Radu Greceanu⁶, Vodă e pentru dînsul „Clementa Sa” și podoabele ce lasă: „galanterii”, ceia ce arată,

¹ Hurmuzaki, XIV², p. 1138 (danie din 1757), p. 1175, no. MCLVII (din 1764); p. 1182, no. MCLXXI (din 1766).

² Hurmuzaki, XIV¹, p. 415 și urm., no. CCCCXLII

³ V. și Erbiceanu, *Cronicarii greci*, p. XXV.

⁴ *Operele*, p. 11.

⁵ Iorga, *Documentele Cantacuzinilor*, p. 198 și urm., no. LXXXVII.

⁶ V. *Ist. lit. rom.*, II.

și la el, o deprindere, fie și mai ușoară, cu limbile latină și francesă, Dar acest testament mai arată un lucru. Dacă Matei Crețulescu, care știe italienește, nu s'a dus și el la Venetia, ca fiul lui Pascale Vornicul de Tîrgoviște, pe vremea lui¹ el a petrecut cîtva timp, ca și Constantin Stolnicul, dar ca om matur, condus de un Suedes, Ion Sfeșul, căruia-i lasă „un cal și conteșul cecemeniu”², și dăruit de „Chesar” cu un lanț de aur și cu potretul lui³, la Viena. Căci cetim: „Mă rog Mării Sale să priimească de la nehărnicia mea un atlante, care l-am cumpărat când am fostu la Viena, drept zloți nemțești 48⁴. Și mai aflăm, între ce lasă copiilor, Iordăchiță și Mațeaș, „cărțile de învățătură, care le are în catastih, tot pe anume scrise, cărți 124, filosofești, gramaticești, politicești, bisericestești, istoricești, *latinești, italienești*”⁵, i-proci, proci, care mai multe dintr'aceastea le-am cumpărat cînd am fost la Viena, pentru treaba acestor 2 copilaș”. Și el adaugă că a făcut-o „ca să învețe greceaste, *iar mai vartos letineaste și italianește*”⁶.

Nu se poate o mai bună dovadă de existența, pe lingă Constantin Cantacuzino și după dînsul, a acestui curent apusean care a fost apoi înăbușit, cîtva timp însă numai, de grecismul fanariot. Nu numai ațita, dar Matei Crețulescu cere ca și copiii să fie trimesei

¹ V. An. Ac. Rom., XXXVI, pp. 496-7: „Au mersu într'aceale părți ale Venetiei”. Se face apoi călugărul Atanasie la Stavronichita din Athos.

² Documentele Cantacuzinilor, p. 209.

³ P. 210.

⁴ P. 200.

⁵ V. în Ist. lit. rom., II, p. 561 despre cărțile „elnești, letinești, franțozești, turcești” de la Văcărești. Lista, în „An. Ac. Rom.”, XXXVI, p. 85 și urm.

⁶ P. 206.

în străinătate, pentru a învăța aceste două limbi apusene, strămoșească și frățească, renovatoare pentru neamul nostru îndepărtat de originile lui: „Mă rog Zoitei, au oricare copilă ne-ar scăpa cu viață, să facă acest mare bine ce-l doresc din tot sufletul meu că să-mu învețe copilașai, *șă să-i și striineaze pentru carte, de să va putea, ca să să pedepsească mai bine.* Așa mă rog, pentru mare numele Domnului Hristos. *Șă să mi-i pedepsească mai vartos la letinească șă la italienească.* Șă, de mă veți asculta, iubiților miei fii”, încheie el cu căldura unui ales și rîvnitor cărturar, „*ca să vă ghimnasiți la învățătura cărții șă al științii acestor trei limbi, șă, de veți metahirisi știința voastră spre nevătămarea bietului suflet,* de vreme ce începătura înțelepciunii iaste frica Domnului, veț căștiga mila dumnezeiască în casele voastre, șă numele vostru va fi cinstit șă prea-slăvit la Curțile celor mari. Numai, la oricine veți slujă, vă rog pentru mare numele Domnului Hristos, șă așa să-mi aveți molifta șă blagoslovenia, să slujăți cu tot adevărul șă dreptatea, cu care mai vartos veți împila șă veți supune pe toți vrăjmașai voștri¹”

La Padova se trimisese încă de la începutul secolului, laolaltă, Răducanu, fiul Stolnicului Constantin, mai târziu și tînărul arhimandrit de Ierusalim, Hrisant Notara, găzduiți fiind la vestitul învățat Papadopol Comnenul: la plecarea spre Paris, Răducanu vizitează pe cardinalul Albani².

Papadopol vorbea astfel de fostul său elev, într-o scrisoare de acolo, din Padova, 25 Mart 1701: „Prea-

¹ Pp. 206-7.

² *Diplomatarium italicum*, I, p. 83, nota 8.

nobilul domn Răducanu, floarea evgheniei și adunarea tuturor virtuților în Europa, îmi scrie în limba italiană; care scrisoare văzînd'o aici mulți dintre Italiani, au admirat-o ca foarte bine scrisă italienește: am s'o trimet și la Roma ca să se minuneze lăudăroșii că a învățat limba într'un an, pe care cei mulți nici în zece ani n'au deprins-o ¹“.

Și prin scrisori grecești cunoaștem călătoria în 1709; la „Celti”, în Paris, împreună cu Hrisant Notara, care învățase și el în Padova, la Nicolae Comnen Papadopulo ³, a lui Răducanu și creșterea în Apus a lui Nicolae Roset, care va scrie o scurtă Cronică a țerii pentru același Nicolae-Vodă și care, conte al Sacrului Imperiu, așezat în Ardeal, va duce o viață aproape cu totul despărțită de a țerii sale ⁴. Acest cătolic și ocrotitor al catolicilor scria și el o limbă împetritată de neologisme, ca „seninatul prințep”, și „confidenție”, amestecînd chiar și locuțiuni latine”. La 1740, în vremi de grea nevoie, el se ruga de la Brașov, unde i se va sfîrși viața, să nu fie privit ca de tot înstrăinat de cele părintește” ⁵.

La 1777, un nepot al lui Ilie Știrbei, Andronie Andronachi, voia să-și trimeată fiul, Mateiu, la Roma,

¹ *Bis. ort.*, XV, p. 676.

² Hurmuzaki, XIV¹, pp. 327-8, no. CCCXC. Regretele lui Nicolae Mavrocordat pentru plecarea lui Hrisant, *ibid.*, pp. 344-5, no. CCXCIX.

³ *Ibid.*, pp. 409-10, no. CCCCXXXII.

⁴ *Ist. lit. rom.*, II.

⁵ *Studii și doc.*, V, pp. 56-7, no. 255. O danie a lui către Sf. Mormint, în amintirea fiicei Stanca; Hurmuzaki, XIV², p. 844 și urm., no. DCCCXXVII; *ibid.*, p. 868 și urm., V, și *ibid.*, p. 868 și urm., no. DCCXLVI; p. 973 și urm., no. DCCCXLV; pp. 1010-1, no. DCCCCLXXII. Casa lui din Constantinopol, *ibid.*, p. 1176, no. MCLIX.

în Colegiul Sf. Atanasie, al Grecilor, sau și în cel Urban¹.

Relațiile de învățătură cu Apusul erau, de altfel, atât de dese, încît unul din ucenicii la tipografie ai vestitului Mitropolit Antim, Mihail, venit și el din Ivir și care mergea, la 1713, în Rusia Muscalilor, la „Stoliță”, pleca din țară la întoarcere, în Olanda, „pentru dorința de o mai mare învățătură”².

Curtea lui Brincoveanu era plină de astfel de oameni de cultură amestecată: contele Bartolomeiu Ferrati, medicul Iacob Pylarino, viitor consul venețian la Smirna, secretarul Del Chiaro, de o parte, predicatorul grec din Veneția al Curții, Ioan Abramios, de alta³. Să nu uităm pe medicul Brecht von Brechtenberg, fiu de pastor din Strassburg, care ar fi tradus „Catehismul lui Luther și multe cîntări în limba română, tipărindu-le cu litere romîne”, ba chiar pe Tucidide⁴.

Supt conducerea dascălului științelor din București⁵,

¹ *Ephemeris daco-romana*, III, 1925, art. d-rei Virginia Vasiliu. Popa Nicolae din Sinope îndemna la studii în Anglia (*ibid.*).

² *Bis. ort.*, XV, p. 391.

³ *Ist. lit. rom.*, II, p. 54; *Diplomatarum italicum*, I, p. 80, nota 9. Ferrati stăruie a se da arhiepiscopatul de Sofia unchiului său. V. și *ibid.*, pp. 144-5, no. XLII. Cf. și mențiunea unui pictor, în *Arch. soc. št. și lit.*, V, p. 549.

⁴ După *der Ungar* din 1842, în Iosif Gellner, *Medicii sași ai secolului XVI și XVII din Brașov și Sibiu*, Cluj, 1925, p. 25 și urm. — Medici greci ai lui Brincoveanu, pp. 92-3. Un medic frances, Aricescu, *Condica*, p. 661.

⁵ Πρωτοδιδάσκαλος τοῦ ἐν Βουκουρεστίῳ τῆς Οὐγκροβλαχίας φροντιστηρίου se scie el în 1696; Hurmuzaki, XIV¹, p. 304, no. CCCLXX. Cf. și *ibid.*, no. CCCLXVIII.

Sevastos († 1702) poate și a celui „Damaschin dascălu” pe care Vodă îl întrebuința pentru misiuni în Ardea¹, elevii, între cari viitorul Patriarh ierosolimitan Hrisant Notara, se dedau la exerciții retorice către Domn, ca acelea din 1696, iscălite de „Șerban fiul dumisale Vistierul”, și cele din fruntea ediției de la 1699 a „Pravoslavnicei mărturisiri” în grecește: ei se asociau cu colegii lor de la școlile din Ianina, subvenționați, după cererea influentului boier Gheorghe Castriotul, creatorul lor, tot de Brîncoveanu, ai cărui fii, de la 1689 înainte, urmară toți această școală a „întăiul dascălu”, ajungînd capabili a concepe laudele Sfinților ale căror nume le purtau², laude revăzute și redactate apoi de predicatorul Gurții, Maiota³. Radu Brîncoveanu era foarte mîndru față de Hrisant, la 1704, pentru discursul său tipărit, pe care-l trimetea aceluia la Paris⁴. Dascălu cel mare traduse în 1698 pentru Brîncoveanu tratatul lui Aristotele despre Virtuți și Vicii⁵, lectură potrivită și pentru școlarii săi.

Profesorul însuși e un cleric, preocupat de „Eortologii” pentru serbători și de teoria ortodoxiei. Cînd iese din acest domeniu însă, îl interesează, din

¹ V. Aricescu, *Condica*, p. 352 (an. 1697).—E viitorul episcop de Rîmnic, traducătorul.

² *Ist. lit. rom.*, II, p. 53; Hurmuzaki, XIV¹, p. 304, no. CCCLXVIII. O astfel de laudă, *ibid.*, pp. 560-2, no. DLIX. Alta, *ibid.*, no. următor.

³ *Ist. lit. rom.*, II, p. 54.

⁴ Hurmuzaki, XIV¹, p. 355, no. CCCIV. Un alt discurs se tipări la 1706; Bianu și Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, p. 469, no. 152.

⁵ Hurmuzaki, XIV¹, p. 314, no. CCCLXXXVII. — O scrisoare a lui din 20 Mărt 1698, către Hrisant, *ibid.*, pp. 314-5, no. CCCLXXXIX.

literatura clasică, pe care o înțelege bine, — afară de Aristotele—, numai retorii: de la Isocrat la Sinesiu, Agapet și Teofilact. E capabil și de versuri¹. Aceiași creștere va fi avut-o și urmașul său Ioan Hypomenas, al cărui frate, Gheorghe, și el amestecat în viața școlară de la noi, îi trimetea, în Mart 1712, o carte de la Veneția printr'un tânăr boier cunoscut, încă un student de felul Cantacuzinilor, Constantin, Mihai și Răducanu, Ioan Hrisoscoleu, ruda Mavrocordaților². Un rost la aceiași școală avu apoi Marcu Porphyropulos din Cipru, care dădea lui Hrisant știri despre acest așezământ în Maiu 1713³. În relații cu predicatorul Abramios⁴, care și el se interesa de școală, și cu Ieroteiu Comnenul, el se declara smerit „rîvnitor al înaintării și împodobirii neamului său drept-credincios”⁵. El copiă manuscrise pentru Hrisant și așeza, cu Grecul levantin Nicolae da Porta, traducător din latină pentru Ștefan Cantacuzino⁶, apoi funcționar înalt austriac în Oltenia, biblioteca de la Mărgineni a Cantacuzinilor⁷. Tot el se îngrijia de noul hrisov al școlilor din 1714 și „învăța pe vultur să zboare și pe cuc să cînte ca un corb”⁸.

Il vedem gîndindu-se și la tipărirea, dorită de

¹ *Ist. lit. rom.*, II, p. 54. Cf. Hurmuzaki, XIV¹, p. 757, no. DCCXXXIV.

² *Ibid.*, p. 457, no. CCCXXXIII. Un Dumitrachi Hrisoscoleu, interesîndu-se de un manuscris al lui Bryennios, *ibid.*, p. 515, no. DL.

³ *Ibid.*, pp. 526-7, no. DXXXVI.

⁴ Antim Mitropolitul îi zice și lui „profesor”, în 1713; *Bis. ort.*, XV, pp. 390, 392, 395.

⁵ Hurmuzaki, XIV¹, pp. 542-4, n-le DXL-I.

⁶ *Ibid.*, pp. 610-1.

⁷ *Ibid.*, pp. 572-3, no. DLXVIII.

⁸ *Ibid.*, pp. 597-8, no. DLXXXIII.

Hrisant, a cutării cărți lăsate de Dionisie Patriarhul, de interesele literare ale patronului său, și în Septembrie 1715 îi transmitea și omăgiile lui da Porta, dar și ale „dascălului chir Gheorghe, cu ceata ucenicilor”¹. Se pare că și sosise acum noul profesor Gheorghe Hypomenas, „spudeul” din Padova.

O scrisoare a lui Marcu ni arată și ce se preda pe atunci în școala domnească: „trei științe gramatice, afară de gramatica propriu-zisă; la tehnologie se dau teme; dintre științele filosofice se predă fizica și odată ori de două ori pe săptămînă teme la gramatica fericitului Alexandru” (Mavrocordat). Vodă, se îngrijește ca un binefăcător și de dascăli și de școlari: a făcut și pentru dascălul al doilea „mertic”. În schimb, i se adresau „tetrastihuri” la serbători².

Programul va fi relevat și îmbogățit de Patriarhul Hrisant, printr’o gramată care ni s’a păstrat.

Întăiul dascăl trebuia să predea logica, retorica, dar și fizica și „despre cer”, „despre naștere și peire”, „despre suflet”, adică psihologia și metafizica. Al doilea avea în program cuvîntările lui Isocrate, tragediile lui Eshil și Euripid, Cuvîntările Sf. Grigorie din Nazianza și versurile acestuia, Epistolele lui Sinesiu și cuvîntarea lui despre Impărăție, Pindar însuși, — aproape indescifrabilul Pindar—, și Demostene, „cuprinzînd totdeauna cele mai ușoare cu cele mai grele, după puterea ucenicilor”. Aceasta numai dimineața, iar după-amiaza Sintaxa Exapori-

¹ *Ibid.*, pp. 691-2, no. DCLIX.

² *Ibid.*, p. 704, no. DCLXIX. Și aici e vorba de dascălul Gheorghe. Cf. și *ibid.*, p. 706. Hrisant pregătea o „Teologie morală, școlară și dogmatică”; *ibid.*, p. 708, no. DCLXXIII.

tului cu teme, Apostolul, dar și Xenofont, continuat cu Plutarh, de la care mintea bieților elevi se ridică la Tucidid, cu oarecare încercări de poetică. Celui de-al treilea îi reveniau Cugetările lui Chrysoloras, lingă ale lui Caton, Focilide și Pitagora, fablele lui Esop, dar și „Laudele” creștinului Agapet, „canoanele celor douăsprezece serbători”, epistoliile” lui Teofilact Simokattas bizantinul, dar și, la capăt, Homer. După-amiaza lui va cuprinde: Gramatica lui Laskaris, oarecum ușurată, Evanghelia și, iarăși, Apostolul. Lecțiile se dau numai Luni, Marți, Miercuri și Simbătă. Se recomandă studiul treptat și exerciții de prefacere în limba grecească vulgară, „încercări dialectice și sofistice” teme, adevă „paradigme retorice”, dialoguri, „deslegarea antiteselor, propuse între sine ori de învățători, prin silogisme și entimeme¹. Chrysoloras, Caton și Focilide figurează și în programul școlii din Kastoria, patria sa, fondată de Gheorghe Kastriotul, influentul boier al lui Brîncoveanu, la Mart 1708².

Atunci, supt Brîncoveanu, se plăteau, la 1727, din veniturile mănăstirii Sf. Gheorghe 300 de lei pe an pentru plata dascălilor acestei școli, așezată în chiliele de la Sfântul Sava: „cel mare”, de științi filosofice”, lua 200 din ei, cel mic, de „enciclopedie”, numai o sută³.

¹ Hurmuzaki, XIV¹, pp. 392-4, no. CCCCXXVI (August 1707); *Bis. ortodoxă*, XV, pp. 492-4. Pentru bibliotecă și tipografie, Hurmuzaki, XIV¹, p. 413.

² *Ibid.*, pp. 406-8, no. CCCCXXXV. Cf. și *ibid.*, pp. 408-9, no. CCCCXXXVI. Testamentul lui *ibid.*, pp. 410-1, no. CCCCXXXVIII. V. și *ibid.*, pp. 699-701, nle DCLXV-VI.

³ *Ibid.*, p. 388 și urm., no. CCCCXXVI (se promite

Avem și o donație făcută, la 3 Septembrie 1707, școlii domnești, ținută și cu veniturile bogate ale bălții Greaca¹.

Dar, alături, urmă vechea școală românească și slavonă, pe care o cercetau numai doritorii de a fi dieci pentru documentele Domniei. Asemenea așezăminte școlare n'au însă o dezvoltare istorică.

Moldova lui Duca-Vodă, simplul, dar harnicul și mărețul Rumeliot, ridicat din țăranimea grecească, de pe pământurile unui spahiu ferfenișos, avu, în această întrecere culturală cu Țara-Românească a Cantacuzinilor atitudinea pe care, în sens invers, o avuse Țara-Românească a lui Matei Basarab față de Moldova lui Vasile Lupu.

Din îndemnul Patriarhului Dosofteiu, școala de la Sfântul Sava luă un nou avînt, și în același timp dascăli greci pregăteau pe copiii boierimii. Odată, la 1701, „Duculeț” trimite la Brîncoveanu pe „popa Ilie dascălul”, care e vestitul predicator Ilie Miniat². O astfel de creștere permitea tinărului Constantin Duca să împrumute de la Hrisant Notara operele cronicarilor bizantini, Nichifor Gregoras și Chalkokondy-

gramata „ce se va face din chibzuire de obște cu cei ce cunosc aceste lucruri, pentru felul de viață și călăuzirea acetei înalte școli domnești”), Cf. V. V. Urechia, *Ist. școalelor*, I, p. 12.

¹ Hurmuzaki, XIV¹, pp. 394-6, no. CCCXXVII. Aceiași și *ibid.*, pp. 760-2, no. DCCXLVIII. V. C. Erbiceanu, în *Bis. Ort.*, XV, p. 489 și urm. (Sept. 1708).

² Aricescu, *Condica Vistieriei*, p. 60.

las¹. Dar el a fost și elevul parohului ieșean Renzi,¹ care putea scrie la 1699 că „toată floarea boierimii vorbește latinește și mulți sînt și foarte buni filosofi²”, pe cînd pentru ceilalți ajungea cite unul ca modestul „diac Pătrașcu dascălul”. Nefiind aici un om ca Stolicul muntean, această învățătură era de obicei după tradiția străveche bizantină, fără atîta amestec apusean. Copiii lui Duca-Vodă fură crescuți de un Spandoni sau Spandoni, dicheofilax, apoi Mare Retor, chartophylax și profesor, probabil acel Scarlat Spandoni pe care-l găsim, în 1716³, la noua școală din Fanar.

Totuși învățătorul fiilor lui Constantin-Vodă Cantemir fu doctorul cretan Ieremia Cacavela, care traduse din latinește un izvor în legătură cu catolicismul, „Viața Papilor” de Platina, operă frumoasă și întinsă a unui om al Renașterii⁴, și de aici va pleca marea dorință de învățătură care duse pe Dimitrașcu, viitorul Domn de o așa de largă erudiție, la Constantinopolul învățăturilor, în care cercetă de o potrivă, purtînd costumul său semi-oriental, semi-frances, pe dascălii greci, pe învățații turci și ambasadele apusene. Prin Ieremia învăța el latinește

¹ „Hora tutto il fiore della nobiltà parlano in latino e molti sono ancora buonissimi filosofi”; *Școala Romîna din Roma, Diplomatarium, italicum, documenti raccolti negli archivi italiani*, I, 1925, Roma 1926, p. 49, nota 11. În jurul lui un Ragusan, Marini, Nicolae de Porta, trecut apoi în Oltenia austriacă, un camerier venețian, Navone; *ibid.*, p. 49, nota 11.

² Aduage *Viața lui Constantin Cantemir*, de fiul său Dimitrie, ediția mea.

³ Hurmuzaki, XIV², pp. 774-5, 795-6, 806 (cu oastea în 1717), v. p. 856 și urm.

⁴ *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, p. 4 (izvoarele în nota 4).

și de sigur italienește, limba francesă putîndu-și-o însuși la Pera, printre elcii Puterilor Occidentului. E vrednic de observat că Dimitrie însuși recurse pentru creșterea copiilor tot la un astfel de Grec de două hotare, un Corciritot din Corfu, Anastase Condoidi, ortodox, care ajunsese episcop în Rusia, iar Antioh, fratele lui Dimitrie, își alege ca preceptor de casă pe un Grec din Arhipelag, din Santorino, unde se continuau tradițiile venețiene, Azarie Tzigala, sau Cigala, autor al unei gramatice a limbii eline, închinată beizadelei Ioan¹.

Fără niciun împrumut din Principate e școala ardeleană. În legătură cu guvernul maghiar al țerii, ea funcționează ca un instrument de calvinizare. La 1657 Suzana Lorántffy, văduva lui Gheorghe Rákoczy I-iu, întemeiază astfel la Făgăraș, lângă școala maghiară, o școală românească, și cu limba latină și maghiară în program, dar „să poată învăța și elevi maghiari, dacă li place limba și scrisoarea românească”. Se preda abecedariul, catehismul, se explica Psaltirea și Testamentul Nou, textul de la Bălgrad, se învățau cîntările de la Caransebeș și Lugoj. Grămăticii din Ținut erau datori să urmeze aceste cursuri. Alături însă e simpla veche școală de sat, cu dascăli din Moldova, de la Ruși, dieci, copiiști, ca a lui Vasile Sturza din Stracăș, pe la 1680². Se poate trece și la școala latină³. De acolo veniau încă de la sfîr-

¹ *Ibid.*, pp. 42-3.

² Nicolae Firu, *Urme vechi de cultură românească, în Bihor, Oradea-Mare 1921*, p. 17 și urm.

³ După *Glasul minorităților*, în *Rev. Ist.*, IX, pp. 187-91.

șitul veacului al XVII-lea, cîte un dascăl la noi¹, ca Ion din Bistrița pe Teleajen la 1700, precum ațiția călugări de dincoace plecau cu traista de cărți acolo. În orașe, ca în Făgăraș, în Șcheii Brașovului, funcționau dascăli bine plătiți. Avem pentru ceva mai tîrziu și programele școlii făgărășene¹. La Brașov, în vremea Brîncoveanului învăța pe ucenicii șcheieni dascălul Ioan Corbea, al cărui fiu, David, fu, „ceauș”, ofițer la Munteni².

¹ V. pentru regiunea Teleajenului un cas în articolul meu despre Chișajde în *Codrul Cosminului*, I, p. 103.

² V. mai departe.

³ Stinghe, *Istoriia besérecei Șchéilor Brașovului*, Brașov, 1899, p. 17.

Întăia epocă a școlii fanariote.

Constantinopolul își avea de o bucată de vreme, cum am văzut, școala lui, și aceasta, de strictă ortodoxie, n'avea, nu ținea să aibă legături cu lumea occidentală, de caracter italian.

După această școală a Fanarului, larg dăruită de Domnii noștri, era să se întemeieze de Nicolae Mavrocordat, om de o înaltă cultură, cu simț pentru stilul „ionic”, autor al cărții „Despre datorii”¹ și al „Teatrului Politic”, arheolog diletant căutînd să descopere unde e Clazomena și unde e Teos², cărturar el însuși într'o familie de cărturari — chiar și femeile: sora lui, măritată cu Matei Ghica beizadea, cunoscută pentru cunoștințele ei medicale —, noua școală înaltă din Principate.

Dacă școala mai veche fusese datorită și îndemnului, sfaturilor unui Dosofteiu Patriarhul de Ierusalim, aceastăaltă se alcătui mai ales prin ostenele

¹ Mulțămirea lui către Sasul Ștefan Bergler din Brașov, care i-a tradus cartea în latinește, Hurmuzaki, XIV², p. 877, no. DCCCLII (an. 1722). Același îndreaptă Lexiconul lui Chiril; *ibid.*, pp. 886, 888 (an. 1723).

² *Ibid.*, p. 897. Se interesa și de botanică; v. *ibid.*, p. 902. Cf. și pp. 904-5, no. DCCCLXXXI.

acelui fost arhidiacon Hrisant, nepotul și apoi urmașul, la 1707, al Patriarhului, pe care-l cunoaștem și prin cartea lui de matematică apărută la Paris. Hrisant fusese și el trimes, cum am și arătat mai sus, de unchiul său, în Apus, învățînd la Paris, chiar și în Anglia. Ca șef al Bisericii ierosolimitane își făcu el intrarea în Iași, prin Novembre al anului 1716, cu misiunea anume de a crea noul învățămînt în Moldova: „școala ca să învețe *cine ar vrea, fără de plată*”, deci gratuită și deschisă, nu, ca Academia brîncovenească, fiilor celor mai de frunte boieri, ci oricărui doritor de învățatură.

Nu știm decît prin cuvintele cronicarului de Curte care era organizarea Academiei ieșene, pentru care la 3 April 1714, Nicolae-Vodă era felicitat de Iacov Manu din Argos¹. Credem însă că dascălii cei doi de elinește și cel de greceasca vulgară nu predau laolaltă cu cel de slavonește și cu un al patrulea, plătit „*ca să învețe pe înțeles moldovenește*”, — *cea d'întăiu școală în limba țerii*, și un Fanariot era acela care o întemeia². Nu știm iarăși care erau „veniturile domnești”, din care se hrănia instituția.

Dar pe unul din fiii săi Nicolae-Vodă pare a-l fi trimes la Constantinopol, la vechiul său dascăl și prieten Iacov. Și iată în ce termini se arată el îngrijat de educația beizadelei, care e Scarlat: „Incelineala și lipsa de energie a fiului nostru întru căpătarea creșterii ne atinge pînă în adîncul inimii. Căci ce ni e nouă mai dorit decît înaintarea lui, în care

¹ *Ibid.*, p. 587, no. DLXXVIII. Pentru el mai vezi *ibid.*, pp. 535-6, 543.

² Axintie Uricariul, p. 162.

³ Pentru legăturile lui Nicolae Mavrocordat cu bibliotecile. v. și Hurmuzaki, XIV², p. 782, no. DCCLXXI.

răsufălăm, în care trăim? Și întru aceasta încă tu, învățate, nu ești fără dojană și vinovăție. Căci n'avem să flecărim despre întristarea ce ne cuprinde, ca unii ce sîntem departe de fățarnicie, și nu e destulă îndreptățire îndărătnicia lui și lipsa de bunăvoință în a învăța. Căci frăgezimea vrstei, ușurința de a o întoarce, puțința de a o călăuzi și supunerea lesnicioasă la sfaturi, la lucrurile ce impresionează, toate acestea îl scot pe el din toată vina și grija dumentale o apasă, de oare ce nu frămînti sufletul tînăr cu gînd mai stăruitor spre mai bine, nici îl împingi în arena creșterii. Ci măcar de acuma, dragul meu, lepădînd citva timp blîndeța și bunătatea peste ce trebuie, cu ochiu sever și cu glas mai impunător impresionează-l, și trezește zăbava copilului și, împungînd, întefește-l și fără voie la ambiționarea virtuții. Și, de va fi nevoie, nici mîna să nu rămîie înceată, și să fie și bătut, numai să se îndrepte spre creștere. Căci, dacă, ferească Dumnezeu, și mai departe așa ar merge ale lui și n'ar ajunge imitator al bunicului răposat și al meu care l-am născut, să știi că nu mai e de trăit pentru voi. Ci, dacă-ți pasă de ale noastre, iți va păsa și de fiu; nici tu, care atîția ani ai arătat o aplecare în adevăr părintească față de noi, acuma să ne lași un timp în năcaz"¹.

În Mart 1715, Domnul mulțămia lui Hrisant și „pentru spudeul ce ni-l vei trimete: cînd va ajunge aici, ori pe dînsul ori pe prea-învățatul popă chir

¹ *Ibid.*, pp. 565-6, no. DLXI. V., pentru Iacov, atît de adesea pomenit, *ibid.*, pp. 614-5, nle DXCIX-DC. El, Iacomi, e alături de Spandoni, într'o scrisoare a Comnenului de la Silistra din 1715; *ibid.*, pp. 690-1, no. DCLVIII. Nicolae-Vodă dă Văcăreștilor un Homer de la 1551; *Bis. ortodoxă romînă*, XL, p. 184.

Serafim îl vom orîndui pentru al vostru prea-iubit fiu și rob al țării"—, întors deci în țară—, „cum îl vom socoti mai potrivit”¹. Printr’o scrisoare a beizadelei Scarlat se vede că întrebuița hărți geografice trimese de Patriarh și Viețile celor doisprezece Cesari de Suetoniu².

Cînd veniră și Serafim și dascălul, „spudeul” chir Constantin, cel d’întăiu fu reținut pentru fiul domnesc, iar celalt trecu la școală³. Și avem, din fericire, și scrisoarea acestui Serafim de la Sf. Mormînt, care arată că venise și un alt dascăl cu Constantin; pentru al doilea loc de dascăl se ivi o concurență între noul venit, între popa Gherasim, care funcționa, și un tînăr din partea locului, Ștefan, care primia să servească numai cu 40 de lei pe an. „Mai scriu”, spune el lui Hrisant, „că ai auzit cum că nu s’a arătat plăcut dascălul unor ucenici. De sigur, stăpîne, la început nu li-a plăcut, ci acum merg toți la școală, de cari prea-învățatul chir Constantin se îngrijește bine, și nădăjduiesc în Dumnezeu că se vor procopsi ucenicii prin îngrijirea și călăuzirea acestui om învățat”⁴. Erau acum, în Decembre 1715, „școli îndoite” (δὲπλαὶ σχολαὶ) la Iași⁵. Hrisant trimetea bibliotecii și cărți latine și italiene⁶, dintre care citeva ni s’au păstrat, ca scrisorile lui Paul Manuzio,

¹ Hurmuzaki, XIV², p. 671, no. DCXLI.

² *Ibid.*, pp. 673-4, no. DCXLIV. D. consul Dimancescu îmi anunță că a găsit la British Museum harta Stolnicului.

³ *Ibid.*, p. 676, no. DCXLVI.

⁴ *Ibid.*, p. 683. V. și *ibid.*, p. 688, no. DCLVI.

⁵ *Ibid.*, p. 699, no. DCLXV.

⁶ *Ibid.*, p. 696, no. DCLXII (tradusă de C. Erbiceanu, în *Bis. ort.*, XV, pp. 673-5).

dăruite „noii școli domnești de grecește” (τῆ ἐν Γραμματικῆ καὶ ἀθροιστικῆ ἑλληγνικῆ σχολῆ) la 1728¹.

De sigur că același fu sfatul, și rezultatul același, și, în Țara-Românească, unde la începutul anului 1716 se mută Nicolae-Vodă, fostul elev al dascălului Iacov². Director al școlii de acolo, care nu era încă așezată lângă vestita bibliotecă a Mavrocordaților, așa de trist împrăștiată, în noua mănăstire domnească a Văcăreștilor, a fost acel Anton Stratigos, pe care Brîncoveanu-l trimesese ca bursier al lui în Apus. Il vedem la 1723 cercetînd un manuscris al lui Hesiod³.

Un alt stipendiat brîncovenesc în Italia îi luă locul, Gheorghe Hypomenas, nepotul lui Sevastos⁴. Cum se vede, regimul primului Fanariot păstra în fruntea învățămîntului pe „Padovanii” - Stolnicului: al treilea „protodidascal”, care, după tradiție, era și literator, făcînd versuri bisericesti și profane, rămase la locul lui până la moarte, în 1745. Pe atunci Ruxanda Ghica se gîndise a-și trimete și ea fiul în străinătate, „pentru învățarea literelor sau altă știință”⁵.

¹ Cf. Iorga, în „An. Ac. Rom.”, XXXVI, p. 801. O carte grecească e dată în 1714 (*ibid.*).

² Hurmuzaki, XIV², pp. 420-1, no. CCCCXLV; p. 427, pp. 451-2, no. CCCCLXXIV; pp. 454 și urm., 558-9, 565 și urm. Un Anastasie Bunellis, din Ianina, un Iosif erau, în 1712, în Moldova, lângă copiii lui Nicolae-Vodă Mavrocordat; *ibid.*, pp. 459-60, no. CCCCLXXXV. Lecțiile de cețit ale Smaragdei Domnița, *ibid.*, p. 496, no. DVIII.

³ Pentru legăturile lui Nicolae Mavrocordat cu bibliotecile, v. și *ibid.*, p. 782, no. DCCLXXI.

Pentru cărți v. și *ibid.*, p. 877, no. DCCCLIII.

⁴ *Ist. lit. rom.*, II, p. 64.

⁵ Hurmuzaki, XIV², p. 807.

Un rol trebui să aibă în acest învățămînt și acel „prea-învățat popă Mitrofan” pe care-l recomanda Hrisant, în 1716, prietenului său domnesc¹. E, de sigur, nu, cum credeam, episcopul de Nisa, mai vechiu oaspete al Curții muntene, ci nepotul lui Mitrofan, Vlădica de Cizic, Mitrofan Gregoras, autor de cronică. Dascălul Gheorghe pare să fie Gheorghe Papadopulo, care trecu apoi în Moldova, și acesta e autorul unei „Istorii pe scurt a Domnilor” și catalog al lor², de cîntări către Maica Domnului, de canoane ale Sfinților Antim și Ieroteiu, pentru prietenii lui cu acest nume, și de epigrame: un poet în adevăr înzestrat, din care am făcut să treacă unele versuri, duiioase, în românește³. Antim îl prezintă într'un rînd, la 1714, răsplătit cu douăzeci și patru de cărți pentru „osteneala” lui de dascăl, cărți din care dă una lui Vodă pentru o bună răsplată, iar restul „în patria lui”⁴.

Școlile acestea fără legătură cu țara, care se va trezi la o viață nouă, și cu tot mai puternicul curent către Apus, nu dădură aceleași roade ca așezămintele, de o altă orientare, din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Constantin, Marele-Retor al Bisericii constantinopolitane, înștiința pe Hrisant în Iulie 1716 că *nu se află școlari pentru elinește: Moldovenii „au spus că nu vreau să învețe literele elinești copiii lor”, de și dascălul, chir Constantin, se îndărătnicia să mai rămîie în școală*⁵.

¹ *Ibid.*, p. 790, no. DCCLXXXII.

² D. Russo, în „Buletinul Comisiei Istorice a Romîniei”, II, p. 9 și nota 2.

³ *Ist. lit. rom.*, II, pp. 56-7.

⁴ *Bis. ort.*, XV, p. 394.

⁵ Hurmuzaki, XIV², p. 791, no. DCCLXXXIII.

De la acest dascăl Constantin „al domneștii Academii din Iași” avem o scrisoare de plîngere, din 4 Maiu 1717, către Patriarhul Hrisant. Luat din Țara-Românească, „unde era ca acasă la el”, s'a ținut de sarcina pe care i-a impus-o acest ocrotitor al său. Dar așezămîntul e pe ruină, și în ce privește dascălii și în ce privește pe ucenici. Nu i s'a plătit nici leafa, necum să mai aibă vre-o milă de la cineva. „Și cîți bani i-am avut din Țara-Românească, i-am cheltuit toți pentru întreținerea noastră. Acuma nu mi-a mai rămas decît ori să vînd cărțile mele ca să mă hrănesc și pe mine și pe cei de pe lingă mine, ori hainele mele, vai de mine! M'am rugat de sfințiții epitropi” — deci egumenii greci din Moldova,— „în mii de rînduri ca să-mi dea leafa anuală, și mi-au spus să nu nădăjduiesc lefi și plăți, de la ei, nici de la alt cineva aici, în Iași, Căci n'au de așteptat ei înșii să iea bani de la cineva; numai, cînd vei veni Fericirea Ta, de la dînsa.” Școala n'are temelii sigure, și lui îi e a se duce¹.

Marele-Retor Constantin afirmă în același an că Mihai-Vodă Racoviță, urmașul lui Nicolae Mavrocordat, de și a dat, cu zăbavă, hrisovul școlilor, nu se ține de cuvînt, cum nu o face nici pentru veniturile mănăstirilor². Școala elinească nu se bucura, vădit, de simpatiile acestui boier de țară, de și era înrudit cu Cantacuzinii, dușmani ai Grecilor, dar ocrotitori ai elenismului cultural.

Cu mult mai bine merse acest înalt învățămînt în marea limbă de cultură a Orientului la Bucu-

¹ *Ibid.*, pp. 814-5, no. DCCCVI.

² *Ibid.*, pp. 822-3, no. DCCCXII.

rești, după întoarcerea în Domnie, pe mult timp, până la moarte, a ctitorului.

La 14 Februar auzim pe dascălul Marcu, al „Acamiei domnești”, vorbind din nou, și pentru colegul lui, dascălul Gheorghe, și pentru „ceata ucenicilor” către Hrisant Notara, cu mulțămiri pentru noua Domnie, promițătoare de binefaceri ¹.

Cînd sosi la București dascălul din Argos, bătrînul Manu, la 1719-20, Nicolae Mavrocordat, întors în Scaun, nici nu binevoi să-l primească, și bietul om, care-și făcuse speranțe, nu știa cum să se plîngă Patriarhului de Ierusalim, declarînd că-i pare rău pentru deslocuire, mai ales într'un oraș unde „petrecerea i se pare una cu moartea și mai întunecată și mai neplăcută decît Iadul” ². Pe atunci nici bolnavul Mitropolit Mitrofan, înlocuitorul harnicului și luminatului Antim, nu acorda, ori nu putea să acorde, vre-o atenție școlii lui Hrisant ³.

Nici de la Nicolae n'a putut veni deci un însemnat ajutor vre uneia din școlile creațiunii lui. Grija cea mare era pentru Μέγα σχολεῖον, pentru așezămîntul de căpetenie din Fanar, care se clădise în 1719 pe jumătate, Spandoni, încă în viață, cerînd ajutor și de la Domn și de la Patriarhul care-l privia ca pe „dascălul” său ⁴. Școala pare să fi fost așezată

¹ *Ibid.*, pp. 846-7, no. DCCCXVIII. Doamna Zamfira, văduva lui Ioan Mavrocordat, spune că pe copiii ei îi crește în casă; *ibid.*, p. 851.

² *Ibid.*, p. 865, nota 1.

³ Scrisoare din 28 Ianuar 1718 a lui Mitrofan, publicată de C. Erbiceanu, în *Bis. ort.*, XV, pp. 778-80. Mitrofan sfătuiește prin Hrisant pe Nicolae Mavrocordat să nu vie cu mulți Greci într'o țară săracă, *ibid.*, p. 782.

⁴ Hurmuzaki, XIV², pp. 856-8, no. DCCCXXXVII.

în „chiliile din afară” ale bisericii patriarhale înseși ¹. Moldova dădea acestei școli 1000 de lei pe an, Țara-Românească 500 ². Se făcu, pe lângă școala din Ianina, și una la Adrianopol, la care, dascălul fiind plătit cu 150 lei pe an, Hrisant stăruia ca din acest oraș mare, cu multe „rufeturi” de meșteșugari, să se mai adauge cînzeci, pentru cumpărarea de cărți și nevoi ale ucenicilor. El arată că dascălul trebuie bine plătit ca să fie în adevăr de folos, avînd adecă: „putere și desăvîrșire și practică bună și teorie și sîrguință și grijă”, fără care „dascălia e moartă, și fără folos, și trudă degeaba” ³. Și cu acest prilej el arată cum înțelege învățămîntul: e tot ce a rămas ἡνικωθεῖν său, aceluī γένος grecesc, confundat în prea mult întunec, care nu trebuie „să piardă și acest mai mare bine și să ajungă în cea de pe urmă și desăvîrșită necinste și indiferență” ⁴.

În Iași, fu adus, la începutul anului 1720, de Mihai Racoviță însuși, un nou dascăl, ieromonahul, Atanasie Butronthis. Dar el găsi aici sărăcie și lipsa mijloacelor de studii: „Toate”, scrie el duhovnicului cărturăriei înalte în țerile noastre, lui Hrisant, „ni sunt slabe înlăuntru și în afară. Și mai ales *n'avem cărți de studiu, nici slovenești, nici elinești*” —, ceea ce înseamnă că ambele materii fuseseră reunite de

¹ *Ibid.*, p. 860 și urm., no. DCCCXXXIX.

² *Ibid.*, p. 1199, no. MCXC.

³ Καὶ δύνανται, καὶ τελειότητα, καὶ πρᾶξιν καλὴν, καὶ θεωρίαν, καὶ φιλοπονίαν, καὶ ἐπιμελείαν ..., τὰ ὅποια ὅταν λείπουν, ἐκείνη ἢ διδασκαλία εἶναι νεκρά, καὶ ἀνωφελὴς, καὶ ματαιοπονία; *ibid.*, p. 871, no. DCCCXLIX.

⁴ Διὰ τὴν μὴν χάσωμεν καὶ αὐτὸ τὸ μεγαλύτερον καλὸν καὶ καταστήσωμεν εἰς ἐσχάτην καὶ παντελεῖ ἀτιμίαν καὶ ἀπάθειαν; *ibid.*, p. 870, același nr.

Domnul român, „Și sînt lipsit de sănătate și de învățătură,— și mă aflu în primejdie”. Pentru a-și avea manualele la îndemînă, el cere cartea lui Manuil Chrysoloras, „un Caton”, adecă „Sentințele”, „și altele poetice”, cu care pornesc începătorii (*ἀρχαῖοι*), „Poate să se afle și caiete de școală, și vre-o gramatică, neavîndu-le¹.”

O declarație care ne miră, căci, în Mart 1727, la mănăstirea Barnovschi era Homer și Aristofane, Teocrit și Opian, Eshil și Euripide, „Deipnosophistul”, Isocrat și Demostene, Aristotele, Xenofon, Hristostomul și Suidas, Părinți ai Bisericii, Sf. Vasile și Sf. Grigore din Nazianza, gramatici ca a lui Laskaris și dicționare ca al lui Gaza și al lui Varinus, cărți de drept ca Vlastaris, tipăriturile moldovenești de la Celățuia (și „Didascală dogmatică” a Chimenitului), pe lingă cărți latine, Virgiliu, Ovidiu, Cicerone, Sălustiu, Cesar, Quint-Curțiu, Euclid, gramatici felurite, o Istorie rusească a lui Ioan Patricius, cărți de teologie și logică, de retorică, de dialectică, istorie romană, universală, de geografie, de fizică, de aritmetică, de anatomie. Nu lipsiau nici cărți slavone, de școală și de morală, cîteva leșești și un Ceaslov georgian². Cele mai multe, evident pentru școală.

La București, cum am văzut, se purtau prin școală manuscripte ale lui Hesiod, și o notiță din 1727 spune: „Am început în anul 1727, în școala din Văcărești, în luna Februar³”. Căci de la 1721 școala bucureșteană era bine adăpostită în mănăstirea Văcăreștilor³.

¹ *Ibid.*, pp. 863-5, no. DCCCXLII.

² *Ibid.*, p. 909, no. DCCCLXXXVI.

³ *Ibid.*, p. 872 și urm., no. DCCCL. V. și *ibid.*, p. 885 și nota 1. Daruri de cărți făcute de Hrisant din București la 1728, *ibid.*, pp. 967-8.

Dar o încredere deosebită în aceste sărace fundații cu cîte un călugăr doi pe lingă dinsele nu există nici de acum înainte. Nicolae Mavrocordat își crescuse fiii în casă, cu Grecul Lazăr și cu un Ragusan, Bettera¹. Mihai Racoviță, ca Domn al Moldovei, își trimetea fiul la Constantinopol pentru studii. Sînt interesante recomandățiile lui către Hrișant, care și lui îi era prieten, ca și Fanarioților de același neam cu Patriarhul: „Să-l iubești ca un părinte, și să-l aibi în deosebită bunăvoință și părintească aplecare, și să-l înveți minte și să-l sfătuiesti totdeauna cîte cuminte le știi Fericirea Ta, pentru creșterea mai mare și de săvîrșit și pentru înaintarea învățaturii și a procopsirii și adăugirii întru bunele moravuri a lui, precum și, cînd îl aveam aici, în brațele noastre părintești nu i-au lipsit neconținut, și prin scrisorile-ți venerate și prin sfaturi ca de părinte și îndemnuri folositoare”².

Din partea lui, Grigore-Vodă Ghica, fiul Ruxandei Mavrocordat, socotită catolică, avea ca învățător în casă pe călugărul Ioanichie: la 1727 el își îndeplinise sarcina, și Domnul vorbea de „petrecerea-i, timp de ani destui, aici, în casa noastră”, în cursul căreia „a putut fi prețuit și cunoscut ca avînd o viață demnă și o purtare dumnezeiască”, pentru care merită a fi recomandat lui Paisie, patriarhul de Constantinopol, în vederea unui rang arhieresc³. Ioanichie fu înlocuit prin acel Nichifor care fu făcut la 1727 Mitropolit Sidis⁴, în așteptarea unei alegeri ca Mitropolit al Moldovei, care va stîrni din partea boje-

¹ *Ist. lit. rom.*, II, p. 63.

² Hurmuzaki, XIV², p. 894.

³ *Ibid.*, pp. 921-2, no. DCCCXCVI.

⁴ *Ibid.*, p. 937-8, no. DCCCXIII.

rilor romini o puternică și biruitoare opoziție. Cronicii contemporani presintă pe Grigore-Vodă ca un sprijinitor, prin lefi, al „dascălilor elinești, grecești și slovenești”, de la școli la care, „nu numai cei săraci, ce nu aveau cu ce plăti învățătura— și „din alte țări copii săraci”—, „ce și feciorii boierilor celor mari și mici, a tuturilor, de obște, au ieșit învățați”¹.

Cu prilejul călătoriei lui Hrisant în Moldova la 1728 era vorba de o întemeiere din nou a școlii de acolo². Și anume, cum o arată Nicolae Mavrocordat, care-și laudă foarte călduros nepotul, Grigore-Vodă Ghica, pentru aceasta, de „alcătuirea celor trei școli de acolo și reșezarea după cum au fost în vechime și învoirea lor, adecă a celei elinești, a celei slavonești și a celei moldovenești”. Antonie Ștratigos fu lăsat deci să meargă acolo și înzestrat cu cele de nevoie pentru a supraveghia reforma³.

Actul solemn, redactat în cele mai bine sunătoare perioade elinești de Hrisant, poartă data de Septembrie 1728. Patriarhul pomenește opera lui Nicolae-Vodă, „cel care, nu numai a împodobit țara iubitoare de Hristos a evlaviei Sale cu frumuseța și mărimea școlilor și cu înălțarea altor lucruri sfinte și strălucite, ci încă n'a zăbovit să se îngrijească bogat și evlavios de școli și în mai multe Ținuturi din Grecia decăzută, și în chiar Cetatea împărătească”. Ghica imită acest frumos exemplu, refăcând școlile care „în curgerea vremii fuseseră trecute cu vede-

¹ Mustea, p. 73 și Amiras, p. 168, în Kogălniceanu, *Le-topisite*, III.

² Hurmuzaki, XIV², p. 992.

³ *Ibid.*, p. 995.

rea și cu totul se nimiciseră, [din pricina] neîngrijirii și trecerii cu vederea a celor ce au dărnicit”. Vor fi deci două școli elinești (una pentru clasică, alta pentru vulgară), o școală slavonească și una „moldovenească”. Cele d’întăiu vor preda gramatica și inițierea în filosofie. Gramatica slavonă va fi predată de un dascăl deosebit, iar, pentru românește, vor fi în program „cele d’întăiu elemente ale limbii... și apoi celelalte cărți bisericesti; și trebuie ca dascălul să-și învețe ucenicii și caligrafia”, sau „cele d’întăiu principii și, ca să zicem așa, literele comune”. Nu se uită nici școala din Ierusalim, cea grecească și cea arabă.

Venitul școlilor e fixat la 600 de lei pe an, fiecare arhieru și fiecare boier fiind înscris cu o sumă: cizzeci de lei ai Mitropolitului și patruzeci până la treizeci ai episcopilor, treizeci până la douăzeci de lei ai marilor boieri, coborîndu-se la zece și chiar cincă ai celor mici; negustorii împreună dau treizeci de lei. Plata, în două rate, a dascălilor greci e de două sute și o sută de lei pe an; a dascălului de slovenește optzeci, și numai șazeci a dascălului de limba țerii. Toți sînt scutiți de dări. Întăiul dascăl grec scutește și 50 de stupi, al doilea, 30. Un apar și un lemnar li se pun la dispoziție.

O sută de lei pe an trece, prin egumenul de Galata, la Ierusalim, al cărui Patriarh e patronul permanent al acestui învățămînt. Efori sînt Mitropolitul și Vistierul¹. Școala începu încă de la 14 Septembrie.

¹ Hurmuzaki, XIV², p. 1001 și urm., no. DCCCCLXVIII (tradus și de C. Erbiceanu, în *Bis. Ort.*, XXV, p. 577 și urm.). Mi-luirea Patriarhiei, *ibid.*, pp. 1011-2, no. DCCCCLXXIII.

Gîndindu-se și mai departe la partea practică din această fundație romîno-slavonă a sa, Grigore-Vodă nu uită să însărcineze, la 23 Novembre 1736, pe Mitropolitul Moldovei, căruia-i făcea o danie, să aibă „purtare de grijă și neconținută cercetare asupra dascălilor, ca să puie nevoiea asupra ucenicilor să-i învețe, precum se cade și să-i procopsească”, în chiar interesul Bisericii, „ca acei ce se vor face preoți dintre dînșii să fie învățați și pedepsiți, să poată ceti orînduiala Bisericii după cum se cuvine”. Tot în sarcina lui cădea ca pe ucenicii „cari se vor sili cu învățatura” să-i îngrijească de toate, „pre unii cu leafă, pre alții cu îmbrăcăminte, pre alții cu hrană, pentru ca să nu lase învățatura dintre acea pricină”. Iar Constantin Mavrocordat, urmînd vărului său, scutește de dăjdi pe preoți, „și mai multă milă” făgăduind celor „cari se vor sili cu învățatura, făcîndu-se preoți iscușiți și cu totul vrednici”, la cele două școli existente¹.

Știm din Neculce că se atrăgeau de același Domn la școlile moldovenesti feciorii „tuturor mazililor în toată țara... ca să învețe orice limbă li-ar fi voia, pentru ca să se afle oameni învățați și în pămîntul nostru al Moldovei, precum sînt și prin alte țeri și părți de loc”². Iar un alt izvor îl presintă cercețind prin inspectori anume știința preoților și punînd să se cetească în biserici cărțile românești aduse de la Munteni³.

Cronica lui Mustea pomeneste întemeierea școlilor. Cf., pentru veniturile ei în Țara-Românească, Hurmuzaki, XIV², p. 1016 și urm., no. DCCCCLXXVIII.

¹ Urechîă, *l. c.*, p. 13.

² P. 419.

³ Ienachi Kogălniceanu, p. 204.

Și cronica aceasta a lui Ienachi Kogălniceanu și cea păstrată numai în traducere grecească arată cîtă grijă a cheltuit Domnul, care și în Țara-Românească se scandalisa de neștiința preoților, pentru învățătura celor din Moldova. „Preoți învățați” puși „pe capul” celorlalți, inspectori de „cetanie”, exemplu dat prin aceia că la Iași „un preot ce-l avea Măria Sa învățat la carte grecească și românească se suia în amvon de li cetia după cum se cade a ști fieștecare preot orînduiala bisericii și a botezului și a ispovedaniei”. „La care”, adaugă cronicarul nu locmai înțelegător, „nu putem scrie ce frică trăgeau bieții preoți, că să apucau la bătrîneță să învețe carte¹”.

Un astfel de hrisov se făcu și pentru școala lui Antonie din București: se prevedea crearea unui al doilea loc de dascăl elinesc. Cum vechiul conducător, care-și ceru și leafa pentru trecut, era pus de Domnul cel învățat „să copie o carte de istorie de cîrînd tălmăcită, la două sute de coli și mai mult”—probabil Θεάτρον Πολιτικόν ori Φιλοθέου πάρεργα?, el se mai simți în stare să poarte grija tuturor ucenicilor și mai ales celor mici, și astfel ceru ca din foștii lui școlari, mulți, pe cari-i arăta cu numele, să i se dea un ajutor. Hrisant, care nu fusese consultat, se supără pentru „schimbare” și trimise un alt dascăl. Bunul Antonie, scusîndu-se, încheie așa: „Să poftească, să vie cu sănătate și cu bucurie, să o cîrmuiască și să se îmbogățească—așa ca mine! Eu nu voiesc decît rugăciunea și binecuvîntarea Fericirii

¹ Ienachi Kogălniceanu, pp. 203-4, și D. Russo, *Cronica Ghiculeștilor*, în „Buletinul Comisiei Istorice a României”, II.

² V. Hurmuzaki, XIV², p. 1047, no. MVII.

Tale, și, de nu voiu avea chiverniseala mea de la școală, o voiu afla iarăși lângă Fericirea Ta, la care am de gând să caut adăpost, ca una care e mai sigură și afară de primejdie și frică”,— la mitocul din Constantinopol, unde mai fusese¹. Trimesul lui Hrisant, Constantin, își luă locul îndată pe lângă Antonie, care, după făgăduială, îl primi frățeste². În anul următor era vorba însă de a se aduce alt dascăl, și un boier corespondent al Patriarhului glumia pe socoteala acelor care nu știu face perioadele, nici chiar pune accentele³.

Se va vorbi mai departe despre școala olteană în cei douăzeci de ani cît cele cinci județe au stat supt Austrieci. Ei n’au putut desființa vechile școli românești ale Vlădicilor Inochentie, Damaschin și Climent, care dădeau necesarii „canțeliști românești”, dar găsim un „Antonie dascăl letinesc”, care primește bani pentru „a griji casele de școală”⁴.

¹ *Ibid.*, pp. 1028-9, no. DCCCCLXXXIX.

² Scrisoarea lui, din 25 August 1729, *ibid.*, p. 1033.

³ *Ibid.*, p. 1049.

⁴ *Studii și doc.*, V, p. 149, no. 87. Școli catolice, până la Ciubărciul basarabean, *Diplomatarium italicum*, I, pp. 123, 153.

V.

Noi încercări de învățămînt apusean.

Moartea celor doi oameni cărora li se datorește învățămîntul superior strict elenic la noi— fie și prin Greci atinși de cultura apuseană—, Nicolae Mavrocordat și Hrisant Notara, nu încheie acest capitol de sforțări pentru a întemeia o formă de instrucție care pentru Patriarhul de Ierusalim, dacă nu pentru Domnul care cetia cronicile țerii prefăcute de el într'un corp¹, era un act național, pentru „neam”.

O încercare de întoarcere spre trecut o făcu în 1747 (25 Decembre) Grigore Ghica, prin noul său act solemn pentru școlile moldovenești, dat pe vremea cînd Nichifor, fostul dascăl al copiilor lui, era Mitropolit. El constată că venitul de la boieri, cum era fixat prin actul din 1728, nu se putea strînge ușor, ei fiind într'o continuă schimbare. Se recursese deci la măsura de a se ierta clerului dajdea de Sf. Gheorghe și de Sf. Dumitru pentru a o înlocui cu un gălben pe an pentru școli. Constantin Mavrocordat (1741-3) a pus din nou lefile în sama

¹ Hurmuzaki, XIV², p. 1051, no. MX.

V. *Ist. lit. rom.*, II, despre corpurile de cronici inițiate de dînsul.

Vistieriei. Aceasta se dovedește însă cu neputință supt Ioan-Vodă Mavrocordat, (1743-7), supt care școlile „se strămută”, se strică deci. „Nesuferind a răminea orașul acesta fără școală de învățătură”, Ghica le restituie pe toate patru, cu leafa de la preoți, galbenul împărțit în două rate de cite zece potronici la cele două serbători-termine. Lefile, a căror socoteală o va purta Vistierul, sînt mult crescute: 360 și 120 de lei dascălilor de grecește, 130 celui de slavonă, 100 celui românesc (așa i se zice: nu moldovenesc), păstrîndu-se și suta de lei pe an pentru școlile din Ierusalim. Mitropolitul e inspector permanent al învățămîntului, făcînd cercetări solemne de două ori pe an. Se adaugă și trei școli la cele trei episcopii, cu „dascăli învățați la slovenie ori și la romînie, ori din cei ieșiți din școalele de la Iași, ori dintr'alții”, cu 80 de lei anual¹. Se vor da pentru școli, la 1762, și averile, care reveniau Domniei, rămase fără moștenitori².

Față de aceste școli, adesea cam părăsite, și gustul de învățătură scădea. De și o tipografie a „școlii Văcăreștilor” funcționa între 1741 și 1742³, la 9 Maiu 1746, boierii munteni observă cu părere de rău, într'un raport către Domn, care, fiind Constantin Mavrocordat, va fi provocat această observație, că „de la o samă de vreme toți feciorii de boieri s'au răcit de către învățătură, la care mai înainte —pe ferici-

¹ Erbiceanu, *Ist. Mitr. Mold.*, pp. 13-4; Urechia, *l. c.*, pp. 16-8. Cf. Iorga, *Ist. lit. rom.*, II. Intărîre de Matei-Vodă Ghica, la 1753, Urechia, *l. c.*, p. 23. De alții, pp. 24-5, 28-9. Se citează pentru această reformă și o scrisoare din 1771 a Mitropolitului Gavriil; *ibid.*, p. 19.

² *Ibid.*, p. 29. V. și *ibid.*; nota.

³ Bianu și Hodoș, *o. c.*, II, pp. 54, 55, 61.

tele vremuri ale lui Constantin Cantacuzino,—„toată boierimea avea multă plecare a-și da pe fiii lor ca să învețe și să se procopsească la carte elinească, iar acum nu ne putem pricepe din ce pricină s'au lenevit atît părinții, cît și feciorii lor, a urmă acestei bunătăți de folos și de podoabă neamului boieresc, încît au rămas mai proști la învățatură decît alte trepte mai de jos”. „Pentru ca să nu rămînă de tot în prăpastia neînvățaturii și să fie mai jos decît alte neamuri, dupe împrejurul țerii noastre”, ei cer—și Vodă aprobă—, ca de acum fără „carte elinească”, și anume „cu temeiul ei pe deplin, să nu se capete rang boieresc sau loc la Curte. Cu atît mai mult, cu cît Domnul, „pentru folosul patriei noastre, iar mai ales pentru învățatura și cinstea feciorilor de boieri, au așezat și au întemeiat atîtea școale de limba elinească, ca să nu mai poată găsi niciunul pricină că nu are unde învăța”¹.

De altfel, prin încetarea corespondenței lui Hrisant cu Domnii și boierii țărilor noastre, lămuririle asupra învățămîntului grecesc în Principate dispar aproape cu totul. Gîcim doar, printr'o notiță în Cronica lui Atanasie Comnen Ipsilanti, că Misail, egumenul de la Trei Ierarhi din Iași, dascălul lui Iacovachi Rizu și tatăl Doamnei lui Scarlat Grigore-Vodă Ghica, a fost cîndva învățător la Academia moldovenească. Rizu voi să-l facă Mitropolit, și aceasta trezi în cercurile fanariote protestări contra unui om „de moravuri ticăloase” și risipitor². Tot la

¹ Urechiă, *l. c.*, p. 14.

² Pasagiul e reproduș în Hurmuzaki, XIV², p. 1144, no. MCXXI.

această școală se va fi format Gavril Callimachi, fiul Calmășului basarabean, care era capabil de a funcționa ca Mitropolit al Salonicului, înainte de a căpăta Scaunul însuși al Moldovei.

Cît despre celalt principat, la 1-iu Septembrie 1741 Mihai Racoviță, probabil supt impulsul cărturarului Mitropolit Neofit Cretanul, dădea o nouă orînduire, mai ales în ce privește lefile, școlilor domnești" din Capitală, ca și celor „de prin orașele dupre afară”. Pe atunci, după dascălul Stoica din 1728, care traduse Semnele venirii lui Antihrist¹, între cei doi dascăli² de la școala „slovenească” era și acel mare caligraf și miniaturist, Flor, cunoscător al lui Aristotele și traducător al explicației credinței de Ioan Cariofil, care nu uită să însemne în josul hrisoavelor scrise și împodobite de dînsul calitatea sa de învățător: el poate fi privit de altfel ca adevăratul restaurator al școlii sale. Că Neofit era îndemnătorul, se vede și după actul din 17 Ianuar 1749 al lui Grigore Ghica-Vodă, care, semnalînd că la școlile noastre vin și „străini”, pentru dragostea învățaturii și criticînd „orînduiala nestatornică și fără îndreptare”, încredințează situația de „ispravnic și purtător de grije vrednic, ca să poarte lor de grije pentru toate cîte ar avea trebuință și să împartă fiecăruia din didascăli plata ce i s'ar cădea, după potrivă lor”, strîngînd pentru aceasta dajdea preoților, pe Mitropolit³, Matei-Vodă întări a-

¹ „Celalt e Lupul sau, cum iscălește: „Lupp”. Urmează Constantin și Dragomir (1775; Flor până la 1765); Nedioglu, *l. c.*, p. 15. — Socolile Mitropolitului Neofit pomenesc „școala unde învață copiii popa Flor”; revista *Miron Costin* pe Maiu 1915.

² Iorga, *Ist. lit. rom.*, II, p. 482.

³ Arhivele Statului din București, Condica Mitropoliei

ceastă hotărîre, iar fratele lui, Scarlat, ridică la 1759 edificiu nou școlii de la Sf. Gheorghe¹.

Am pomenit de prezența pe Scaunul metropolitan al aceluia Mitropolit Nichifor, fost dascăl în Casa domnească, pe care clerul de țară va căuta, în 1752, să-l înlăture. Indemnul lui se simte în actul de întemeiere a școlilor. În 1749 el ia una din cele mai neașteptate și mai îndrăznețe măsuri, cu totul „modernă”, fără păreche în țerile apusene, pentru generalizarea culturii.

Fiind samă că „omul din tinerețele lui spre ceale rele iaste rîvnitoriu”, el poruncește, în folosul „oilor celor cuvîntăreațe”, preoților de la Sf. Nicolae, Sf. Vineri și Sf. Sava să aducă la școală, cu „izvod anume”, pe „copiii prostimii din trei ani în sus, însă care nu va fi de hrană”, pentru a-i învăța catehismul, „învățăturile creștinești”. Și adaugă: „Carii or fi de mazili, de neguțitori și de alte bresle de cinste, să meargă să învețe însă de vrîstă de la 3 ani în sus pînă la 12 ai, și mai sus. Iar care or fi feciori de preoți să învețe pînă la 20 ani și mai sus”².

Și sarcina aceasta de a chema la învățătură o luă asupra-și și Romînul Iacov Putneanu, urmașul în Mitropolie al lui Nichifor. El dă în 1751 un *Bucvariu* pentru „copii lipsiți de hrană ce li să cădea,

București, V, 10, și XIII, 175; Condica domnească, III, 121-3; Secția istorică (Stat), 21, 31, 36, 39; semnalate de Nedioglu, *l. c.*, pp. 10-12. Le vom reproduce pe amîndouă în volumul actelor fundamentale pentru școlile românești.

¹ Nedioglu, *l. c.*, pp. 12-3. Mitropolit era acum Filaret. Întărit de Constantin și Ștefan Racoviță la 1763-4, *ibid.*, pp. 14-5.

² Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, pp. 16-7; Urechiiă, *l. c.*, pp. 20-1.

bolind cu inima de nenorocirea învățăturii lor", „cu sloguri întru întărirea cetirii sale", plus rugăciunile și catehismul. „Cade-să dar voaă", scrie el „blagocestivilor creștini și celor ce aveți nume părintesc preste copiii cei mici", „să aveți purtare de grijă pentru învățatura copiilor voștri ca să nu se lipsească de hrana cea sufletească cu povățuirea cea bună, cari și sînteți datori să-i învățați pre dînșii"¹. În *Cereasca floare ori cărțulie* pe care o alcătuiă în 1756, el făcea o frumoasă laudă a „învățaturii", „icoană și închipuire dumnezeiască" și „cîrmă ce ocîrmuiește pre sufletul ce se află în acest vas pămîntesc", ca să constate că ea „este adormită întru întunerecul lenevirii" și „i s'au rănit inima de foamețea aceasta ce se află înrădăcinată în sufletele a unora din părinții cari-și cresc copiii lor fără învățatură", „asemenea dobitoacelor". „Sfînta învățatură" e pusă în fața părinților fără grijă cari și-au îndepărtat odraslele de la însuși Dumnezeu².

Dar nici pe atunci nu se putură strînge banii școlilor. La 1750 preoții din eparhia Romanului, cei „domnești" și cei „boierești", „se puneau împotriva și nu voiau să dea banii școalelor, și până într'atîta unii din boiarii s'au ispitit să bată și slugie Sfîntiei Sali" episcopului. Trebui ca Domnul, atunci Constantin Racoviță, să intervie cu ordine aspre³.

Trecînd în Țara-Românească, Grigore-Vodă reformează și acolo învățămîntul după același sistem⁴.

¹ Bianu și Hodoș, *o. c.*, II, pp. 130-2, no. 294.

² Erbiceanu, *Cronicarii greci*, XVII; Urechîă, *l. c.*, pp. 24-5.

³ Urechîă, *l. c.*, p. 23.

⁴ Vistieria, observă la 1752, Matei-Vodă Ghica, plătia doar la patru-cinci luni școlile.

Aici nu exista însă decît școala elinească și cea de slovenie, cuprinzînd și învățătura de românește. In cea d'înlăiu era un dascăl prim, de învățături filosofice", plătit „după tocmeală", cu 45 de taleri pe lună, și un dascăl al doilea, de gramatică, plătit cu 20. Dascălilor celor doi de la școala inferioară slavo-romînă li se dă numai cîte 10 taleri¹.

Școala românească dobîndi de altfel de la Vodă Scarlat, fiul lui Grigore, în 1759, o clădire nouă acolo la Sfîntul Gheorghe, ajutînd Banul Constantin Brîncoveanu, care-și amintia ctitoria bunicului domnesc, și „osîrdnic" fiind însuși dascălul de slovenește de acolo, vestitul caligraf popa Flor². Aproape pe aceeași vreme cînd, la 1761, se scoteau călugări, ca la Sf. Sava, de Constantin Mavrocordat, pentru a face loc numai școlii, preotul însuși trebuia să fie un ierodiacon școlar. Și pentru liniștea ucenicilor porțile bisericii se închideau femeilor³.

Știm și ce se va învăța atunci la Sfîntul Sava, prin notele de școlar ale celui care a ajuns marele dascăl Manase Eliad (1754-9), numit al treilea dascăl în Decembre 1759. Se începea cu Logica, făcînd cam un an de zile, ca să se iea apoi fizica și retorica lui Coridaleu, urmată de a lui Hermogene și a lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, care cred că a fost bilă traducere găsin-d-o întîmplător—; Cosmografia, după Coridaleu, iarăși, urmează⁴. Manase Eliad va

¹ După originalul în Arch. Statului, secția istorică 21, Ureciîă, l. c., pp. 19-20. O întărire de Constantin Racovița, *ib. d.*, p. 23 (an. 1753).

² Urechîă. l. c., p. 27.

³ *Ibid.*, pp. 27-8.

⁴ *Ibid.*, p. 28.

⁵ *Ibid.*, p. 52.

urma la Bologna, fiind apoi trimise în Germania și Italia să cumpere instrumente, în 1785, după ce tipărise la Lipsca, în latinește, o *Oratia panegyrica*, latinește și grecește pentru Ipsilanti¹.

Ceva mai târziu, în 1763, se dădu școlii venitul mănăstirii Glavaciocul, fixîndu-se celor trei dascăli de elinește o leafă de 40, 30 și 10 taleri, iar celor doi de românești, de la Sf. Gheorghe, cîte 15 și 10². Pentru a se păstra al treilea dascăl elinesc se adauge la fondul școlar, în anul următor, o rentă de 10 taleri pe lună de la Biserica cu Sfinți: Manase Eliade cere o creștere de salariu pe care, din plata colegilor săi, o ridică până la 50 de taleri lunar. Pentru menținerea celui de al treilea loc se supuse la o dare și mănăstirea Dealului³. Încă în 1767 Mitropolitul, Vornicul Racoviță și alți doi fruntași boieri fac inspecție la Sf. Sava, și pentru elevii săraci se prevede — inovație — întreținerea la mănăstiri, adăugîndu-se și o leafă de 2 taleri pe lună⁴.

Ioan-Vodă Callimachi, de neam răzeșesc, basarabean, fiul unui Vornic de Cîmpulung, se găsi adus de împrejurări să urmeze învățatură latinească la Liov, ceia ce-l ajută să ajungă Mare Dragoman al Porții. Ajuns Domn, el arată grijă de școli, ca atunci cînd încredință Vornicului de Botoșani sarcina de a supraveghia școala grecească de acolo⁵. Dar, mai ales, el cere Mitropolitului iubitor de învățatură Ia-

¹ *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, p. 22.

² Urechia, *l. c.*, pp. 29-30.

³ *Ibid.*, p. 32.

⁴ *Ibid.*, p. 34.

⁵ *Uricariul*, II, pp. 52-3. Un act despre ea se va tipări în *Buletinul Comisiei Istorice*, VII.

cov și Marelui Eclesiarh constantinopolitan Kritias să-și dea părerea asupra stării școlilor din Moldova.

Raportul lor e foarte interesant. Se relevă concurența „școalelor osebite” — „școalelor de pre de la turi”, pe lângă cele de „pe la mănăstiri ori pre la alte locuri” — deci nu numai preceptori de casă, „dascalii ce se află la casele boierești”, —, care „sparg școala cea domnească”, înjosind pe dascălii de acolo, în frunte cu un Nicola. Școlarii, de altfel, grăbiți să aibă dregătorii, iese înainte de vreme. Se propune oprirea totală pentru preceptorii particulari de a-și avea elevi de afară și stabilirea unui curs de șase ani la școala publică. Domnul dădu marelui dascăl sarcina de a-și numi cei doi colegi, și, pus în fața problemei școlilor particulare, supuse aprecierii lor și știința preceptorilor înșii ¹.

Dar cine voise să dăruiască școlilor, ca arhiereul Ioanichie sau și Nicolae-Vodă chiar, se gândise și la așezăminte din Grecia însăși, ca acela de la Iannina al Castriotului ². Ele răsar pretutindeni, într’o biată localitate ca la Ostanița ori la Neochorion, de unde călugărul smirniot Ioachim, care se mută în 1756 la Iași ³, cere și cărți de cetit ⁴. Se alege cu da-

¹ *Uricariul*, I, pp. 73-4; cf. Iorga, *Documentele Callimachi*, I, p. CXI și nota 3. La Galați, negustorii locali făcuseră școală de elinească și de vulgară. (plata de la mănăstirea Mavromolul, în 1765).

² Hurmuzaki, XIV², p. 1080 și urm., no. MXXXVIII.

³ *Ibid.*, p. 1136, no. MCXX.

⁴ *Ibid.*, p. 1114, no. MLXXVI. O largă diplomă din 1766, a lui Grigore Alexandru Ghica, *ibid.*, p. 1182 și urm., no. MCLXXV.

ruri și „frontistiriul” din Trapezunt¹. Dintre fiii lui Grigore-Vodă, restauratorul „Academiei domnești” din Iași, Matei face o danie de 150 de lei pe an „Școlii de științi”, — titlu nou, în legătură cu avîntul pe care științele abstracte îl luau în Apus — de la Constantinopol. Scarlat, fratele lui Matei, adaugă una de o mie de lei de la ocne². Aici vor fi învățat și fiii de boieri cari o bucată de vreme erau adauși ca un fel de *jeunes de langues*, de *Sprachknaben* pe lângă reprezentanța Principatelor pe lângă Poartă, capuchehaielicul: un Ienachi Kogălniceanu, de la care s’au păstrat însemnări din acel timp, arătîndu-l ca un harnic cumpărător de cărți, înfățișează o astfel de urmare a învățămîntului în Capitala Imperiului de care atîrnăm. Cînd Constantin Racoviță prevedea pentru „Școala din Țarigrad” însemnata sumă de 1.200 de lei pe an, adăugînd: „pentru ucenicii ce sînt la învățatură”, el se gîndia probabil la cei trimiși din țară³.

Numai școala de moldovenește—cea de slavonește dădea tălmăcitori ai vechilor documente, scrise într-o limbă care nu se mai întrebuinta în cancelarie—a trebuit să prospereze: ei i se vor fi datorînd mulții buni cărturari și caligrafi de cari e plin veacul al XVIII-lea în Moldova. La București, mănăstirea Sf. Gheorghe, refăcută în această vreme⁴, adăpostește o excelentă școală de dieci, care va da atît de aleși meșteri de scrisoare și de frase solemne pentru documente ca preotul Flor. Și boierii cari înalță cite-un lăcaș în cine știe ce colț de țară, ca dregătorul

¹ *Ibid.*, p. 1182, no. MCLXXII (an. 1766).

² *Ibid.*, p. 1135, no. MCXIV.

³ *Studii și doc.*, V, p. 111, no. 151 (data e greșită).

⁴ Hurmuzaki, XIV², *passim*.

credincios al Ghiculeștilor, însărcinat cu zidirea ctitoriei lor la Pantelimon, Sandu Bucșănescu, se îngrijesc a însemna să fie acolo, la mănăstioara, la schitul lor, și o școală de cițiva copii, liberi să se facă pe loc călugări sau preoți, sau să se întoarcă în lume¹.

Această stare de lucruri va ținea până la 1766, anul mării reforme, de învățămînt „științific”, ca la Fanar, dar cu mai multe influențe apusene decît cel de acolo, a lui Grigore Alexandru-Vodă Ghica, reformă europeană, explicabilă la fiul acelei odrasle a lui Matei beizadea și al Ruxandei Mavrocordat de care atît de stăruitor și de duios se îngrijia maica-sa cînd el, prizonier la Imperialii germani, se deprindea, mult înainte de a fi un dragoman al Porții, menit unei teribile morți, cu felul de a fi al „Frîncilor”².

Și până atunci însă ar fi greșit să se creadă că influențele Occidentului nu s’au continuat la noi. Ele există, și chiar în forme foarte caracteristice.

Pentru a se hotărî o nouă școală olteană, se adunară în sobor, la 29 Novembre 1719, în cămările minunatei fundații brincovenesti de la Hurezi, tipăritorul de cărți Damaschin, și egumenii eparhiei sale; cel de la Hurezi chiar, întemeietorul, Ioan, cel de la Bistrița, Ștefan, omonimul de la Arnota al acestuia, Pahomie Govoreanul, și între alte cereri se cuprinde și aceasta: „Ni s’a părut nouă și la tot sinodul nostru că e lucru plăcut lui Dumnezeu și de folos țerii a

¹ Urechiă, *l. c.*, p. 13.

² Hurmuzaki, XIV², *passim*.

se ridica aici două școli: una românească, alta latinească. Școala românească să fie la Rîmnice, supt îngrijirea episcopului, a mănăstirilor și popilor: cheltuielile pentru dascăli și copiii săraci să fie de la dinșii, iar cea latinească să fie la Craiova, în grija administrației, a boierilor și a provinciei, cari se vor îngriji de toate cele de nevoie pentru școala aceea¹. Alături, Bulgarii coloniști ai episcopului Stanislavovici voiau, pe lîngă un seminarium la Craiova, o școală germană și latină după tipul cunoscut austriac². Și guvernul îi făgădui, la 21 Iulie 1731, un superior al seminariumului cu trei sute de florini lunar, trei preoți *piarum scolarum* și un profesor laic care va primi cînzeci de florini³.

Realisările însă au întîrziat. Și astfel se ajunsese la necesitatea contractelor private, pentru tocmitura de dascăli latinești⁴. Școlile de mănăstire continuau însă modesta lor existență și de la Tismana veni diacuncul Loga, în 1736, ca să întemeieze la Iredîște, lîngă Lugoj, cea d'întăiu „școală comunală românească” din Banat⁵.

Am văzut că Oltenia austriacă a încercat, lăsînd

¹ Decimo. Visum fuit nobis cum universo synodo duas hic in provincia cholas erigi: unam valachicam, aliam latinam. Valachica sit Rîmnizii, sub cura episcopi, monasteriorum et poparum: expensae quae magistros pauperesque pueros concernunt sint ab ipsis. Latina vero sit Craiovae sub cura administrationis, boiaronum et provinciae, qui de omnibus pro eadem schola necessariis expensis providebunt; Hurmuzaki, VI, pp. 339-41.

² *Ibid.*, p. 413.

³ *Ibid.*, și pp. 495-7.

⁴ V. aici, p. 71.

⁵ At. Marienescu, *Petru Maior*, p. 15.

moștenirea școlară a trecutului, și o școală nouă latină. Mai găsim supt un zăpis, la 1726, pe „Simon Magister”¹.

Intr'un rînd, Nicolae Mavrocordat scrie că va împărți cărți latinești la aceia cari în țară cunosc limba aceasta. Nu numai că existau astfel de cetitori în latinește, dar se făceau studii în străinătate pentru a se învăța. Casul lui Ioan Calmășul-Callimachi e deosebit de interesant în această privință.

Viitorul dragoman al Porții și, prin aceasta, Ioan Teodor Voevod al Moldovei, cunoscător perfect al limbii latine și al celei italiene, pe care va fi învățat-o la Constantinopol, ca întrebuițat pe lingă capuchehaiă, și-a făcut studiile la Liov. Lucru care se explică prin îndelungata stăpînire a Polonilor lui Ioan Sobieski în toată acea Moldovă bucovineană, așa încît timp de vre-o zece ani s'a făcut obiceiul de a se trimete copiii din partea locului la studii în regatul vecin, de cultură latină. Fiul lui Toader Calmășul Vornic de Cîmpulung va fi avut, de sigur, și alți colegi moldoveni din aceste locuri².

Dar ceia ce era în acest cas un simplu hasard fu, la un moment dat, și o grijă a Domniei moldovenești.

Școala de latinește a Iesuiților din Iași, care crescuse pe fiii lui Miron Costin, Nicolae, Pătrașcu, Ioan, — s'a păstrat manualul lor de retorică³ — și care se învrednicia de tot felul de daruri, în bani, în hrană, de la boierii moldoveni fără excepție, pe lingă ce-î

¹ *Studii și doc.*, XIV, p. 296, no. 17.

² V. Iorga, *Documentele Callimachi*, I, Prefața.

³ Urechii, *Miron Costin*, II, p. 151.

cădea, în anii de războiu, de la străinii catolici, supraviețui împrejurarilor de la 1711, catastrofei lui Dimitrie Cantemir, care, să se fi putut așeza în Domnie, ar fi dăruit, de sigur, Moldova cu un alt, și larg, sistem școlar. Socolile școlii întrec acest an de tragedie¹.

Profesorii la această veche școală erau fără deosebire Poloni: să fi fost Italieni, de sigur s'ar fi stabilit o altă legătură între învățătura lor și poporul românesc din Moldova, pe cînd, așa, neputînd fi o înțelegere în limba polonă, instrucția superioară rămase mai mult o formă stearpă de erudiție. De la un timp, în epoca luptei pentru libertate a Ungurilor de supt sceptrul Habsburgilor, alți Iesuiți se adăpostiră împreună cu pribegii laici ai unui Berchényi, sfărîmături ale cauzei rákóczyene, în Moldova.

Acești cărturari, un Petrossy, un Patay, un Peterffy, recomandat de un Regarski², cari avuseră în țarilor sarcină de conducători de școală, doriau să exercite și în locul acesta de oploșire un meșteșug didactic de care erau inseparabil legați. Represintanți cel puțin tot așa de autentici ca Polonii ai școlii iesuite apusene, ei cerură voie să întemeieze un gimnasiu cu limbă de propunere latină și cu program ca în Apus în capitala Moldovei³. De altfel, o școală latină a lui Konarski funcționa la 1754⁴.

¹ Vezi-le în *Studii și documente*, I-II; *Diplomatarium italicum*, p. 41, nota 12.

² Nilles, *Symbolae*, II, p. 1023 și urm.

³ V. Iorga, *Francisc Rákóczy al II-lea, înviatorul conștiinței naționale ungurești, și Romîniei*, în „An. Ac. Rom.”, XXXIII; *Diplomatarium italicum*, I, p. 58, nota 2, an. 1743: „a fine di formar l'istoria di questo regno e Valachia”.

⁴ *Rev. Ist.*, VI, p. 350.

Domn era pe vremea Iesuiților la Iași elevul Ragusanului Bettera și al acelui Grec Lazaro care poate să fi venit din Veneția sau din posesiunile ei. Constantin Mavrocordat era unul din cei mai erudiți Greci în lumea laică a nației sale. Iubitor de lectură, care spori cărțile legate în marochin roșu cu armele sale—posed din biblioteca risipită la toate vînturile un volum din cea mai frumoasă ediție a lui Boileau — ale tatălui său și refușă cu îndărătnicie să le vindă regelui Franciei, Impăratului, Papei¹, până ce fu silit să le amaneze Englesului Barker, de la care nu mai fu în stare,—ajuns de trăia „fără o lețcaie”, „neavînd ce să mănînce și-l hrăneau boierii”²—, să le recapete, o crotitor al pictorului geneves Liotard, pe care-l făcu boier moldovean ras pe cap și cu barbă³, el stătu de vorbă cu acești oaspeți, pe o vreme cînd se gîndia și la o istorie în latinește a țerilor noastre⁴. Să nu fi fost schimbările răpezi ale Domniilor, Ungurii ni-ar fi adus nouă, latinilor, în forma lor religioasă internațională a catolicismului, latinismul pe care, în forma culturală internațională a Renașterii ni-l aduseseră cîndva Polonii. Se pare că a fost chiar un început de executare a acestui gînd, căci Neculce vorbește de noua școală de latină și arabă⁵. „Mai socotit-au Măria Sa Constantin-Vodă pentru școala de învățatură de le-au mai întărit școalele cele elinești

¹ V. memoriul meu despre Francesul Flachat care a stat mult timp la Cîrtea lui, în *An. Ac. Rom.*, pe 1926, p. 18 și urm.

² Afanasie Comnen Ipsilanti, în Hurmuzaki, XIV², p. 1137; p. 1153, no. MCXLII; p. 1164.

³ V. *Revista istorică*, VII, pp. 234-5.

⁴ Neculce, p. 419.

⁵ *Ist. lit. rom.*, II, p. 498.

și cele slovenești; așijdere au mai făcut școală de învățatură lătinește și arăpește”. Acestea din urmă supt influența aceluî Patriarh de Antiohia, oaspete al Principatelor, care a făcut bisericuța bucureșteană de lingă Senat¹.

Dar, dacă în această privință el nu-și putu îndeplini dorința, îi fu dat să ajungă, ca Domn muntean, la o altă realizare, reluînd tradiția, o bucată de vreme întreruptă, a relațiilor cu Italia venețiană. Poate după sfaturile fostului bursier brîncovenesc care era noul director al școlii eline din București, el trimese la Veneția, pentru studii de artă, ca supt Brîncoveanu—Del Chiaro vorbește de un tînăr Muntean care învățase acolo pictura, și frescele noastre din acest timp ca și cadrele sculptate ale ușilor de biserică arată această influență artistică²—, dar poate și pentru alte domenii, un întreg grup de feciori de boieri.

Genealogia Cantacuzinilor e foarte lămurită în această privință: „Intru acea vreme domniã Mihai Racoviță Voevod, carele mazilindu-se la anul 1744, iară a domnit Costandin Mavrocordat Voevod, cu a patra Domnie, la Valahia. Atunci a trimes el doisprezece feciori de boieri la Veneția, pentru învățatură; între cari unul era Răducanu Cantacuzino, cel mai mic fiu al Banului Matei. Acolo a șezut el *trei ani*, și, la al patrulea an, pîrînd Matei Voevod (Ghica), ce era mazil la Constantinopol, pe Mavrocordat, că și-a trimis cu acești coconi averea sa la Veneția, a trimes de i-au adus pe toți înapoi, și, la anul 1748, muțînd Poarta pe Mavrocordat cu Domnia la Moldova,

¹ Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, pp. 267-8, no. 621.

² Del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, ed. mea, p. 150.

s'a dus cu dînsul și Răducanu, fiul lui Matei, la Moldova"¹. Altul din acești studenți trebuie să fie Gheorghe Socoteanu, rudă a lui Mihai Viteazul, fiul din mirenție al Vlădicăi Grigore de Rîmnic, care înseamnă la 1756, în dosul diplomei care-l face Mare Clucer, acest eveniment în latinește, iscăliind „Georgius Rimniceanus, Magnus Satrar” și adăugînd că „din vrîsta lui cea copilărească și până acum a fost supus tot la învățătură”². Răducanu, care făcu la 1750 o petrecere în Constantinopol lîngă Domnul său, luă pe domnița Ecaterina, fiica lui Ioan-Vodă, fratele lui Constantin și intră astfel în aceastălaltă familie de oameni luminați cu o lumină care nu era numai aceia a Răsăritului. Legăturile lui Răducanu și ale fraților lui, Pîrvu și Mihai, cu Muscalii în calitatea lor de creștini, în 1769 și anii următori, insistența lui Mihai, autorul „genealogiei” neamului său, în ce privește orice raporturi ale acestuia cu Occidentul trebuie puse de sigur și în legătură cu acest contact din tinereță măcar a unuia din trei. Și știința de italienește a lui Ienăchiță Văcărescu, istoric, gramatic și poet, ar putea foarte bine să fi fost căpătat prin participarea la misiunea studentească la Veneția a feciorilor de boieri de pe la 1740.

În același timp însă cînd școala apuseană nu se putea întruchipa în Principate, reprezentanții occidentalismului venind gata formați din „Europa”, Românii neliberi ai Ardealului o căpătau, dar tot prin acea Biserică a Romei care cîrmuia pe Iesuiții unguri ai lui Constantin-Vodă Mavrocordat.

¹ *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 120.

² G. I. Lahovary, în *Convorbiri literare*, XXII, p. 253 și urm.; *Rev. ist.*, XII, p. 295.

³ *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 128.

Ea învingea acolo în Ardeal un vechiu învățămînt calvinesc, început din a doua jumătate a secolului al XVI-lea și pe care-l reluaseră, în special la Făgăraș, principii reformați din secolul următor, Rákóczeștii. Avem știri asupra școlii făcute pe acea vreme pentru „Valahii” „Craiului”¹. La 1624 fiii de iobagi cari voiau să devie predicatori sau învățători calvini erau admiși la școli². Școala de mănăstire putea să continue pe alături, în spiritul strict ortodox al tradiției: de acolo au ieșit Vlădicii veacului al XVII-lea, dintre cari măcar doi avură calități culturale deosebite: Ștefan, cel care predică o singură limbă literară pentru toți Romîni, și Sava Brancovici, al cărui frate avu ambiția de a învia pentru dînsa libertatea neamului sîrbesc. Ici și colo urmau dascălii de sat, ca acel Ianoș fiul lui Iancu Gabor din Ticvaniul Mare (1704-1778), a cărui biografie a fost scrisă. În Secuime această școală se constată documentar în Podeni, Oaia, Erneii Mari, în suburbiile Tîrgului Murășului, încă de la jumătatea veacului³. Dar elementele culturale mai distinse dintre Romîni se pierdeau între Unguri, ca Iesuiții Ollia Andreas, Vasile Dobre, Ștefan Imre, Mihail Leștian, Gavril Ivul, profesor la Viena, Ioan Kaszoni, Franciscan „Pazmányi ai Ardealului”, și mai tîrziu, poetul latin Antoniu Musca, cel care scrie la 1744 poemul „Felicis durorum Daciae Vaivodarum adversus barbaros expeditiones”⁴.

¹ V. și mai sus.

² Notiță în *Progresul* din Orăștie pe 1924.

³ Traian Popa, *Inceputul școlii românești în vechiul Scaun al Murășului, Tîrgul-Murășului* 1927.

⁴ Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania și politica religioasă a Statului român, Cluj, 1924, p. 154,*

Unirea cu Roma trebuia să aibă consecinți în învățămîntul mult timp reținut pe treapta începuturilor¹. Nu se mai putea ca un Mitropolit ca Atanasie să fie aproape fără nicio altă cultură decît ce gustase la calvinii din Bălgrad, ori unul ca Ioan Micu să trebuiască a fi trimis la școala ungurească, de limba latină, de la Sîmbăta-de-sus înainte de a-și primi efectiv Scaunul ca Vlădică Inocentie, baron Klein. Catholicismul, cu școala lui îngrijită, în această limbă a celei mai nobile tradiții a Romînilor, dăduse acum, în Banat, un om ca Gheorghe Buitul, traducător al catehismului lui Canisius², un altul, elev al școlilor din Cluj, dar și al Colegiului de la Roma, avînd însușirile de erudiție ale lui Ioan Giurgiu de Patac, Patachi, care fu improvisat episcop românesc, ca să nu vie unul din străinii ce se îmbulziau, după Atanasie. Un Sinod ceruse încă din Novembre 1728 seminariul. Crescut după noile cerinți, în vremea cînd „teologul” iesuit, un străin cultivat, stătea, pentru dogmă, în coasta Vlădicului, înlocuitorul lui Ioan Inochentie, pribeag la Roma pentru dreptatea neamului său, Petru Pavel Aaron, alese pentru liberarea aceluiași neam calea înceată, dar sigură, a școlii. În noua reședință, dăruită de Maria Teresa, a acestei episcopii — odată o Mitropolie — gonite din Alba-Iulia și din Făgăraș în acest sat de completă izolare, în care doar Romîinii de la sine puteau aduce lumina, el procedă cu o hotărîre vitejească—acest îndărătnic ermit, complet despăr-

nota 3. V. și *Studii și doc.*, XIII, p. 235; N. Drăganu, *Mihail Haliciu* (din „Daco-Romania”, V), 1926, p. 102, nota 6.

¹ Avem întăile Bucoavne: din Bălgrad 1699, din Cluj (și în litere latine), 1744 și cea din 1777. V. Bianu și Hoșoș, *o. c.*, II, pp. 79, 219.

² *Ist. lit. rom.*, II, p. 80, nota 1.

tit de grijile lumii — la întemeierea școlilor. A școlii Bisericii sale și a școlii proprii sale pietăți.

Erau oameni cari să poată începe această operă.

Puțințel înaintea bursierilor lui Vodă la Venetia fuseseră bursieri ai Vlădicăi ardelean la Roma. Pe cînd un Gheronte Cotorea trebuise a se mulțami tot cu școala de la Sîmbăta Mare¹ și Atanasie Rednic, Maramurășeanul, se opri la Colegiul din Viena al Iesuitului Pazmányi, pe cînd un Isaia din Simcel învățase la Chiev și nu știu unde un Ștefan Neagoe², trei studenți, dintre călugărașii ardeleni, călcară pămîntul sacru al Romei: lîngă Petru Aaron însuși, Grigore Maior, care, ca și Rednic, va ajunge episcop, și Silvestru Caliani³.

Maria Teresa, „maica” Romînilor din Monarhie, purta o grijă deosebită acestei fundațiuni necesare. Peste școlile primare, de obște⁴, se admise un întreg mare edificiu școlar, în care peste școlile „triviale” ale preoților se ridica Seminariul. În mănăstirea care se clădi de la 1741 la 1747 se predau, de la 1754, pe lîngă lecțiile de „cetanie, cîntare și scrisoare”, „procedîndu-se și tilcuindu-se”, cursuri mai înalte în latinește și chiar în ungurește. Limba latină birui însă, ca și spiritul roman. Profesorii formați la Roma,

¹ *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, p. 193. În general, Bunea, *Episcopii Petru Pavel Aaron și Dionisiu Novacovici*, Blaj, 1902.

² *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, p. 163.

³ Bunea, *o. c.*, pp. 4, 34. și însemnările lui Șincai; *Ist. lit. rom.*, II, II. cc., Cf. N. Brînzeu, *Scoatele din Blaj, Sibiu*, 1898.

⁴ V. Silviu Dragomir, *Istoria desrobirii religioase a Romînilor din Ardeal*, I, Sibiu, 1920, p. 59. Un „pedagog la Zlatna, 1759, *ibid.*, p. 193.

ca și cei veniți de la Seminariul vienes al Sfintei Varvara — cu nouă bursieri ardeleni, cu șase din Oradea-Mare, unde era deocamdată un vicariat unit—, ridicară a treia școală, Seminariul cel mare, la rangul unei adevărate Academii de studii teologice¹. La profesorii clerici, între cari și alt „Roman”, Filoteiu Laslo, se adăugiră laici, un Vulcan, un Boier, un Ioan Neagoe, un Nicolae Ludoși. Aceasta însă pe vremea cînd la 1766 și în părțile libere den dincoace de munți începe noua activitate europeană², larg organizată, a școlilor.

Ortodocșii nu puteau apuca aceleași drumuri. Totuși, înainte ca un Mihai Popovici, preot bănățean, să apuce calea la Petersburg pentru a-i admira minunele², fiul preotului brașovean Eustatie Gridovici, Dimitrie Eustatievici, se formă la Ruși, și Sava Popovici din Rășinari care făcea să i se traducă din rusește și „Povestea năvălirii și a încunjurării a mării bătălii a marelui cneaz D. Ioanovici”, punea acest titlu pe una din cărțile bibliotecii lui: „Gheografia ce s'au tălmăcit pre limba rumânească de pe cea moschiciască, ce s'au tipărit în Sfintul-Peterburg, întru împărăteasca Academie a învățăturilor, la anii de la Hristos 1759”³.

¹ *Ist. lit. rom.*, III (deocamdată, Bunea, o. c., p. 277 și urm., și *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, p. 162).

² V. Călătoriile lui Mihai Popovici, Arad, 1901 (din *Tribuna Poporului*).

³ *Rev. Ist.*, I, p. 19. Msul e din 1785: „Și am scris eu, popa Savva Popovici de la Rășinari, Martie, an. 1785”.

VI.

Noua școală europeană.

Insăși introducerea actului de fundație din 1766, al lui Grigore Alexandru-Vodă Ghica, precedat prin hotărîrea din 6 Iunie 1765, care dădea școlii grecești venitul celei dispărute din Athos și banii mucarerului preoțesc¹, e de o mare înălțime de vederi. E vorba de „pricina stării celei luminoase și vestite a neamului nostru cu starea aceasta ce să află acum, întru atîta ticăloșită stare și vrednică de lacrimi a neînvățăturii”, ceia ce e dureros mai ales în ce privește „pe cinul preoțesc, carii să cade să fie sarea creștinilor, povățuirea credincioșilor, sfeșnicul pravoslavnicilor, încît să n'aibă deosebire preotul și mai în scurt partea bisericească de cea mirenească, și norodul pravoslavnicilor să fie însetoșat de izvoarele cele dumnezeiești a învățăturilor Domnului nostru Iisus Hristos”. Face deci o „Academie învățăturilor și a epistimiilor” — a știinților—, așezînd-o, „spre înmulțirea dascălilor ca ș'a ucenicilor”, chiar „îngă Mitropolie, într'o zidire anume”²; adăugîndu-i

¹ *Uricariul*, VII, p. 47 și urm.

² O vînzare de loc pentru aceasta în 1767: „fiind trebuitor școalelor ce s'au făcut acum”; *Urechiă*, I. c., p. 33 nota 2.

și o biserică a ei, a Intîmpinării Domnului. Prin Ținuturi vor fi apoi pretuțîndeni școli elementare, pentru mireni și fiii de preoți. Ușurînd de darea către Vistierie pe preoți și ierodiaconi, cari dădeau și la dajdea preoților, el face dintr'înșii ajutătorii sistemului său școlar: la Sf. Gheorghe și la Sf. Dumitru ei vor da cîte doi lei noi fiecare. Se vor scuti chiar cu totul de plata la Vistierie „cei ce vor vrea de acum înainte ca să se învrednicească preoției, de se vor arăta iscușiți și vrednici spre procopseală și învățatură”, ba chiar și preoții actuali, „de se vor arăta cu procopseală și la stare bună a învățaturii”. Pentru unii și pentru alții, „ca să se silească și să se chinuiască spre iscusenie și procopseala învățaturii”. Dascălii sînt tot ca pe vremea lui Nicolae Mavrocordat: „dascălul cel d'intîiu elinesc”, — a cărui leafă va fi crescută¹—, „dar și cu un „ipodascal elinesc”; apoi „dascalul ce învață carte grecească bisericască”; dar se suprimă dascălul slavonesc, și, pe lingă cel moldovenesc, avem *unul de latinește*. Le-file sînt, în aceeași ordine, următoarele: 600, 240, 180, 120 și 240 de lei. Mai este la Academia din Iași un „vivliotecar”, un psalt, un predicator sau „ierochirica” grecesc, plus un simplu „ierochirica” pentru românește, avînd ca lefi 120, 250, 300 și 180 de lei. În Ținuturi vor fi școli și elinești și grecești la Galați, și anume la mănăstirea Mavromolu², la Botoșani, iar școli numai „moldovenești” la cele trei episcopii și la douăzeci și trei de Ținuturi—Iașul avînd două—; plata va fi de 250 de lei la Galați, de 12 la Botoșani, de 80 de lei la școlile episcopale,

¹ Urechă, *l. c.*, p. 34.

² *Uricariul*, I, p. 271 și urm.

de 60 la cele din restul Ținuturilor. La Academia din Iași, se atribuie 375 de lei anual pentru 1000 de cară cu lemne și se creiază burse pentru „20 de ucenici străini și săraci, pentru mîncarea lor, hîrtie și cerneală”. Prisosul eventual al veniturilor se va întrebuița „la cărți și la *organe matematiche*” — ceia ce înseamnă instrumente științifice — „și la celelalte trebuincioase ale Academiei”.

Epitropii, cari se reînnoiesc prin ei înșii, cu aprobarea domnească, vor fi pentru Academie Mitropolitul, Vistierul și un număr de boieri aleși și arătați anume: Ioniță Cantacuzino sau Canta, cronicarul, Iordachi Hrisoscolev, rudă cu Mavrocordatii, și el Vistier, Manolachi Bogdan, coborîtor după femei din Cantemirești, și patru negustori, intitulați, după obiceiul turcesc: „bașa”: Costa Avram, Costa Papafil, Sandul Panaioti și Constantin Panaioti. Negustorii din Galați, cu pîrcălabul, și cei din Botoșani, vor epitropisi în bloc școlile de acolo. Nu se arată nimic asupra patronării școlilor ținutale, cele ale dieceselor trebuind să fie îngrijite de episcopi.

Se adaugă la Iași și o bibliotecă și se păstrează o *Expositio patrum graecorum in psalmos* din 1646 dăruită de Domn „pentru folosința filologilor și a iubitorilor de învățatură”¹.

Organizarea școlară trebuia să întreprindă în vigoare de Sfîntul Gheorghe al anului 1766².

De altfel Grigore Alexandru Ghica-Vodă, își creștea copiii, Dimitrie, Alecu și Scarlat, cu dascălii Ienachi (Ioan din Phurnele Agraphiei, care li dedică la 1777 o

¹ Iorga, în „An. Ac. Rom.”, XXXVIII, p. 802.

² Hurmuzaki, XIV², p. 1184, nota (traducerea în *Bis. Ort.*, XV, p. 785 și urm.).

Ortografie grecească) și Teodor, autor de gramatică, ca și cu Francesul „Mel Snidor”¹.

E și vremea cînd se afla la Roma, ca bursier de sigur, acel Moldovean Amfilohie, acum episcop de Hotin, care însemna în italienește — limbă pe care ar fi învățat-o încă din 1762—, pe un Epistolariu al lui Nardi, momentul petrecerii lui în cetate: 1772². Aici aduna el cărțile după care și-a tradus — dacă nu *Gramatica theologhicească*, manual destinat unor școli care n’au luat ființă, carte luată din rusește — *Gheografia moldovenească* și *Aritmetica*, tipărită abia în 1795, pentru o nouă școală a Moldovei. El va descrie în „Gheografie” cetatea de două ori milenară cu „zidurile cele mari a Bisericii”, „palaturile”, „apele cele adusă pe țevi de plumb”, „mulțimea cișmelilor celor cu frumos meșteșug făcute, care aruncă în sus de 2 și 3 stînjini”, minunea Sf. Petru³. Neapolul îi pare „că este iarmaroc, și pe la întratul și pe la eșitul din cetate”. „Cetatea este pusă într’un loc frumos, di-asupra unii culmușoare de dial, pe lîngă Marea, care face o frumusețe de a să privi, mai mult decît zidirile cele frumoase, cum și ulițele cele largi și frumoase pardosite, mai vîrtos în ulița mare, cu o piatră netidă și frumoasă și vîrtoasă, rigluită, pentru ca să nu lunece”⁴. El va fi atras la Bari de faima moaștelor

¹ Iorga, *Documente și cercetări asupra istoriei financiare și economice* (din „Economia națională”), București, 1900, pp. 53,55; *Două biblioteci de mănăstiri, Ghighiu și Argeș*, București 1904, pp. 12-4.

² Iorga, în „An. Ac. Rom.”, XXXVIII, p. 802. V. și *ibid.*, p. 803.

³ *Ibid.*, p. 806.

⁴ *Ibid.*, p. 807.

Sf. Nicolae, pe care nu le recunoaște: „Eu am fost, dar n'am văzut fără decît o piatră în mormînt și apă ce izvorăște din Marea”¹.

Socotind școala aceasta, care avu profesori și pe Evghenie Bulgaris, viitor Mitropolit în Rusia², a reformatorului drumurilor, a aducătorului de ape și începătorului în domeniul „manufacturilor” indigene, ca un adevărat „Museu” al literilor, Patriarhul de Constantinopol, Samuil, îi dădu binecuvîntarea în Decembre al aceluiași an³.

Astfel se făcu așezămîntul cu care s'a mîndrit luminatul om de ispravă. „Acest Domn”, scrie Ienachi Kogălniceanu, „au cumpărat și un loc mare lîngă Mitropolie, și au pus de l-au îngrădit, și au făcut case mari și frumoase, orînduind și trei dascali, cu bună leafă, de învăța elinește și chinogrească (= vulgară) și moldovenească, rămîindu-i mare pomenire”⁴. Iar Ioniță Canta-l presintă ca pe un „om foarte înțelept și învățat, și, iubind ca și alții să se îndestuleze cu învățătura, au făcut minunate școale aproape de Sf. Mitropolie în Iași; întru care să se învețe multe feluri de învățături și multe limbi: adus-au și dascăli foarte învățați; făcut-au și orînduielei dascălilor și ucenicilor, ca să-și știe fieșcare leafa și rînduiala lor”⁵.

¹ *Ibid.* La întors poate să fi mers și la Smirna; *ibid.*, nota 4.

² Testamentul său, din April 1805, menționînd și un dar de la Alexandru Ioan Mavrocordat, în *Rev. Ist.*, VI, p. 12.

³ Hurmuzaki, XIV², p. 1184 și urm., no. MCLXXVII (cf. Urechiiă, *l. c.*, pp. 56-8).

⁴ *Letopisițe*, III, p. 252.

⁵ *Ibid.*, p. 192. — Ioan Cantacuzino, fiul lui Iordachi

Dar îndată izbucni războiul: bieții boieri se risipiră, și în zădar încercă un Constantin-Vodă Mavrocordat, mai sărac ca oricînd, să-i aducă înapoi cu un „bre, o să vă omoare”¹. Școlile nu putură dăinui. Ele făcură loc administrațiilor și, în cutare loc, preoții refuzau plata, obiectînd că fiii lor n’au mai niciun folos de la dascălii greci².

Trebuie să se admită însă existența școlilor la 1771³, cînd intervenția Mitropolitului hotări pe comandantul rusesc Rumiențov să evacueze clădirea Academiei, de unde, cu toate că „sînt case boierești deșerte destule”, plecă greu Divanul Cnejeiei Moldovei. În fruntea Academiei din Iași, după marele Evghenie Bulgaris, traducătorul lui Voltaire, făcut arhiepiscop de Pultava, stătea încă un om de înaltă învățatură, Nichifor Theotokis el însuși, Corfiot, format la Padova și Leipzig.

În 1771 avem, în adevăr, la Iași, traducerea de Toma (Cara) al doilea Logofăt a cărții lui Samuil rabinul contra Evreilor, presintată de Nichifor Theotokis, „dascăl prea-numit în limba elinească”⁴. El, care alcătuia tot aici la 1774 Geografia lui pentru elevi, între care era acel care i-a prins chipul, Scarlat Sturza, viitor student la Lipsca și la 1812 guvernator al Basarabiei, a mai lăsat predici pline și de

Marele Logofăt, a fost „îndemnătoriu” la lucrările lui Teotochi. V. și memoriul meu despre soțotelile lui pe 1776, în „An. Ac. Rom.”, pe 1927.

¹ Hurmuzaki, XIV², p. 1204; no. MCXCIX; p. 1205, p. MCCI.

² Urechiă, l. c., p. 34, nota 3.

³ V. și Hurmuzaki, XIV², p. 1184, nota (traducere în *Bis. Ort.*, XV, p. 785 și urm.).

⁴ V. Στοιχεῖα γεωγραφίας ἐρανισθέντα ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου [τῆς

învățături pentru copii, pe lângă un tratat tipărit la Halle și tradus și în românește contra lui De Camillis, propagandistul Unirii la hotarul apusean al Ardealului, carte în care se citează și *Henriada* lui Voltaire¹. Era pe atunci pentru românește un dascăl, arhimandritul Macarie, care știa să facă versuri „adonicești” bune, în românește pentru ocrotitorul său Vistierul Ioan Cantacuzino Deleanul și versuri „alemanicești” pentru Impărăteasa Ecaterina, „incoronata, augusta și imperatrița a toată Rusia și a Vulgaro-Serbo-Moldovlah-Ungrovlahilor stăpinitoare”. Acel care cîntă „Dația” pare să fie un Ardelean format la școlile apusene. Gramatica lui, venind după cea, ardelenească, de la Brașov, a lui Dimitrie Eustatievici, format în Rusia, la Chiev, s'a tipărit pe această vreme, de și n'o cunoaștem decît printr'un manuscript².

În timpul războiului, Mitropolitul, om de țară, și, poate mai mult decît dînsul episcopul de Roman, Leon Gheuca, om cu aplecări apusene, care făcu să i se crească nepoții de către un călugăr sîrb purtat prin Germania, viitorul reformator al literaturii și culturii din țara sa, Dosofteiu Obredovici, voiră să schimbe întru cîtva caracterul acestei școli. *Fără a se gîndi la înlăturarea limbii eline, care era organul culturii superioare în Orient, ei voiră — e evident — să-i reducă rolul.* Feldmareșalul rus trebui să intervie pentru ca să apere lefile dascălilor greci, arătînd că și alte Academii — în Rusia lui — au această limbă

* Αστραχανίτου] Νικηφόρου τοῦ Θεοτόκου. Cf. Anuariul Graficeii din Craiova pe 1927, la p. 32, și *Rev. Ist.*, VII, pp. 67-70.

¹ *Rev. Ist.*, I, c.

² Urechîă, I, c., p. 34, nota 4.

în cinste și că în grecește sînt scrise cele mai multe din cărțile de întrebuintă¹.

După pace, prin actul de la 15 Novembre 1775 se dădea Domnului și Mitropolitului dreptul de a alege pe „cel d'întăiu povățuitor și didascal al filosofeștilor matimi la Academia Moldovei”, cu sarcina de a-și numi el ajutătorii. Cu drepturi mari, el va dispune de program, de școală și va putea da în judecată pe epitropi, dacă nu servesc veniturile. Ca să se atragă ucenici, li se dădea absolvenților un rang îndată după boieri, și numai preoții cu diplomă vor fi scutiți de bir. Niciun dregător nu va putea căpăta situație fără a fi trecut un examen public. Școala slavonă de la Sf. Nicolae era reorganizată, cu un dascăl de cetit și scris și de catehism, Gheorghe Evloghie, fost izbașă, și un psalt, ispravnicul de aprozi Gheorghe, pe lîngă „vătaful” necesar. Epitropi fură numiți prietenul școlilor, Ioniță Canta, nepotul de soră al Domnului, Grigore Ghica, același Manolachi Bogdan din primul privilegiu, un Matei Cantacuzino din Țara-Românească, fiul lui Răducanu cel cu învățatul la Veneția, un Comis Scarlat Sturdza, abia întors din Germania, tînărul al doilea Logofăt Ilie Catargiu și doi din negustorii de la crearea Academiei ghiculești, Bașa Costa Papafil și Bașa Coste Avram². Dar bazele pragmatice erau tot cele vechi și poate că e greșită chiar afirmația lui Sulzer că se dădeau ceva lecții de latinește de un profesor privat, Siberianul König, care ajunsese consul al Prusiei³.

¹ Urechia, *l. c.*, p. 35.

² *Uricariul*, I, pp. 74-9; cf. *ibid.*, VII, pp. 52-4. V. și *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, pp. 24-5.

³ Sulzer, *Gesch. des transalpinischen Daziens*, III, p. 10.

S'ar părea că școala redeschisă după pacea din Chiuciuc Cainargi și readucerea lui Grigore Ghica în Scaun n'avu ucenici pentru filosofie și matematică, aceste cursuri fiind urmate de „străini”, de Greci ¹ și că ea porni deci numai în proporții mai moderate. Dar socotelile pe 1776 ale lui Ioniță Cantacronicarul ni arată grupul de copii de boieri cari urmează acolo, ca interni.

Ei sînt pomeniți în 1777²: „Lui Gavril Golăe, ficior, ce face bucate cuconilor de boer ot școală, leafa lui pe 2 luni, cîte 5 lei pe lună, începîndu-se anu din Ghen. 1, 1777, Ghen. 13. La Gavril ficeor pentru cheltuiala mîncări cuconilor de boeri ce învață la școală; 1777, Ghen. 11... Un car ce s'a luat împrumut de școală și să se dea înapoi... Pe o gramatică latinească cuconului Costachi, Mai 14... Pentru hîrtie cuconului Matei Costachi... 36 l. din 162,90 pentru cheltuiala ficeorilor de boeri, cărți, bez ce s'au cheltuit a dums. 50 mîncare copiilor pe 4 luni, Dech., Ghen., Fevr. Mart. 20 leafa lui Gavril Golăe pe 4 luni... 129,90 pe cărți.” Se cumpără pentru

¹ *Arhiva istorică*, I, p. 231; Urechia, I. c., p. 35.

² V. și: „10 lei la Gavril Golie ficeor pentru cheltuiala cuconilor de boieri ot școală pe Mart”, „10 lei cheltuiala cuconilor ot școală pentru mîncare, în mîna lui Gavril Golăe, ficeor”. „In trebuința școalei în mîna lui Gavril Golie.” „Leafa lui Gavril Golăe ce face bucate la școală... mîncare cuconilor de boeri ot școală... Cheltuiala cuconilor ot școală pe Mart”, „10 lei cheltuiala cuconilor ot școală pentru mîncare, în mîna lui Gavril Golăe ficeor... 2 l. de cheltuială cuconului Matei i lui Văsilachi a lui Grigoraș Costachi Clucer (viitorul Mitropolit Veniamin), Av. 12. Ce au dat copii lui Negel în mîna dumisale Vel Log. din 5 lei ce dedese la ficeori lui Toderică Vor. pentru o gramatică”.

ei și „cărți franțoești”, hîrtie, „hîrtie tricapel”. Pe lîngă „cheltuiala cuvniî” li se ieau, deci, și cărți. Cetim: „1 l., 90, 1 Esop grecesc ce s'au cumpărat prin mîna lui Costandin Vîrnnav, 4 tomuri Chiclopedie, tij cu Costandin Vîrnnav pentru cuconași dumisale Paharn. Grigoraș Costachi, 1779 Mart. 7... Pentru o gramatică letinească cuconului Matei, a Clucer. Grigoraș Costachi, Mai 14”.

De altfel, la 1773 un Teofan dascăl era la Cantacuzinii din Moldova¹; un dascăl mergea la vînat cu boierii².

Țara-Românească a fost guvernată și ea de aceiași Grigore Alexandru Ghica iubitorul de învățatură³. Dar n'avem nicio altă dovadă că, într'o circumuire de un an de zile (1768-9), el ar fi avut vreme să organizeze învățămîntul, și acolo, de sigur, în plină decadență, după aceleași norme științifice și latine, ca la Iași, decît semnalarea de urmașul său că totuși erau în capitala munteană un dascăl de gramatică și altul de științi.

În București opera aceasta vrednică de laudă trebui s'o facă deci noul Domn, după încheierea păcii de la Chiuciuc-Cainargi, Alexandru Ipsilanti, orînduitorul mănăstirilor ca și al breslelor, alcătuitoarul unui cod de o dibace sintesă, creatorul unei noi ordini administrative, clăditorul reședinței de la Mihai-Vodă în locul celei stricate de Ruși, întemeietorul fabricii

¹ *Studii și doc.*, VII, p. 225, no. 70.

² Socotelile lui Ionișă Cantacuzino.

³ El pare a fi trimes la învățatura medicinei pe „Tracul” Polihronie Dimitriu, care-i dedică o carte religioasă, tipărită la Lipsca în 1775; *Rev. Ist.*, V, p. 69.

⁴ Hurmuzaki, XIV², p. 1272.

de postav muntene, după modelul celei a lui Ghica, și al canalului Ipsilanti¹, ajutorul săracilor și, cum vom vedea, doritorul de a atrage în jurul lui, pentru alte școli, al cărturarilor străini².

Condica oficială a păstrat întrebarea pe care încă înainte de a intra în Capitala lui, noul Domn o adresează Mitropolitului și care se păstrează în Condica oficială: „Prea-Sfinția Ta părinte Mitropolitule. Vrând Domnia Mea a vedea școala elinească la starea cea mai bună care poate a fi, cu dascăli buni și cu ucenici mulți cari prin silința dascălilor să se procopsească, atît feciorii de boieri cât și alții de mai jos, iată rânduim pe Preasfinția Ta să cercetezi ce rânduieli avea școala elinească, adecă: câți dascăli era, câți ucenici avea, ce *matemate* le paradosia, câte clase, câte leafi avea dascălii și de unde anume li se da. Asemenea și pentru școala slovenească; câți dascăli era, pînă la câți ucenici avea, ce învățatură le da și leafa dascălilor de unde și câte cât li se da. După aceasta să faci Preasfinția Ta cercetare dă starea dă acum, la ce rânduială să află, atît elinească, cât și slovenească, câți dascăli sânt, și dă sânt buni, învățați, și să silesc spre procopseala ucenicilor, câți ucenici au și ce învățaturi le paradosesc anume, cum am zis mai sus, câte cătă leafă să dă dascălilor, de unde anume și, de au școale, la ce locuri anume. Dă toate cercetând Preasfinția Ta, cu anaforă să înștiințezi Domniei Meale³”. Răspunsul, din nenorocire, s'a pierdut.

¹ Iorga, în „An. Ac. Rom.”, XXX, p. 926.

² Și el întărește dania pentru Sumelă; Hurmuzaki, XIV², p. 1223, no. MCCXXIII. Și el face danii, în sumă de 1.800 de lei pe an, marii școli din Constantinopol (*ibid.*, p. 1222, no. MCCXXXVIII).

³ Arch. Statului, secția istorică (Stal), no. 51; Urechiiă,

Indată lucrul de reconstrucție începe. Gîndindu-se și la școala de grecește și arăbește de la Ierusalim, „ca să vedem sporind și izbutind învățătura, nu numai aicea, unde Dumnezeu ni-a dăruit această obla-duire, ci și la altă parte care are trebuință” (i se dau 300 de taleri pe an), creînd la biserica Obedeanu din Craiova, unde era spital, și o școală de preoți, al cărui atestat va fi necesar la hirotonisire — *e de fapt cel d'întăiu Seminarium*, fiindcă, în Moldova, Constantin Mavrocordat chemase pe preoți numai pentru cursuri de pregătire—, Ipsilanti așează pe base mai solide, prin actul din 13 August 1775, școala de slăvonește, de la Sf. Gheorghe, urmată și de străini, unde profesau atunci un Constantin și un Dragomir¹. În epitropia obștească, de patru boieri mari, patru din a doua și patru din a treia clasă, cu un birou de șapte logofeți, creată la 10 Decembre, pentru „podurile” Bucureștilor, pentru bresle și mile, inovatorul prevede și grija de a se clădi din nou, după un plan ce i se va arăta, pentru a începe imediat lucrul, localul de școală de la Sfintul Sava². Se anunță în acest document chiar hrisovul cel mare de reformă a învățămîntului.

Școala bucureșteană, creată la Ianuar 1776, întărită de Patriarhul de Constantinopol în Mart al aceluiași an și așezată acolo, la Sf. Sava, „cu trapezărie și bucătărie și pitărie”, clădirile fiind gata abia la 1779, se găsea și mai sus decît creațiunea ghiculească din

l. c., p. 36. Cf. Nedioglu, *l. c.*, p. 15. V. vol. II al nostru.— Un Ioan dascăl românesc la Cernavoda, unde se putea învăța și șase ani de zile, Urechiă, *l. c.*, p. 40.

¹ Archivele Statului, *Condica domnească*, III, fol. 121-3; resumat în Nedioglu, *l. c.*, p. 16.

² Urechiă, *l. c.*, p. 38.

Iași. Planul era să se facă o astfel de instituție încât „cei ce se vor învrednici de apele ei să nu mai fie siliți a căuta setoși alt izvor”. Dacă, pentru Ținuturi, cele din Craiova și Buzău țineau locul școlilor moldovenești din Galați și Botoșani, dacă județele muntene avură fiecare școala lor românească — dar și slavonă —, la București materiile fură mai multe, de un caracter mai occidental și mai înalt, și mai multe și limbile de predare. *Se presintau în limbile latină, francesă, și italiană, pe lângă gramatică, rămasă la basă, aritmetica, geometria și astronomia, fizica și geologia, istoria*¹. „Și cel de fizică să facă lecțiile în grecește, urmînd pe Aristotele și pe ucenicii lui, iar cei de matematici, de nu se vor întimpla a stăpîni cum se cade limba grecească, să predea și în limba latină, ori francesă, și italiană, în care adecă se vor găsi mai tari²”.

Programul se enunță aici cu de-amănuntul. Trei ani numai gramatică (grecească), isprăvind cu noțiuni de limba latină. Încă trei ani, studii din autorii greci și latini. De acolo vine ca un fel de Universitate. „Alți trei ani să se ocupe de dimineață cu *poetica* și *retorica*, cu exerciții elinești și latinești și cu studiul *eticei* lui Aristotele; iar după prînz să învețe limba italiană și francesă.” Astfel pregătiți „*enciclopedic*”, elevii vor trece la *științi*. „Și, mai întăiu, în toți cei trei ani să fie învățați de dimineață aritmetică și geometrie, iar după prînz liniile generale ale *istoriei*, cu *geografia istorică*, în oricare din zisele limbi; iar după aceia dimineața să asculte filosofia lui Aristotele, iar după prînz astronomia.” Acuma, terminînd

¹ Hurmuzaki, XIV¹, p. 1232, no. MCCXXXVII.

² *Ibid.*, p. 1272.

tot cursul, ei pot alege între o carieră mireană sau una bisericească .

Iubitorii de teologie pot trece însă la Mitropolie, unde vor afla „un dascăl al sfintei teologii, prețuit pentru evlavie și dreptatea dogmelor²”, și un altul de musică³.

Actul pregător al mării reforme, din 15 Februar 1775, fixează numărul de nouă al profesurilor, de șaptezeci și cinci al bursierilor și se ocupă și de școala slavonă, a dascălului Constantin și a „ipodidascalului” său, „trebuincioasă și aceia pentru cetirea hrisoavelor vechi domnești care s’au scris în acea limbă”, stabilindu-se și unde vor fi școlile județene⁴.

Erau deci *nouă* dascăli de toți, burse pentru nu mai puțin de *șaptezeci și cinci* de școlari, cu casă și masă și haină de uniformă, odată pe an, și alții avînd loc de stat în chiliile refăcute, pe lângă dascălii lor, și chiar la masă⁵. Fiecare clasă avea un „pedagog, om sever și demn”, și fiecare „casă” un supraveghetor. Și se prevedea că *elevii școlilor de la Ținuturi vor putea trece pentru studii superioare la București*: „în care tinerii ce vor veni de dragul învățaturii, fiind instruiți în științele de gramatică și poetică, să aibă, dacă vreau, a veni la această școală superioară din București și a trece acolo prin toate învățăturile⁶”.

¹ *Ibid.*, p. 1274.

² E cunoscutul Alexie Ordög, de pregătire occidental, despre care vezi *Ist. lit. rom.*, II, p. 581.

³ Hurmuzaki, XIV², p. 1275.

⁴ Iorga, *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, pp. 23-4.

⁵ Hurmuzaki, XIV², pp. 1232-3, no. MCCXXXIX.

⁶ *Ibid.*

Prejudecățile trecutului se păstrau însă mai mult decît la cei doi Ghiculești, cari, după cît se pare, deschideau oricărui copil școlile lor, în ce privește extracțiunea școlarilor. Aici se spune că acești copii, cari trebuiau să n'aibă nici mai mult nici mai puțin de șapte ani — cei mai în vîrstă, „mai moi și mai înceți”, fiind în stare „să slăbească rîvna celorlalți” —, „să fie nobili, adecă fii ai boierilor ce se află în lipsă, ori ai urmașilor de boieri ce se zic mazili, ori și străini săraci. *Și nu țerani*” — auzim aici același lucru ca în Franța aceluiași secol, cu despărțirile între clase cu meniri deosebite¹ — „cărora li s'au dat lucrul pămîntului și păstoria, și li se cuvine grija de acel lucru al pămîntului și de acea creștere a vitelor”. *Fiii chiar ai negustorilor nu pot merge mai departe decît gramatica: „Iar copiii negustorilor și meșterilor, dacă vre unii din ei o doresc, fiind instruiți numai la gramatică, să se scoată apoi din școală și să meargă fiecare la meșteșuguri, pe care le vor alege părinții lor, cătînd la puterea lor trupească*”.

Bursierii cei cu cinci clase, cîte cinsprezece în fiecare, au alt program: trei ani de gramatică, trei ani de elină și latină, trei de gramatică, poetică și retorică, „cu exerciții”, de limba franceză și de limbă italiană — deci ca și privilegiații —, dar apoi numai doi ani „universitari”: unul de „aritmetică, geometrie și istorie cu geografie”, altul cu fizică și astronomie³.

Este și un îndreptariu al purtărilor. Sculare de dimineată, mers la biserică, adunare pentru studii. „Studiind și convorbînd între ei, să meargă la masa de obște. Iar după masă ucenicii fiecărei clase, adu-

¹ După Brunot, *Histoire de la langue française*, IV.

² Hurmuzaki, XIV¹, pp. 1273-4.

³ *Ibid.*, p. 1247.

nîndu-se cu supraveghetorul, adecă pedagogul lor, să vorbească între sine, ori să facă un exercițiu serios de întrebare în curs de un ceas, și apoi să mediteze fiecare în particular până la vremea ascultării știinților, cînd, adunîndu-se, iarăși să asculte pe dascăli, și, întorcîndu-se, să mediteze fiecare în deosebi. Iar la Dumineci și sîrbători, ca să nu rămîie cu totul fără ocupație în acele zile, să mediteze asupra știinților pe care le-au învățat, și încă să fie catehisați de dascăli și în sfintele învățături ale credinții noastre ortodoxe. Dar în acele zile, ori și în mijlocul săptămîinii, odată sau de două ori să iasă cu supraveghetorul lor, ba chiar une ori și cu dascălul lor, la unele locuri de aproape, pentru exerciții corporale. Iar seara să se adune la masa de obște și să prînzească împreună. Iar, după prînz, care trebuie să fie simplu, trecînd un ceas, în care nu trebuie să vorbească în deșert, ci lucruri serioase, să se adune toți în sfînta biserică și, rugîndu-se împreună, să meargă fiecare la locuințele sale și să se odihnească în pat, ori de vrea să doarmă ori ba. Iar acestea toate să se facă la ceasuri anumite, cu clopot. Iar cine vrea, poate să mediteze în pat, o luminare și două candelile fiind aprinse în fiecare casă toată noaptea. Și asupra tuturor acestor lucruri să supravegheze zisul pedagog, îngrijindu-se de petrecerea și viața cu cuviință în rînduială a ucenicilor, în felul arătat. Iar, dacă vre unul din ei se va arăta turbulent și stricînd buna ordine a celorlalți, pe aceștia să-i mustre, dar nu cu batjocuri și bice, ci în felurile de folos pe care pedagogia le expune, trecînd de la cele mai ușoare la cele mai grele." Domnul însuși hotărăște excluderile ca și primirile¹.

¹ *Ibid.*, pp. 1275-6.

Cetirea e o datorie. Cărțile sînt scrise în con-dică. Peste ele se așează „un epistat credincios, a-decă bibliotecariu orînduit, avînd a le păstra cu siguranță, și, dacă vre unul din școală are nevoie de cutare carte, să i-o dea pentru întrebuițare, pri-mind chitanță de mina lui, și să i se restituie”¹.

Veniturile curg de la mănăstirile reformate, cum știm, ca lăcașuri de muncă și cultură, potrivit cu do-rința ctitorilor², și pentru aceasta ele vor fi *total* scu-tite de orice dare față de Vistierie. La un loc, fiecare contribuind cu ce poate, se va ajunge la o sumă a-nuală de 6.000 de lei pentru cele de țară; cele închi-nate chiar, de și au a răspunde față de casele de care atîrnă, vor da totuși alți 4.000. Preoții, în nu-măr de 3.500, vor fi și ei apărați de sarcini, pentru ca să fie capabili a da trei lei, în total 15.250 de lei, de împărțit între Cutia Milelor și școală. Daru-riile înțelegătorilor generoși sînt bine primite.

Ca eforti se așează și aici Mitropolitul, dar cu am-bii episcopi lîngă dînsul, și nu numai cîțiva boieri, și anume, ci toți cei mari, de la Ban la Postelnic.

Patriarhul Sofronie de Constantinopol fu rugat să întărească această fundație³.

E, de sigur, un act de cea mai mare importanță, care face onoare concepției școlare în țerile noastre la această dată. Greceasca tradițională face loc larg limbilor de aceeași origine cu a noastră, care deschid calea către învățatură laică și către noua cugetare modernă, permițînd lecturi în vastul domeniu al „fi-losofiei” secolului al XVIII-lea, al cării închinător

¹ *Ibid.*, p. 1277.

² V. *Studii și doc.*, V, pp. 551-5.

³ El vorbește de „neam” ca și cum Greci și Romîni ar fi tot una.

voia să apară și Ipsilanti ca și Ghica și, înainte de dinșii, cei doi d'întăiu Mavrocordași, mai ales Constantin. Științele abstracte, cu care se mîndria secolul, intră în programe. Dar ceia ce înseamnă cel puțin atîta e bunătatea, cruțătoare pentru sufletul copiilor, care reiese din fiecare prescripție a unei ordini interioare sprijinite pe altceva decît pe conjugarea lui *επιτω, επισει*, respectul care se poartă tinerelor inteligențe, grija de o demnitate omenească încă așa de fragedă. Astfel programul muntean din 1776 se poate așeza alături de vestitul plan de educație polon, adînc reformator, cu care e contemporan¹.

Cine a putut sfătui pe Domn să facă a se elabora proiectul pe care cu atîta mulțămire îl iscălia? De sigur și Mitropolitul Grigorie, un cărturar, care e pomenit cu datorita venerație în acest document chiar. Dar aici e, evident, un curent apusean, și originea lui o vom putea găsi în atmosfera nouă a Curții domnești, ocrotitoare de străini.

Ii cunoaștem, și nu erau cei d'întăiu. Constantin Mavrocordat primise bine pe inventivul tehnician din Lyon care, lăudîndu-l, îl așeza lîngă Petru-cel-Mare. Racoviștii avură pe lîngă dinșii ca secretar pe un Linchoult, isteț Provençal, care unia sarcina de informator politic cu aceia de negustor la întimplare. De la Roche îndeplinește, alături de Italianul Giuliani, funcțiile de secretar pe lîngă Ioan și Grigore Callimachi. Un Lucacchi della Rocca, Levantin, fost

¹ O inspecție excepțională, la școala domnească unde „din rău obicei se urmează un nizam răzlac (*sic*)”, Ureche, *l. c.*, p. 48.

interpret engles și napoletan, se găsește lângă Grigore Ghica, ai cărui copii sînt crescuți de călugări greci¹, dar și de emigrați din Apus, ca Ledoux de Ste Croix: dascălul lor grec Nichifor Theotokis, studiasse, am spus-o, la Padova și Lipsca. În Moldova, un boier ca Saul va putea sta în rîndul colegilor săi apuseni.

Dar mai ales în Țara-Românească guvernată de Ipsilanti² se strîng represintanți distinși ai spiritului apusean. Dacă fiii lui Vodă erau crescuți de Iosif Moesiodax, din Cernavoda, călugăr capabil de a face harta locurilor sale, cunoaștem din scrisorile abatelui Panzini planurile mari cari se formau la această Curte, de limbă grecească, de sigur, dar și italiană³. Sestini, arheologul, trece pe la Curtea lui și un Bagussem, alt străin, i se apropie de hotare. Un Ragusan, Raicevich, negustor, informator austriac și viitor agent imperial în Principate, creștea pe beizadelele Constantin și Dimitrie, într'un spirit de libertate care-i făcu să fugă în Statele Impăratului, desprețuind ascultarea față de Turci. Chiar și Iosif Moesiodacul, profesorul beizadelelor, era un om învățat în sensul cel nou, și călugărul Natanail, alt dascăl al lor, așijderea. Și un Elvețian de naștere, fost auditor în armata austriacă, însurat cu o Săsoaică, Sulzer, credea, gîndind și la cîștigurile de comerț, care-i rămaseră, la posibilitatea de a deveni

¹ V. mai sus, p. 95 și nota 2.

² Urmașul lui, Constantin Moruzi, ajută și școala grecească din Zagora; Νέος Ἑλληνομνημόνιον XII, 2.

³ Iorga, în „An. Ac. Rom.,” XXXVI, p. 923 și urm.

⁴ Europa orientale pe 1925. Cf. Istoria Romînilor prin călători, II. V. și Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea, II, p. 19.

creatorul unei Academii de drept în țara pe care, cu oameni cu tot, era s'o încondeieze așa de urît, dar și atît de pe larg, în cele cîteva volume ale cunoscutei *Geschichte des transalpinischen Daziens*. Poate că, dintre ei toți, Panzini e acela care a influențat mai mult acest plan de cultură prin școli, care e în nota „filosofiei” istorice a lui Giannone, editat de Panzini, și al „filosofiei” juridice a unui Filangieri¹. Grigore-Vodă, revenit în Scaun, căută imediat să-și refacă școala de care era mîndru.

După lăudătorul lui Mavrogheni, Teodor, care face versuri, și Constantin dascălul, care, atins de apoplexie, se călugărește la 1779², Condica Domnească poartă numele dascălilor: lîngă Manase Eliad, Neofit Cavsocalivitul (Καυσοκαλιβίτης), care alcătuieste lucrarea de polemică religioasă *Praștia*, mort în 1784³, după aceștia, un Pantazi, altfel necunoscut; mai avem un Anastase pentru latinește, pe cînd la Mitropolie era predicator, „ierochirica”, acel Alexie Ordög, pe care Sulzer îl arată a fi Ardelean, și deci și acesta știutor de latinește⁴. Un „dascăl musicôs” fu numit în 1784 în persoana lui „Mihalache dascălul cîntărețul”, de la biserica din Curte, căruia i se atribuie, pe lîngă 15 taleri pe lună, două odăi pentru el și școlarii cari trebuiau culeși pe la mănăstiri, între „copiii cu glasul bun”; dar în cîteva luni abia dacă veniră doi, unul de la Sf. Gheorghe, altul de la Măr-

¹ V. și *ibid.*, II, p. 16 și urm.

² *Ibid.*, p. 23, nota 3.

³ Urechiă, *l. c.*, pp. 37-8, 48.

⁴ V. mai sus, p. 105 și nota 4.

cuța, egumenii „arătându-se neiuibitori de podoaba sfintelor biserici”.

Școala a funcționat apoi la Mitocul Rîmnicului¹. Anastase era și bibliotecar la 1785, cînd se numia al doilea „pedagog”, iar Ioan Manicati medic, urmîndu-i Silivestru². Ucenici și străini, erau în număr de patruzeci și patru. La școala slovenească preda un Constantin Ilveanu cu „ipodidascălu”, său, la Craiova se plătia un dascăl elinesc și unul slovenesc, mai tîrziu unul elinesc și un „cirac” la Rîmnicul Vilcii, unul grec la Buzău³. Și mai nu era capitală de județ fără învățătorul ei, întîlnindu-se dascăli și în localități mai mici, ca Argeșul, Gherghița, mai apoi și Zimnicea⁴. Unele erau o fundație particulară: ghiculească la Tîrgoviște, a lui Fote Vlădoianu la Sf. Nicolae și Spiridon din Craiova⁵.

Opera de reformă întinzîndu-se astfel în județe, se cercetară școlile existente pentru a le întări, cum a fost cazul cu dascălul Barbu din Florești, care se dovedî serios că „se energhisește, adecă în tot chipul se silește spre învățătura copiilor”, ori pentru a le face din nou. La Ploiești ca și la Tîrgoviște, leafa acestor smeriți dascăli de românește era de cinci lei pe lună⁶.

¹ Urechîă, l. c., pp. 49-50.

² *Ibid.*, pp. 54-62.

³ *Ibid.*, p. 72-3.

⁴ *Ibid.*, p. 44: Rușii-de-Vede (pentru Teleorman), Găieștii (pentru Vlașca), Urziceni (pentru Ialomița), Vălenii-de-Munte (pentru Secuieni) erau pe atunci capitale și aveau dreptul la școli domnești.

⁵ *Ist. lit. rom., în sec. al XVIII-lea*, II, pp. 22-3.

⁶ Urechîă, l. c., p. 40.

Dar și la episcopii, ca la Argeșul învățatului episcop Iosif, se primiau copii la învățătură — și din Ardeal. Se dădeau, la sosire, unui „dascal psaltu, ca să învețe cântare cu meșteșugul psaltichiei”. Copiii stăteau la un loc cu călugării; Vlădica li trimetea din București cîte-o gramatică grecească, de care se oțeriau însă aceia cari spuneau că „nu au gînd să să facă dascăli, σπουδαῖοι. Așa era un „dascăl” și la Mitropolie¹.

Știm printr'o hotărîre domnească din 1785, și cum se făcea așezarea profesorilor. Domnul numise o comisiune compusă din Mitropolit, Marele-Logofăt de Țara-de-sus și Marele Postelnic „ca să cerceteze, din cîți se află aici, pe cei vrednici a lua dăscălia asupra-și”, și i se recomandă trei persoane: pe unul din aceștia, Paisie, îl alege Vodă, cu dreptul de a-și desemna ajutorul, „cu hotărîre ca însuși Cuvioșia Sa să aibă a-și alege pe care-l va socoti vrednic de al doilea dascăl, și să-l areate ca să-l orînduim, după a sa alegere”. *El avea și dreptul de a-și alege singur elevii*: „însuși Cuvioșia Sa să se facă alegire, prin foaic de ucenici ce sînt vrednici a rămînea la învățătură, să ni-i arăte”. „Incepînd tema”, deosebi de „materia” celui de-al doilea profesor, el era însărcinat în același timp, „a diorthosi de două ori pe săptămîna themata” și „a face și tehnologie, pe toate zilele, nelipsit, silindu-se a ieși rod dintr'aceasta”².

Ce se făcea la școlile cele mici, se poate vedea din această scrisoare a lui Iosif protosinghelul, probabil viitorul episcop de Argeș, cărturar foarte ales, către

¹ Iorga, *Scritori bisericești*, în „An. Ac. Rom.”, secția literară, XXIX, pp. 211-3.

² Urêchiă, *l. c.*, pp. 52-3.

iconomul Rafail de la Hurezi (1782): „Copilul Ghiță iaste sănătos și să sălească la învățătură: văz că arată multă epimelie, atât la învățătura lor, cât și la scrisoare, fiindcă are bun condei...; de altele ce-i trebuiește, cât și hârtie, cerneală — port grijă”¹. Mai erau și școli particulare pe la biserici, și „Ion dascălul de la Colța” dădea pe acest timp unui fost elev ardelean certificatul următor: „Acest fecior, anume Gheorghe Ungureanu, au învățat carte la mănăstirea Colți: vrind să meargă acasă la Țara Ungurească, i să dă această adeverință de la mina mea, precum că iaste fecior slobod, fără de nicio pricină”².

Pe această linie se păstră școala munteană. Schimbările introduse de Domnii următori nu ating alcătuirea și sprijinul ei. Ea era condusă și mai departe de oameni cu știință și autoritate ca acel Neofit Căvsocalivitul³, care a tipărit la Lipsca, în 1775, o Slujbă a Sf. Varnava și Sofronie; un Constantin Vardallah pare a-i fi urmat⁴. Mavrogheni făcu un singur cîrmuitor nazir al tuturor școlilor: pe învățatul episcop de Rîmnic Filaret⁵; foarte credincios Turcilor, socotind limba stăpînilor ca fiind „cea mai trebuincioasă întru această țară”, el n'o amestecă însă la școala domnească, ci întemeie o „școală a țării la Țarigrad, în Saraiul Țării-Românești”, pentru șapte „pămînteni: atît din fiii de boieri scăpătați, doi-trei, cît și din orînduiala de al doilea, trei-patru, sau cu părinți sau și fără părinți”, poetul Ienăchiță Văcărescu avînd să li facă întăiu un examen de grecește, el care, de

¹ *Studii și doc.*, XIV, p. 108.

² *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, I, 22, nota 4.

³ V. mai sus, p. 112.

Erbiceanu, *Cron. greci*, p. X, nota 1; p. XXVIII.

altfel, cum o dovedesc anume neologisme din Istoria Imperiului Otoman, cerută, probabil, tot de acest Domn, era un bun cunoscător și de turcește¹.

Și în același timp boierii se îndemneau a face școli *sătești*, „pentru învățătura de copii pămînteni, fără de plată și fără simbrie”, ca a beizadelei Grigore Suțu, la Agești (Ilfov), a cumintelui și încercatului boier Hagi Stan Jianu, la Preajba (Dolj), a lui Scarlat Greceanu, la Văsiana (Ilfov), la Florești-din-Deal, la Furduiești (Ilfov), la Șunta, a lui Matei Lăcusteanu, la Tărtășești, a lui Grigore Bujoreanu, la Cornești (Dîmbovița), altele la Greci, la Florești, la Poiana. (Ialomița)². Domnia le înzestra une ori cu vinăriciul satelor vecine, cu bolovanii de sare, ori cu drept de bilciu³. Unele mănăstiri, ca Motru, își aveau și ele școala⁴. Ispravnici, ca Dumitrachi de la Tîrgul-Jiiului, întemeiară în reședința lor școli „romîno-grecești” cu dascăli „romînesc și grecesc”⁵, dăruite tot așa.

Am văzut că o operă asămănătoare trebuise neapărat s'o facă în Moldova vechiul prieten al școlilor Grigore Ghica-Vodă, care și el trimetea o subvenție, de 1.200 de lei, școlii din Constantinopol⁶, și socotelile Vistieriei arată la 1776 pe aceiași dascăli de la școala

¹ Urechiă, *l. c.*, p. 63, nota 4. Pentru alți știutori de turcește în jurul Domnului, v. *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, p. 16.

² După Urechiă, în *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, p. 23, nota 2.

³ *Ibid.*, pp. 47, 53-4, 83, 85 și urm.

⁴ *Ibid.*, p. 68.

⁵ *Ibid.*, p. 70.

⁶ *Ibid.*, p. 44.

slavonească: Gheorghe și Evloghie, care e un foarte cunoscut traducător, și pe dascălul grecesc Teodor¹. Aici însă prospera ca școală înaltă românească și aceea de la Putna, opera Mitropolitului Iacov, care avea ca mentor pe „îndreptătorul școalelor *domnești*, episcopopești și mănăstirești a Moldaviei”, pe arhimandritul mănăstirii lui Ștefan-cel-Mare, Vartolomeiu Măzărea-nul, ajuns și „mădular academiceștei teologhii Chievului”, cu prilejul petrecerii în Rusia pe vremea războiului. Pe lângă dînsul lucra un ieromonah Ilarion, ieșit de la școala din Putna, „mădular a filosofilor Patmosului”, care era „învățătoriu psaltichiei școalelor Moldaviei”. „Vătăji” îi ajutau. Ucenicii, „tinereii”, învățau de la cinci la doisprezece ani și anume materii înalte, pe lângă cetirea după Buhvarul-alfavetar pentru copii tipărit de Iacov încă din 1755, Ceaslov, Psaltire, Octoih, catehism, și în rusește, scrisoare românească și compunere, „psaltichia după melodia grecească”—a lui Ilarion—: gramatica, retorica, „geografia cea tălmăcită de Vlădica Amfilohie după Bouffier,—și de fapt pentru școli a tradus acest episcop de Hotin purtat prin Italia (traducerea era după italienește), care se știe că, pe lângă traducerile de mai sus, a dat și traducerea din rusește a călătoriilor lui De la Porte în Orient², această geografie și de bună samă și aritmetica —, dar și *teologie superioară*: „Piatra Evangheliei asupra despărțirii Bisericii Răsăritului de a Apusului” (după „Lithos”-ul grecesc), „Epistolia arhiepiscopului Evghenie (Bulgaris, ajuns episcop în Rusia), Istoria Bisericii după Evsevie și alți istorici, de la început-

¹ *Ibid.*, p. 43; Iorga, *Doc. financiare*, p. 55. Cf. mai sus, p. 100.

² *Rev. Ist.*, VII, p. 112 și urm.

tul creștinătății pînă la veacul al noulea și pînă la soborul din Florenția”, și „Scurtata teologie platonescă”, a cunoscutului episcop rus Platon¹. Deci, după cum învățase și directorul, tot programul marilor școli de mănăstirea din Rusia, unde Amfilohie avea legături, trimetînd și un frate al său „la zugrăvie în mănăstire în Pecersca, la zugravul Vartholomei, în școala mănăstirii”².

În școala domnească se aflau, pe lingă feciorii de boieri pomeniți, la 1776, încă la 1779 elevi, ca un Toader *sholeriul*, cari erau în stare să facă o gramatică ruso-moldovenească, dînd-o și la tipar³.

Războiul din 1788-1791 fu desastros pentru întreg acest învățămînt⁴. În cursul acestuia chiar, se pare, unul din dascăli, Grigorie, rămase pentru gramatică, iar celalt, Daniil, plecă în „Europa”, pe cînd un Gherasim supraveghia școala⁵. Cînd Mihai Suțu își luă, după pacea de la Siștov între Austrieci și Turci, locul în București, el găsi Curtea distrusă și școala pustie, fără uși și ferești măcar. Se mută însuși la Sf. Sava și așază pe dascălii greci la Domnița Bălașa⁶. Se hotărî inventarierea cărților aruncate într'un deposit, încredințîndu-se această sarcină unui „dascăl

¹ Urechiă, *l. c.*, pp. 41-2 (de același, memoriul la Academie în 1887, despre Măzăreanu, p. 26).

² *Rev. Ist.*, VII, pp. 80-2.

³ Bianu și Hodoș, *Bibliografia românească*, II, p. 328.

⁴ Cf. și cartea de călătorie *Beschreibung der Begebenheiten von Bender, Bukarest und Orsova* (Viena, 1790), în Urechiă, *l. c.*, p. 66, nota 3.

⁵ *Studii și doc.*, V, p. 16, no. 112. Ei îi scriu lui Ioan de Agraphai. V. mai sus, p. 95.

⁶ Pentru învelirea caselor de la Sf. Sava, Urechiă, *l. c.*, p. 69.

de știință a multe feliuri de limbi¹, cum a fost Pannait, pe care-l ajutau și elevii, mutindu-se cărțile la Sfântul Gheorghe Vechiu, unde rămăsese numai dascălul Constantin, care scria și actele domnești ori condica episcopiei Buzăului².

În 1797, la această școală, Lambru Photiade, învățatul dascăl nou (plătit cu 150 de taleri pe lună), îndeplinea funcția de director, ajutat de „Constantin filosoful”, Constantin Ioannu, și de al treilea dascăl, Gheorghe, din Ampelakia, ca și de călugărul Iosif Moesiodax, Român din Cernavoda și autorul unei bune hărți grecești³. Latina o predă dascălul Dragnea, Român, poate din Ardeal, cu o mică plată de 20 de lei pe lună. Niciun profesor de francesă sau italiană, cum dorise Ipsilanti. „Musicòsul” se păstră însă. Între elevi, un preot din Corfù, Greci din Tenedos, Ianina și Castoria, din Arvanitochorion și Salonic, din Filipopol, apoi un Coridaleu, un vameș, Aromîni ca: Serghie Andrèu din Meșovo, Manuil Furca, Toma Nușă (Νούτσος, dascălul Manoil Voicu din vremea lui Lazăr, și boierii Dimitrie Ghica, viitorul Ban, C. Grădișteanu, Al. Filipescu, Gheorghe și Constantin Crețulescu, Al. Comăneanu, Ioan Cîrlova⁴, Dionisie Fotinò, poetul și istoricul, pe atunci cîntăreț și vîtaf de Di-

¹ *Ibid.*, p. 66 și nota 3, p. 67.

² D. Nedioglu citează volumele CII-IV. Dascălul Dragomir se făcu vinovat de unele greșeli. De la 1804 locul îl are Chiriță Gheorghiu, Domușciul, din Drîstor (Siliștra), care scrie Condica mănăstirii Radu-Vodă și a Sloboziei lui Ienachi.

³ V. memoriul meu despre dînsa în *An. Ac. Rom.*, XXXVI.— Avea 50 de taleri lunar.

⁴ *Rev. Ist.*, V, p. 75.

van, cu locuința la Banul Dumitrachi Ghica. Dar și alți fii de boieri, ai unui Budișteanu, ai unei Petreasca, dar și de străini, din Filipopol ca și din Meșovo¹.

Marele negustor sibiian Hagi Constantin Pop îi încredințase lui Lambru cel împodobit cu toate învățăturile pe fiul său Zamfirachi, devenit un clasic Zenobiu, și avem scrisori ale dascălului său, din care aflăm că vacanța începea la sfîrșitul lui Iunie și se isprăvia la 15 August. Vedem din ele pe Lambru mergînd la băi în Germania, ori petrecînd vara „în munții Cîmpinei și Buzăului”, ori întorcîndu-se la cămăruța sa din mitocul Mitropoliei, „unde era casă Măgureanului, lîngă a răposatului marelui Brîncoveanu”². Zamfir-Zenobiu va tipări, în Viena, *Metrica dascălului său*, cum dorise Ipsilanti.

La școala slavonă era un dascăl, un „ipo-didascal”, și un „vătaf”. Căci se întăriră și privilegiile școlii „slovenești i romînești” a dascălului Constantin³ și se așezară din nou veniturile acestui așezămînt⁴.

Să adăugim că încă de la 1797 Mitropolitul Dosofteiu Filitis întemeia la Antim o școală de catehism pentru preoți, care se continuă până departe dincolo de sfîrșitul veacului, Mitropolitul grec Ignatie, din 1806-12, gîndindu-se chiar a-i da o mai mare întin-dere⁵.

¹ Urechia, *l. c.*, p. 72.

² Iorga, *Scritorii greci*, „An. Ac. Rom.”, lit., XXIX, p. 2.

³ Și pentru cutare școală grecească pentru Bulgari în drumul spre Constantinopol; Urechia, *l. c.*, p. 69.

⁴ *Ibid.*, pp. 67-8. Cf. *Condica domnească* 19, fol. 44, în Nedioglu, *l. c.*, p. 16 și urm. Avea leafă 25 de taleri pe lună.

⁵ Urechia, *Ist. Rom.*, VII, pp. 21, 27; XII, pp. 57-62, în note. Cf. și pr. I. D. Popescu, în *Universul*, XLV, 248.

Pe vremea războiului început în 1789, Moldova nu uitase pe Ioan din Agrafa, care, în legătură cu Evghenie Bulgaris și cu consulul rusesc Severin, primia o tabachere și o mie de lei de la Impărăteasă și alta de la Impărat. El era în corespondență cu dascălii munteni¹. Dar, aici, dascălii de grecește ajungeau să fie și prin sate, ca acel Ianachi, dñi Căpotești².

O reformă analoagă, de și străină de „filosofia” fără Dumnezeu, îndeplinită fără decrete, pe tăcutele, ca o concesie făcută spiritului vremii, de călugări pe cari nu-i lăsase neatinși liberul arbitru în cugetare al *abaților* cu cari avuseră a face în Apus, fu săvârșită chiar atunci în școlile înalte din Blaj pentru Români uniți din Ardeal.

La 12 Decembre 1781 cele două școli blăjene fură unite într'un singur așezământ, Seminariul, la care se adause „Seminariul nou al grămăticilor”. Ignatie Darabant, viitorul episcop de Oradea-Mare, fiind vicariu la Blaj, introduse în program studiile înalte. Pentru a-i da cărți de școală se puseră la lucru traducătorii și compilatorii din noua călugărime tânără care se formase la Institutul pazmanian din Viena, la Sfânta Varvara de acolo, „colegiul grec de rit catolic”, și la școlile înalte din Roma. Încă de la 1780 Sămuil Micu (Clain), preot, „efimeriu”, la Sf. Varvara, dădea o gramatică a limbii românești cu caractere latine. El lucră apoi la o Teologie și la o Logică (în tipar la 1799), la Istoria bisericească, după cartea celebră a

¹ *Studii și doc.*, V, p. 161, no. 112.

² *Rev. Ist.*, V, p. 228, nota. Pentru școala din Botoșani și dascăli ei, Gorovei, *Monografia orașului Botoșani*, 1925, p. 369; *Rev. Ist.*, XII, pp. 191-2.

abatelui frances Fleury, în anii 1781-3. *Dreptul firii, Etica, Politica*, de și sînt din 1787, se tipăriră mai târziu. Samuil, cel cu grijă de școlile noului învățămînt, mai dădu *Istoria bisericească pe scurt* din 1790, *Teologia morală* din 1794 (apare la 1796). Fusesse vorba și de o „Ermeneulică a Vechiului Testament”¹.

Bunul părinte compiler, puțin bucuros de călugăria sa și umblînd pe alături, prin cărările neunirii, n'a fost profesor la Blaj. Această sarcină a avut-o, după cinci ani de învățatură la Roma, tovarășul său de studii Petru Maior—care învățase și dreptul canonic, în Viena,—chiar la 1780, cînd preda logica, metafisica și dreptul natural. Stătu însă numai patru ani aici și, nesuferind regimul de aspru formalism și de meschine bănuieli al episcopului Bob, preferă o protopopie la Reghin, unde va rămînea². Nici în redactarea manualelor nu s'a amestecat.

Soarta făcu din al treilea reprezentant de căpetenie al școlii de istorie și filologie din Ardeal, dîrzul boier de Făgăraș Gheorghe Șincai de Șinca, dacă nu un profesor, nu numai un autor de cărți școlare, ci un organizator de școli.

Episcopul blăjean din acest timp, Ioan Bob, în luptă cu fruntașii intelectuali ai Ardealului unit, a fost aspru tratat de cei mai mulți istorici. Dar el făcuse studii la Iesuiții din Cluj, după ce căpătase la Calvini cele d'întăiu cunoștinți, urmase la Blaj ca profesor lui Grigorie Maior, disgrațiat, pentru a se retrage înaintea lui Iacob Aron, întors din Roma. Maior trimese pe Bob la Simbăta Mare, loc de studii și pentru călugărul Gherasim Cotore, și chiar la

¹ *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, pp. 166 și urm.

² *Ibid.*, pp. 234, 243.

Viena. Ca șef al Bisericii unite în 1784, Bob creă douăsprezece burse la Cluj, patru „în convictusul neameșilor”, paisprezece la Odorheiu, șase la Alba-Iulia. Numai guvernului, care declară că la Blaj, la Cluj sînt destule școli pentru doritorii de știință, ceilalți avînd a învăța la școala „trivială”, cu cantorul, i se datorește că acest îndemn spre cultură n'a fost urmat¹.

Iosif al II-lea se sprijini, în încercarea de a crea pentru Statul său o singură categorie de ascultători supuși, de Unterthani gata de bir și de miliție, pe școală: școala de limbă germană, nu pentru că ar fi urmărit scopuri naționaliste germane, ci fiindcă aceasta putea fi limba de întrebuintare generală. Românii trebuiau să-și aibă partea și ei din școala împărătească, *laică*, însuflețită de noile curente ale „filosofiei” reformatoare. Altceva decît micile școli de sat pe care le întîlnim pretutindeni până atunci. Pentru această sarcină fu ales fostul elev din Oșorheiu al reformaților, devenit apoi ascultător al Iesuiților la Cluj, cu Fridvalszy, arheologul, ca profesor, al Piaristilor la Bistrița și al Colegiului Propagandei la Roma, unde luase, singurul din Ardeleni trimeși acolo, și doctoratul în teologie și cel în filosofie, la 28 Ianuar 1779², fără a mai vorbi de studiile de metodică și drept canonic făcute la Viena³.

Fusese încă înainte de a lua drumul cetății Papiilor profesor de retorică și poetică în clasele de sus ale Seminariului blajean⁴. La Sf. Varvara pare

¹ *Ibid.*, pp. 415-6, unde izvoarele.

² *Ibid.*, pp. 197-8.

³ *Ibid.*, p. 200.

⁴ *Ibid.*, p. 198.

să fi dat lecții de gramatică¹. Intervenind reforma școlilor, Șincai ajunge catehet, apoi „director principal”, „normal” al școlii împărătești „naționale” (*Volkschule*) din Blaj. Indată începe redactarea manualelor necesare: Catehismul cel mare (1784), abecedarul cel mare, *Bucoavna* din 1788, „Principiile limbii latine” (tipărită în 1783), Aritmetica (tipărită la 1785).

Dar sarcina lui era și mai mare. Pretutindenii se ridicau aceste școli sătești cu caracter de Stat, și el, harnicul traducător și alcătuitor, era „director preste școalele Romînilor din Ardeal”, departe de călugăria în care fusese părintele Gavriil, și de mîncările albe”, fără ulei și măcar, de la mănăstirea lui Bob. Plătit cu trei sute de florini anual, el cutreieră doisprezece ani în șir țara sa de naștere „pentru cinstea limbii și neamului”. Trei sute de izvoare ale culturii — treizeci numai în Secuime — răsăriră, de la 1768 înainte, dar mai ales de pe urma ostnelilor lui (1782-94), și cu concursul, încă de la 1784, al lui Petru Maior, care lucră până la 1809, în aproape desăvîrșitul pustiu cultural în care se aflau până atunci țeranii romîni ai Ardealului. Intre învățători era la 1782, cerînd a se face șaptezeci de școli, și acel Ioan Piuaru, devenit dr. Molnar și vestitul profesor oculist la Universitatea din Cluj². Cu ceva bani și mai multe bucate se țineau umilii inițiatori în cultura națională. Șincai era acum „director al primei școli naționale din Blaj și al celorlalte școli greco-catolice din marele principat al Ardealului³”. Săpat de puteri

¹ *Ibid.*, p. 201.

² *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj*, 1927, p. 569.

³ *Istoria literaturii romine în sec. al XVIII-lea*, pp. 204-6.

nevăzute, el, osîndit la o veșnică mucenicie, pierdu însă acest loc, și în zădar cerea unul asămănător în 1796¹.

Pentru neuniți era alt director, Dimitrie Eustatievici, autorul gramaticii din 1756², dar de la el n'avem decît un Catehism, care nu e numai român-german, ca manualele lui Șincai, ci, din cauza relațiilor ierarhice impuse cu Biserica Sirbilor, și sîrbesc³. Ii va urma un Gheorghe Hainés. Pe alocuri, ca la Făgăraș, continuă vechiul regim școlar. Aici la 1772 învăța pe copii dascălul Gheorghe Pătrașcu⁴, căruia-i urmasa, el devenind preot, Andrei Șivailovici—fiul, cu numele slavizat, al lui Șovăilă,— „al neuniților Făgărașului normaliş dascăl și reghiuș”⁵, apoi, la 1807, un Ioan Fogorași—nemeș cu numele scris pe ungurește⁶—, și un Simion Jinariul din Sibiu, — pentru „cetania curată fără opinteale sau poftorire sau rupere a cuvintelor..., cu lovirea cuvîntului la acșent sau oxie”, pentru „scrisoare dezvoaltă și slobodă”, cu „slogurile” despărțite și „ortografie”, fiind „la încheeturi coma”, cu catehismul cel mic „de rost bine, din tablă în tablă”, cu cetirea Apostolului, Evangheliei și Liturghiei, fără „trăgănare, gîngăire sau poftorire”, cu cele „patru părți ale aritmeticii”, tabla pe de rost, plus

¹ *Ibid.*, p. 209. Catehisme în 1774, 1784, 1787. Pentru bucoavne, abecedare, cărți de cetire, Ghibu, în „An. Ac. Rom.”, lit., XXXVIII.

² O scrisoare din Rusia a tatălui său, „protoprezviterul” Evstatie Vasilievici (1743), în Hurmuzaki, XV², p. 1674, no. MMLXXXIX.

³ *Istoria literaturii romine în sec. al XVIII-lea*, p. 272, 333.

⁴ *Studii și doc.*, XII, pp. 185-6, no. 1.

⁵ *Ibid.*, pp. 187-8, no. VIII.

⁶ *Ibid.*, p. 198 și urm.

cîntările „Octoihului celui bogat”¹. Mai erau și școli grănicerești, care dădeau o foarte bună caligrafie și compunere.

Romîni din Banat erau legați de școala de mănăstire a Sirbilor. După ce mult timp ai noștri urmară, astfel, lecții de carte sîrbească și nemțească, la Timișoara, ca în 1763,— atunci un meșter din Rîmnic voiă să facă o tipografie acolo, popa Constantin²—școala împărătească din Banat, unde încă din 1747-8 cutare dascăl „învăța gramatica în școala Caransebeșului”³, fu întemeiată măcar de la începutul veacului al XIX-lea („instrucția” pentru dînsa e din 1809). Cînd la 1811 se adăugiră școlile pedagogice, „preparandiile”, cea din Arad fu pentru Romîni. Ea se deschise la 3/15 Novembre 1812 cu nu mai puțin de 262 elevi. Se nădăjduia și într’un Seminarium, într’o Academie. Deocamdată însă lumea românească se mulțămî cu școala de unsprezece luni pentru catehism și cîntece, dar și pentru pedagogie și metodică, istorie și geografie a Ungariei, „conțept”, „matis”, germană, dar și „gramatică românească”, pentru care urmașul fondatorului, Grigore Obradovici, Uroș Nestorovici, scrise „ortografia sau dreapta scriere” din 1818. Lîngă el lucrau: Dimitrie Țichindeal, până la destituirea lui din locul de catehet pentru spirit revoluționar, în anul cînd tipări Fabulele lui după Do-

¹ *Ibid.*, p. 201. Copiii „să stea cu trupul drept” și „să fie totdeauna cu părul cheptănat, cu unghiile tăiate, cu fața și minile spălate” (*ibid.*).

² Coriolan A. Buracu, *Museul general N. Cerna, Severin*, 1924, p. 49.

³ *Rev. Ist.*, VI, p. 188. Mihai Cantacuzino dă la 1706 o parte bisericii din Lugoj.

softeiu Obradovici socotite ca stricătoare pentru tineret¹, Ioan Mihuț, d-rul în filosofie Iosif Iorgovici și Constantin Diaconovici Loga, din Caransebeș, care învățase la gimnasiul sîrbesc din Lugoj și la școala de drept din Pesta². Un profesor sîrb trebui, se pare, să plece (1837).

„In Bănat”,—scrie Molnar, el însuși, odată, dascăl de saț, „învățător la întăiul reghiment romîn”, cu peste o sută de școli,—„tineretul e înzestrat cu școli în toate locurile mai însemnate”³.

În liniile generale așa se păstrară școlile bănățene, până la jumătatea veacului al XIX-lea, cînd cel mai însemnat dascăl al lor putea iscăli „directorul școlilor naționale românești și serbești din graniță, lăcuițoriu în Besearica-Albă”⁴.

Unele din școlile ardelenene și bănățene erau prea legate de o confesiune și de o castă preotească, de levitismul cam închis al Blăjenilor; celelalte tindeau a robi unei forme străine spiritul nației. Tinerii mai îndrăzneți, ca Pavel Iorgovici, fiu de preot bănățean, mergeau la Pressburg, la Pesta, la Viena, la Roma și chiar — casul unic al lui Iorgovici — la Paris⁵. La 1821, din cei rămași în țară erau pe la Făgăraș unii

¹ V. *Revista istorică*, pe 1927, Octombrie-December.

² Izvoarele, în *Ist. lit. rom.*, în sec. al XVIII-lea, pp. 425-6 (mai ales după broșura lui Țichindeal, „Arătare despre starea acestor noao întroduse șholasticești instituturi ale nației romînești, sîrbești și grecești”, Buda, f. an). — Un învățător Dimitrie Dimitrescu la 1807 (*l. c.*).

³ T. Botiș, în n-1 de Crăciun 1915 al *Romîmului* de la Arad și în *Istoria școalei normale și a Institutului teologic din Arad*, Arad, 1922 (unde și cursurile pedagogice înainte de 1812).

⁴ *Rev. Ist.*, I, pp. 143-4. Și despre msslele lui. La Orșova, prin 1830, dascălul grec Candidachi; *ibid.*, p. 156.

⁵ *Istoria literaturii romîne în sec. al XVIII-lea*, p. 294.

cari, „avînd mare rîvnă a merge la școla cea latinească,— fiind mai deprinși într'însa, dacă o putea întemeia acea limbă”—, erau „deprinși în grece bine, ceva și în franțuzie”¹.

Seminariul din Arad, creat la 1822, al ortodocșilor, se întări, în ciuda încercării de distrugere din 1828. La această dată învățătorii cereau un „inspector suprem al școalelor naționale greco-neunite”, titlul de „profesori” pentru dînșii, întărirea lui Loga, care lucra din 1812, întrebuintarea potrivită a fundației Gavra, întinderea cursului la trei ani, cu catedre de economie rurală, istorie naturală și tehnologie, supt titlul de *Colegiu românesc*, avînd și internat; se adăugia dorința de litere latine și chiar de tipografie².

Biserica unită își înmulțise și ea școlile, și la începutul veacului al XIX-lea scaunul episcopal din Oradea-Mare avea un Seminarium solid întemeiat³.

Niciuna însă din aceste școli nu putu aduce mari foloase nației în ce privește instrucția superioară.

De la școala bucovineană, care continuă nu fără vechi tradiții moldovenești, avem un atestat din 1793 în acest cuprins: „Atestații precum arătătoriu a-cestuia, anumea încuviințatul cleric Filip Ieremievici de la Terebliche, de la începutul cursurilor

¹ Iorga, *Scritorii greci*, l. c., p. 29.

² Î. Lupaș, *Contribuții la istoria Romînilor ardeleni*, în „An. Ac. Rom.”, 1915, p. 51.

³ V. I. Georgescu, în *Cultura creștină* pe Septembrie-December 1919. Cf. Iacob Radu, *Samuil Vulcan*, Oradea-Mare, 1925.

învățaturii acestor 3 ani trecuți, adică de la 1-iu Octombrie 1790, până la sfârșitul lui Iulie 1793, întru aciasta de aici al episcopiei chesaro-crăeștii Bucovini clericiască școală au petrecut și, precum toate examenurile acestor obicinuite cursuri, așa și acest de pe urmă examen al acestor 3 ani bine au făcut, precum și cu purtarea, darul firii și întru nărav cu cuviință s'au arătat, și prin aceste cătră primire darului preoției la deschiderea vre unii parofii spre alegerea iaste gătit „u acrastă adevărim. In rezedenție episcopiei noastre, la Cernăuți, 3 Iulii 1793. Daniil Vlahovici episcop¹”

Și tot în acest „Cordun”, în foasta raia a Hotinului, funcționa pe atunci un dascăl Ștefan, cu vreo 300 de „școlari”, care tradusese cu cîtva timp înainte o *Isopie* și, — se pretinde — și *Odiseia*, pe care poate că a copiat-o numai².

Școala aceasta din Bucovina are o istorie interesantă. Cea din Putna nu putea să se păstreze. În general mănăstirile fură prigonite de regimul împărătesc. El nu dădu însă nicio altă organizație școlară decît a fundațiunilor „normale”, pentru care primele manuale fură compuse de un funcționar de Stat, Italian de origine, Anton de Marchi. Episcopul căpătă însă voie, poate și îndemn, să-și facă la Cernăuți, unde fu așezat, un Seminarium pentru preoți.

În 1789 încă se învăța la Coțmani, în două clase, după normele oficiale, ale creatorului acestui învățămînt și autor al gramaticii, acel Anton de Marchi, „interimar director al dascălilor”, ceteria și scrisul pe „trătașe”, catehismul mic, „însă nu de-a rost, adică cuvînt în cuvînt, ci după noima,

¹ *Studii și doc.*, V, pp. 161-2, no. 115.

² Pr. D. Furtună, în *Revista Tudor Pamfilie*, pe 1925.

adecă după înțelegere”, Ducerea de mină, Ceaslovul și Psaltirea, „slovene nemțești”, calculul, „chambanul”, „glasurile”, și „Comenius, împreună cu tălmăcire”, — la capăt și limba germană¹.

Iubirea de învățătură a acestui neam era așa de puternică, încît, atunci cînd, la 1765, o colonie de Romîni se așază pe o „slobozie” în Rusia, sub „magistratul” ei, și cu gînduri de comerț, pentru a se păstra obiceiurile și limba, era vorba de a face o tipografie și o școală, însărcinîndu-se cu conducerea lor un Emanuil Constantinov, „școlarul tălmăciului Miroljub”².

În sfîrșit, în ce privește școlile românești cele mai depărtate, ele au funcționat totdeauna în Macedonia, unde era un centru așa de bogat ca Moscopolia cu mulți dascăli. Pentru Romîni de acolo a funcționat la începutul secolului școala din Viena pe care a condus-o un Mihail Boiagi³. Pentru această școală a „frăției Romeovlahilor” (τῆ ἐντιμωτάτῃ ἀδελφότητι τῶν ἐν Βιέννῃ Ρωμανοβλάχων) se tipăria acolo în 1807 o Istorie a Greciei tradusă din englezește de Vasile Popa Eftimie din Konstantzinon, în Macedonia: textul e și german. De acolo aflăm că acest „Museu elenic” avea un program de științi, îndreptat după marele Corai, după dascălii noi, Costandă și Ștefan Duca, și cu cărți ca Istoria lui Müller și geografia lui Bouffier⁴.

¹ Școala, VII, 10; Rev. Ist., VIII, pp. 156-7; Simon Reli, *Din Bucovina vremurilor grele, schițe istorice*, Cernăuți, 1926, p. 26 și urm.

² Frățiman, în *Gîndul Neamului* de la Chișinău, V.

³ V. Iorga, *Scritorii greci*, p. 2.

⁴ Rev. Ist., IX, pp. 113-4. La carte subscrie și poetul Ienăchiță Văcărescu.

VII.

Indreptarea apuseană în Principate

Pe lângă dascălii de țară, modești, adesea bețivi și desfrânați, cu câteva „vivlii” în bibliotecă, lexicoane și câte o „planitie”, resumînd, ca Moreotul Neofit, gramatici enorme în prescurtări de câte patru volume, apărea tot mai des, pe la casele boierilor, cari nu putuseră fi cîștigați pentru învățămîntul public, păstrat doar odraslelor sărace, învățători privați, preceptori străini. Ca preceptori la București se strecurară, supt Alexandru Ipsilanti, Iesuitul Spaniol Emanuil d'Arriete y Berio, apoi un oarecare Weber, Prusian¹. Ambasadorul frances trimetea la 1783 un „Lorenes”². Am văzut casul elevilor lui Dosoșteiu Obradovici. Fiii lui Cantacuzino Pașcanu învățau la un astfel de profesor al casei, venit din Apus, și ei știau, după mărturia medicului Sas Andreas Wolf, filosofie, fizică, matematică, drept și, în materie de limbi: greaca și latina, francesă și italiana, germană³. Era vremea cînd Domni ca Alexandru Callimachi,

¹ Hurmuzaki, XIX¹, pp. 36, 109, 113, no. XCVIII.

² *Ibid.*, p. 111, no. XCVI; pp. 116, 124, 131, no. CXVIII (raport).

³ *Beschreibung des Moldau*, I, p. 272. Cf. *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, pp. 39-40. Consulul prusian König, preceptor de la 1775; *ibid.*, p. 319.

pasionat ca și fratele, Grigore, pentru științele exacte¹, țineau pentru odraslele lor „profesori de matematică” de felul lui Martinot (1798)² ori al lui Jean Baptiste Trécourt (1796 și urm.)³.

În Muntenia cutare elev grec al lui Lambru Photiade, Mihail Cristari, din Ianina, ca și dascălul său, mergea la Padova, unde tipăria la 1804, în aceeași tipografie a Seminariului, ca, odată, Constantin Stolicul, o aritmetică și algebră grecească după Metz-burg, cu banii unui Aromin, Eustatie Mitzi (Mitzu⁴). Boierul oltean Barbu Știrbei cerea, la 1780, unui prieten ardelean, negustor în relație cu Apusul, un profesor frances: „Fiindcă prea doresc ca să învăț carte franțuzească, și aici dascăl nu să găsaște, poftesc pe dumneata, pentru dragostea noastră, să pui sălință ca să-mi găsaști un dascăl franțuzesc, care să fie vrednic la învățătură și să aibă toate cărțile ce sânt de trebuință⁵.” Aceluiași Ardelean îi cerea alt cunoscut, pentru „coconița” unui ispravnic, și „un dascăl sau dăscăliță” și pentru „clavir”⁶. Asemenea străini din „Evropa” erau preferați cite unui biet Grec care se oferia pentru „științe, gramatică, poetică, logică, fizică și retorică”⁷. Cu desperare doria la 1810 un

¹ Dascălul copiilor lui Mihai-Vodă Suțu, a fost Policarp Tesalianul, apoi episcop de Patras; *Rev. Ist.*, IV, pp. 5-6.

² Hurmuzaki, *Supl. I*², p. 177, no. CCLXI.

³ *Ibid.*, pp. 218-9, no. CCCVIII-IX, p. 250 (unde e vorba de Clémaron), pentru Moruzești. Și cunoscutul emigrat Beaupoil de St. Aulaire începu ca preceptor domnesc, la 1804; *ibid.*, p. 296.

⁴ *Rev. ist.*, VII, p. 158.

⁵ Iorga, *Contribuții la istoria învățămîntului*, în *An. Ac. Rom.*, secția literară, XXIX, p. 34.

⁶ *Ibid.*

⁷ *Ibid.*, p. 49.

astfel de preceptor, „locuitor în casa lui chiar”, bunul boier bogat Dumitrachi Bibescu, ai cărui fii, Gheorghe și Barbu, vor fi Domni¹. Așa își începu cariera Coulin, care fu însărcinat apoi cu misiuni administrative supt Regulamentul Organic².

În Moldova, la 1790-5, în casa Spătarului Gavril Conachi, copiii, între cari Costachi (nu poetul), și Ileana, măritată cu Alexandru Callimachi, învățau: la dascălul Ioan, plătit 300 de lei pe an, la dascălii Petru, Inochentie, Anania, Ioan de Trapezunt, cu 700 de lei pe an, la „dascălul Daniil diaconul”, care nu e Philippide, la Gheorghe Grecul, „tocmit ca să învețe pe copii franțuzește”, cu 400 de lei, la „dascălul Vili Neamțul, călugăr”, la Ledoux și la încă un „dascăl franțuz”, „Antoni Măriaș”, adecă Mériage, la „Constantin Franțozu”, la „dascălul Ioan latinul” și la dascălul Iosif Rác, la alt „latin”, Polonul Wengerski, la „Mihel Neamțul”³. Costachi Sturdza era crescut de un cleric frances. Teodor Balș învățase la Viena și avea „forme cu totul europene”. Nicolae Roznovanu făcu trei ani de petrecere în Germania și Franța și el visa de un regat al Daciei creat de Ruși⁴.

Tineri și copile din țerile noastre începură apoi a merge prin școlile vecinilor, întâiu. Astfel la 1793 I-linca Jianca și avea fiul Amzuță la Sibiiu⁵, unde era și al Vistierului Hagi Moscu, la 1802, al Serdarului Roșca, la 1806. Dincă Brăiloiu, la 1803, sta la „școala

¹ *Ibid.*, pp. 50-1.

² *Ibid.*, p. 53.

³ Tuducescu, în *Rev. Ist.*, V, pp. 96-8.

⁴ Hurmuzaki, XVII, p. 401.

⁵ Iorga, *Contribuții*, p. 35.

grecească de acoloa", dar el merge răpede la Viena („Vighena"), unde „poate procopsi mai bine". Costachi Brăiloiu în 1822-3, un Argetoianu, la 1807, trec și ei granița.

Dintre fete, merg la Ursulinele din Sibiiu, la „matere", fiica lui Constantin Varlaam, pentru franțuzește și nemțește, clavier, „jocuri" și „cusătură", și tatăl adaugă că „dă cea nemțească, nu este atăta ananghi", ca și de limba maghiară în care o deprindeau să facă și scrisori; „toată silința să-i fie", poruncește el, „pentru limba franțozască și pentru clavier". În 1807, învață la aceiași școală de dresare pentru societatea europenizată fiica lui Constantin Otetelișanu, două nepoate ale lui Pană Costescu în 1808, o rudă a Mărioarei Roset, o fetiță a negustorului craiovean Băluță Ioan.

La Sibiiu se deschisese de altfel o școală pentru astfel de oaspeți, a lui Trautmann, unde vin: un Brăiloiu, un Glogoveanu, Grigore Bengescu, viitorul orînduitor al școlii muntene, și un frate; apoi aceia a „dascalului grecesc, franțozăsc, nemțesc și talienesc" Anton Stamatopol, fost la Suceava și la Craiova, ca preceptor la Dumitrachi Bibescu, viitor drumeț pe la Brașov, pe la Făgăraș, la care merg acum doi Brăiloiu (1822-3). Ba unii se gîndiau și la „școala săsească".

Copilul lui Mihalache Manu fusese trimis și pentru pictură. Unii părinți aflau cu aceste prilejuri că „Eoropa întru adevăr are bunătăți multe și lesne de învățat, însă la cei vrednici și răvnitori; are *omos* (însă) și multe, nenumărate cusururile pentru cei leneși și porniți în desfrănare"¹.

¹ *Ibid.*, p. 36 și urm., Cf. *Scritorii greci, ibid.*, p. 26.

Aceasta fără a mai număra pe medicii, de obicei greci, și nu boieri, cari învățară la Viena și Halle¹, și pe cîte un fiu de negustor ca al lui Iovipale, al lui Mladenovici din Craiova².

De la un timp, călătoriile pentru studii se înmulțiseră. Am văzut pe a lui Manase Eliad, Fiul lui Hagi Constantin Pop, marele negustor din Sibiiu, învăță la Viena— ca și un Cheseoglu³; e Zamfirache sau Zenobie, care se va și stabili acolo. Un Ioniță Paladi, care cetia pe Suetoniu și Erasm, avuse un dascăl saxon⁴. Am spus că Scarlat Sturdza, ginerele lui Constantin-Vodă Moruzi, un fost elev al lui Nichifor Theotokis, al cărui chip îl schiță în fruntea unei cărți a acestuia, merse la Lipsca; medicul sas din Moldova, Andreas Wolf, asigură ca acest luminat tinăr petrecuse doi ani la Universitatea de acolo⁵. Nepoții lui Leon Gheuca, episcopul de Roman, și fiii Marelui Vistier Gheorghe Balș și ai lui Teodor Balș, staroste de Focșani, fură crescuți de Dosofteiu Obradovici în sens apusean⁷. Un Balș, Vasile, învăță, la Viena, întorcîndu-se de acolo cu principiile cele mai „filosofice”⁸. Cînd călugărul sîrb se duse la Lipsca, episcopul se rugă de dînsul să supravegheze pe nepotul său, Alexandru, și pe un diacon Gherasim, studenți acolo⁹. Clucerul Ioan Geanetu (Zanetti) se

¹ Numele lor în *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, p. 45.

² Iorga, *Contribuțiuni*, p. 55. Cf. *Scriptorii greci*, p. 6.

³ Iorga, *Contribuțiuni*, pp. 47-9.

⁴ Wolf, *o. c.*, I, p. 273. Am în biblioteca mea pe Suetoniu al lui, cu însemnări.

⁵ V. Anuariul „Grafica” din Craiova pe 1926.

⁶ *O. c.*, II, p. 198.

⁷ *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, p. 23.

⁸ *Ibid.*, p. 21.

⁹ *Ibid.*, p. 27.

luă la hartă cu filosoful Ocellus într'o lucrare tipărită în franțuzește la Viena în 1787.

Fotie Filaret, nepotul Mitropolitului Filaret, era, apoi, „studentul la Universitet” în Viena pe la 1790, ca și Andrei Nenciulescu, fiul Marelui Stolnic. Tot la Viena învăța pe acest timp un Dimitrie Belu¹. Un Călinescu, înrudit cu Cantacuzineștii, plecă pe furis în Germania, ca să învețe medicina, în 1782: se credea că vrea să treacă în Rusia la ruda sa, Banul Mihai². El fu readus cu sila, pus la falangă și primi douăzeci și șase de bețe la tălpi³, tristă soartă a primului student în medicină.

Din socotelile familiei aflăm întregul curs de învățături al tînărului Costachi Conachi, din care, trebuie să adăugăm, cu toată extraordinara grijă, nu s'a ales mare lucru. Iată-l, deplin pregătit acasă, intrînd la școala domnească din Iași, în Ianuar 1797: între profesorii de latină și „nemțească” e și „auditorul”; i se dau și lecții de istorie și geografie, și cu acest prilej se constată că trebuie să cumpere un „chip al lui Alicsandru Machedon” și o hartă a Moldovei, care trebuie să fie a lui Rhigas din același an, tipărită, deci, cu chipul Domnului din Scaun, Alexandru Callimachi, pentru acest scop. La 1800, cu frații Vasile și Ioniță, el pleacă la Viena cu Daniil. Avem inscripția lui latină și o scrisoare de acolo⁴. Era în grija învățatului dascăl Ștefan Duca, a unui călugăr

¹ N. Bănescu, *Academia grecească din București și școala lui Gheorghe Lazăr, din Anuarul din Cluj*, 1925, p. 11 și urm.

² Hurmuzaki, XIX¹, p. 37, no. XXXVIII.

³ *Ibid.*, p. 51, no. LII.

⁴ V. *Neamul Românesc*, August 1918, reprodus și în *Rev. Ist.*, VII, pp. 85-6.

Antim și a unui Ungur, Ștefan Szüts. La 1802, tânărul Moldovean, revenind la Viena, trecea de acolo și la Iena „pentru niște învățătură trebuincioasă”. După șase ani, Daniil, revenit în țară, unde era și casier la bătrînul Conachi, merge să caute copiii, ca să-i aducă în țară, și cu acest prilej cumpără, nu numai un serviciu de argint pentru boierul său, dar și două „lexicoane nemțești”, nouă, și frumoasa ediție a lui Tucidid, Istoria Eladei a lui Goldsmith, tradusă de Alexandridi, și trei volume din Schiller. Toată erudita ceată se întoarce pe Dunăre¹.

Scarlat Cananău, rudă cu Callimachi, va merge la Berlin, așezat lângă un pastor Hauchecorne, Gheorghe Bogdan pentru drept la Paris². Iancu Văcărescu se îndreptă și el spre Apus, „cu Zaharia dascălul său, și Costăche, fiul dumnisale Păharnicului Ioniță Fălcoianu”. Smirniotul Constantin Nicolopulo, dascăl la Banul Dimitrie Ghica — deci crescătorul lui Grigore-Vodă din 1822 și al lui Alexandru-Vodă din 1834—, mergea la Paris pentru medicină la 1806. Iar la 1809 se afla încă la Viena Costachi, fiul Clucerului Iordachi Cantacuzino, și se căpăta voie de plecare acolo și pentru Grigore, fratele acestuia³. La 1817 Dumitrachi Bibescu recomandă lui Zenobie Pop pe fiii săi, cari merg prin Viena la Paris⁴: Bărbuceanu învăță cam pe fugă la un anume Thurot, făcîndu-se

¹ Tuducescu, *l. c.*; *Rev. Ist.*, IX, p. 204 (unde e vorba de Daniil născut în Rusia, θρέμματα τῆς Ρωσσίας, temut de elevii săi; el moare la Roman). Nu e deci, cum s'ar părea, vesitul Dimitrie-Daniil Philippide. Pentru acesta, dascăl în 1808, *Rev. Ist.*, IV, p. 7. Cf. N. Bănescu, în *Anuarul* din Cluj, 1924. Acest Conachi a murit nebun.

² Hurmuzaki, *Supl.* I², p. 255, no. CCCLI, an. 1803.

³ *Doc. Cantacuzinilor*, pp. 230-3, n-le XCV-VI.

⁴ Iorga, *Contribuțiuni*, pp. 51-2.

și francmason, dar fratele lui, Gheorghe, rămase pentru a intra la Facultatea de drept. Ei avură de colegi pe Petru Manega, Bucureștean, care ajunse, la 1820, avocat, pe Manolachi Filipescu și fratele său (la pensionul Guillet), pe un Nicolae Rasti. pe un Vlădoianu și doi Bălăceni, Ioan și Ștefan⁴.

⁴ *Ibid.*, pp. 3-4; *Scriitorii greci*; Iorga, *Mărturii private la Știrbei-Vodă*, I, p. 641. V. și mai departe.

VIII.

Școala filosofică a Principatelor

Spiritul adus din Occident se simte în Moldova, care, și după privilegiul din 20 Iunie 1787 al lui Alexandru Ioan-Vodă Mavrocordat, dînd episcopilor numai grija școlilor din Iași, Galați și Botoșani¹, întirziase la sistemul lui Grigore Ghica, cînd, supt iscălitura noului Mitropolit, un Ardelean crescut la mănăstirile din țară, Iacov al II-lea, dar și a logofătului Mitropoliei, Grigoraș, și el un om de o cultură numai indigenă, și a învățatului Scarlat Sturdza, viitorul guvernator pentru Țarul în Basarabia și proprietarul primei case în stil occidental, se făcu Domnului, care o ceruse însuși, cumnatul lui Sturdza, Alexandru Moruzi (1792-3), o așanoră de reforme.

Căci avem a face în acest însemnat act de concepție didactică întăiu cu nevoia de a crea din nou un învățămînt pe care-l distrusese noua stăpînire rusească. Apoi cu dorința unui Domn tînăr, sfătuit de o astfel de rudă învățată, de a da școlii celei nouă caracterul pe care-l avea, măcar în intențiile fundatorului, Alexandru Ipsilanti, școala munteană de la 1775-6, care o luase mult înainte pe drumurile

¹ *Uricariul*, II, p. 266 și urm.

de prefacere ale Apusului: Moruzi, care alesese ca dascăl al copiilor săi pe un poet de valoarea lui A-tanasie Cristopulo, și pe Francesul Clémaron¹, era capabil de a înțelege nevoile unei vremi nouă.

Va fi, după această orînduire, o Academie de științi, cărora, cu termin grecesc, li se zice, nu „matemate”, ci „epistimuri”. „O Academie fără epistimuri este o casă fără ferești.” Matematicile în frunte, „o dumnezeiască învățătură”, apoi geometria, știință și de folos practic în această Moldovă, această „Dachie” unde, hotarele moșiilor nefiind bine fixate, procesele se eternizează. Dreptul, „pravilele”, se introduce ca materie, pentru întâiași dată, în Moldova, care n'avea, ca principatul muntean, codul ei de legi.

Ca limbă de predare, și un filosof din Göttingen re-cunoaște că elina e limba cea mai potrivită pentru propunerea știinților. Dar Greci cari să le știe nu prea sînt, și, deci, în lipsă unui „dascăl de epistimuri elin”, se poate lua și un „filosof de altă limbă... paradosind pe limba franțuzească”. Geometria, aceia trebuie neapărat predată franțuzește, de un „hotarnic după meșteșug, și acesta este dascălul de gheometrie cea de practică, pre carele Franțuzii îl numesc *inginer* și carele trebuie negreșit să se așaze în Academie, paradosind epistimiia aceasta în limba franțuzas-eă, pînă cînd cei ce vor învăța-o să o iă pre limba lor”, — încă de acuma deci *o prevedere a învățării în românește a uneia din științele de abstracție*. Deocam-dată știm că ar fi la îndemină Francesi pribegi, ca acel Trécourt care fusese profesor de matematici la școala Sultanului în Constantinopol și va trece pe lângă Vodă Alexandru Callimachi, care, ca și fratele

¹ *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, p. 38.

său Grigore, se interesa de științi, sau Martinot, care funcționa la acesta ca și la Constantin Ipsilanti și în casa boierului Manu¹. Limba dreptului e, incontestabil, cea latină, a poporului creator. Dar ea mai are un folos, pentru religie, ca și *pentru ridicarea, purificarea și ornarea limbii înseși a țerii*: „Și mai virtos și spre înțelegerea Sfintei Scripturi și a Bibliei, și încă și spre îndreptarea și împodobirea limbii românești”, — deci așa cum se făcea în Ardeal, de unde începeau a sosi cărțile în limba „îndreptată”. *Pentru întâia oară avem a face în învățămînt cu preocupăția națională.*

Se detronează gramatica grecească, fie și predată de un „filosof” ca dascălul Ienachi, trecut la pensie cu douăzeci de lei pe lună, ca „oareșcare hrană bătrînelor”, iar ca ocupație continuarea traducerii „Tesaurului limbii grecești” al lui Henri Estienne — măreață și grea operă—: „lexiconul lui Ștefan, care de mult au început a-l tălmăci și a-l mai adăogi”, ceia ce ne face a regreta pierderea manuscriptului acestui quasi-anonim Ienachi.

Noul profesor de gramatică va trebui, după învățarea normelor, să treacă la autori cari ar putea să pară mai ușori : Fabulele lui Esop, „Dialogurile Morților” ale lui Lucian și Polyainos.

Dar este aici, mai mult decît în actul de reformă al lui Ipsilanti, evidenta influență pedagogică, nu a lui Rousseau, ci a școlii germane de atunci, din epoca lui Pestalozzi.

Să nu se înceapă „cu întunecare, din cele neștiute la cele neștiute, după cum până acum în școalele noastre se învață, cu numiri și cu canoane și cu

¹ *Ibid.*, p. 38 și nota 10.

mulțime de cuvinte, însărcinînd mintea ucenicilor și poruncîndu-li acele numai date lor să le cetească, și ca papagalii să le învețe de rost, nemică cu totul știind sau înțelegînd din cele ce învață". Cu noul sistem, al purcederii de la cele cunoscute, se va putea ajunge, ca în Apus, la înțelegerea în cinci ani a „celor mai adînci singrafi”, adică autori.

Profesorul se va pune la nivelul elevilor săi, „pogorîndu-se oareșce dascalii și făcîndu-se și ei ca dinșii începători”. Nu se va repeta litera manualului, „Enciclopediei” — e vorba de cea grecească, de curînd tipărită la Veneția, cu extrase din autorii greci, deci numai supt acest raport „enciclopedică”, și nu de revoluționara „Enciclopedie” pe care pe atunci o cetia învățatul Chesarie, episcopul de Rîmnic,— a Enciclopediei, deci, a „cărților ce rău și fără cale se numesc tomuri a Enchiclopediei”. Șă nu se „razime” dascălul „spre trătăjii lui”, ci pe cuvîntul viu, neconținut înflorînd, din bogăția sufletească, de pe buzele lui.

Se condamnă și proastele traduceri *ad litteram* de până atunci; se va înterpreta „nu din lexis în lexis, după vechiul obicei, ce după noimă”, după idei, după sens. Explicațiile alătura de sens; erudiția literară transmisă de la un comentator la altul să facă loc unei meditații libere asupra textului, care să se lămurească apoi de la sine, a doua zi, în mintea elevului cetitor. Pentru o cetire cît mai îmbielșugată și mai felurită va fi, neapărat, o bibliotecă, avîndu-și „epistatul, și păzitorul cărților” e dator să îngrijească însă și de curățenia cărții împrejmuitoare. Orice carte s'ar tipări — e deci încă de atunci *depositul legal* — se va trimete și școlii, și numai pentru cele prea scumpe se va plăti jumătate din prețul obținut.

Nu orice doritor de titluri să fie primit la școala domnească, dîndu-se și bursă; cei săraci fără inteligență să se ducă la „cutia mililor gospod” (dar în 1803 Șerban Costachi, fratele Mitropolitului Veniamin, judeca altfel cînd făcea la Fălciu „școală obștească de învățatură în limba grecească și moldovinească”¹). Și să nu se dea acele lungi vacanțe sau „slobozenii”, în care se uită prea mult cele învățate².

Pe cînd la Neamț și la Secu începea supt conducerea Rusului ucrainian Paisie o nouă învățatură de mănăstire, care dădu excelenți traducători din slavonește, pe lingă vechii traducători din grecește de pe la episcopii, poate elevi ai școlii bucureștene³, curentul cel nou, „filosofic”, continua la Academia din Iași, improspătîndu-se, de sigur, la cea din București, cînd același Moruzi deveni Domn și în Țara-Românească (1799-801), putîndu-se ajuta și cu iubirea de învățatură a noului Mitropolit (de la 1793) Dosofteiu Filitis⁴ și cu harnicul editor de cărți sfinte Iosif episcop de Argeș⁵. Ba încă îl vom vedea cucerind, cu tendințele lui științifice și apusene, și alte domenii.

De la început, se reface cu totul școala de slavonă de la Sfîntul Gheorghe, „foarte trebuincioasă la toată obștea acestei țeri”, Vodă spuînd anume că a fost

¹ Revista *Ioan Neculce*, fasc. II, 1922, pp. 313-4. Gratuitate la Craiova, Urechia, o. c., IV, p. 106.

² *Uricariul*, III, p. 13 și urm., Cf. *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, pp. 384-6 și Iorga, *Invățămîntul științelor la Romîni*, București, 1915, precum și Conferința de la Chișinău despre *Invățămîntul superior la Romîni*.

³ *Ist. lit. romine în secolul al XVIII-lea*, II, p. 390 și urm.

⁴ *Ibid.*, p. 373 și urm. Cf. I. C. Filitti, *Mitropolitul Dosofteiu Filitis*, București,

⁵ Urechia, *Ist. școalelor*, I, p. 83.

„îndemnat” și ajutat de Mitropolit, de episcopi și de anume boieri și negustori, între „epistați”—odată se zicea: ispravnici—fiind și „dascălul Ioniță”¹ și dascălul Chiriță urmîndu-i².

La Academie se așeză, după Pantazi, mort în 1795, proto-didascalul Constantin, căruia i se dedica la 1800 o Aritmetică și o Algebră în grecește, și urmașul lui la 1805 fu editorul lui Tucidide publicat la Viena, Neofit Duca, un client al lui Dosofteiu Filitis³. La 1802, cînd acum Mihai Suțu, un om fără ambiție și fără orgoliu, luase locul reformatorului, se putea scrie într'un raport pentru procurarea veniturilor școlare întîrziate: „Școalele se află deschise, atît acele de pe afară, din județe, cît și acelea de aici, din București”⁴. Elevii nu lipsiau, în adevăr. La 1800 întîlnim fii de boieri mari ca Dinicu Golescu, Constantin, fiul lui Scarlat Cîmpineanu, un fiu al Spătarului Nicolae Ulescu, un Budișteanu, un Furcă, un Voicu Ioan și șeisprezece Greci⁵.

Constantin Ipsilanti, odată fugarul în Apus,—și după studii mai înalte—, urmă această tradiție de sprijinire a noului învățămînt, și iarăși Mitropolitul Dosofteiu îi stătu alături, ca odinioară, într'o mai înaltă situație, Patriarhul Hrisant pe lingă Mavrocordătești și Ghiculești. Dărîmîndu-se de marele cu-

¹ Slavona era „nemetahirisită și ca moartă”; *ibid.*, IV, p. 130, nota 1.

² *Ibid.*, p. 92. Cf. *Ist. lit. rom., în sec. al XVIII-lea*, II, p. 41.

³ *Ibid.*, pp. 39-41.

⁴ Urechiă, *l. c.*, p. 84. — Cf. *ibid.*, IV, p. 106, nota 1, p. 122.

⁵ Lista prenumeranților la *Aritmetica și Algebra* din 1800.

tremur chiliile de la Doamna Bălașa, până la o singură cămăruță, unde mai dăinuia o umbră de școală, și Biserica reușind să sprijine din veniturile ei așezământul străin care-i căzuse povară, Mitropolitul se îngrijește „să nu se facă un acest fel de lucru necuviincios și a se lipsi orașul de această podoabă”. Deci se strămută Academia domnească de grecește la bisericuța Măgureanului¹, unde era tot ce trebuie: „case înalte, cu beciuri și cu deosebite odăi la poartă..., cu îndestulare la toți dascălii și ucenicii străini, pentru ședere, paradosit, pentru cuhnie, pentru slugi și pentru verice, fără de a mai pătimi vre-o stenahorie”².

Numărul ucenicilor se ridică răpede la o sută³, Conducerea o avea în toate Lambru Photiade, la care se trimeteau și ucenicii de peste hotare, ca acel Zamfirachi, fiul marelui negustor din Sibiu Hag Constantin Pop, tinărul ucenic din care marele dascăl făcu pe Zenobie Pop, autor al unei cărți de poezie și viitor director al Băncii Imperiale din Viena, ca și pe „cîntărețul” Dionisie Fotino, viitorul istoric și poet⁴; am vorbit și mai sus despre acești doi elevi neobișnuiți. Vodă numia, în 1803, și pe „proto-dascălul” din Craiova, Dimitrie Gheorghiad, și pe „ipodiascalul” lui⁵.

¹ V. și *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 197.

² Urechia, *l. c.*, I, p. 85.

³ *Ibid.*, pp. 97-8. Se reproduce (p. 99) și mărturia din Istoria „Tunusliilor”, dar aceia se referă la epoca lui Mihai Cantacuzino, autorul scrierii.

⁴ *Ibid.*, p. 89. V. și Iorga, *Contribuții la ist. lit. rom., Scriitorii greci*, în „An. Ac. Rom.”, secția literară, XXIX, pp. 1-3. Lambru moare la 1805; Urechia, *o. c.*, IV, p. 127, nota 2.

⁵ V. pentru această școală *Bis. ortodoxă*, XVI, p. 97 și urm.

Ca să se vadă cît de mult era îndreptată spre Occident noua învățătură, adăugim că Ionașcu Mazilul, care, cu soția Neaga, făcu școala de la Slatina, lângă biserica lui, prin 1803, pusese, nu numai un ieromonah grec, „ce paradosia matimile lui” — ceia ce ar însemna iarăși noile științi—și un dascăl românesc pentru „copiii orășenilor”, ci și un dascăl grec, învățînd latinește pe feciorii de boieri¹. Școala „mergea spre bună rodire și sporire” în 1808².

La 1802, Alexandru Moruzi, om de mare interes pentru cultură, care-și crescuseră copiii, nu numai cu poetul Atanase Christopulo, elevul lui Lambru Photiade³, ci recurse un moment și la serviciile abatelui Maas, Vosgian, cunoscător de englesă și italiană, fost la prințul Windischgraetz⁴, trecuse iarăși, în Moldova, și, supt această nouă Domnie a lui, principatul mai cîștigă o școală înaltă, una cum nu mai fusese până atunci la Romînia de dincoace de Carpați: Seminariul de preoți.

Fu îndemnat și ajutat întru aceasta de blindul cleric de foarte înalt neam, cantacuzinesc după mamă, strănepot al lui Răducanu Cantacuzino, bursierul din Veneția, care fu Mitropolitul (de la 5 Mart 1803) Veniamin Costachi. După creșterea în casă cu un profesor străin, pe lângă obișnuitul dascăl de grecește, el se împărtășise, din acele fragede tinerețe cînd părăsise fără voia lor casa părinților săi, de în-

¹ Urechîă, *l. c.*, p. 85. Cf. Poboran, *Istoria orașului Slatina*, 2 ediții. Școala dăinuiește și până acum.

² Urechîă, *l. c.*, pp. 99-100. Erau școli și la Focșani și Tirgoviște.

³ *Rev. istorică*, V, p. 72.

⁴ Lulu Thürheim, *Mein Leben*, în *Rev. isl.*, VII, pp. 161-2.

vătăturile lui Paisie cel harnic și sfânt, în mănăstirea Neamțului, plină și de amintirea lui Ștefan-cel-Mare. Nu știm ce va fi făcut la Huși și la Roman, unde păstori întâiu, dar la Iași, unde a fost acuzat că a făcut dughene din cămările unde predase „Teotoche și Evghene”, Nichifor Theotokis și Evghenie Bulgaris¹, el căută să procure lăcaș de învățătură unei preoțimi înapoiate.

La 1-iu Septembrie 1803 se dă hrisovul de întemeiere. Școala de „învățătură feciorilor de preoți și diaconi” trebuie să „paradosească bogoslovia și tălmăcirea Sfințelor Scripturi”, aducînd, pe ruina „tîmplei întunecului neștiinței de mai nainte”, „revărsarea Muselor învățaturii”. Materia de șase ani cuprindea, cu „cetirea cea cu regulă” și „scrisoarea”, cu „bogoslovia” și „rânduiala Bisericii”, cu tălmăcirea Crezului, Psalmilor, cu psaltichia fostului protopsalt la Constantinopol, Petru, și, eventual, și altor „dascăli psalți”², materii de liceu profan, cum nu se întilnesc în planul școlii din Putna, ci în al Seminariului blăjean: gramatica, logica, retorica, și anume *una de caracter practic*: „cu privirea minții, d. p., la legile țării sau moralul lucrătoriu”, aritmetica, apoi istoria profană pe lîngă cea religioasă, psihologia sau „cele trei lucrări ale minții”. Și se prevedea și „începutul limbii latinești”.

Toate studiile trebuiau să se facă *în românește*: „pe limba noastră cea părintească”—și un Domn fanariot, a cărui mamă era însă din familia Ruset³, binecuvînta această mare inovație.

¹ Doc. Callimachi, II, p. 72, no. 160.

² V. Gh. Adamescu, *Istoria Seminariului Veniamin*, București 1904. Pentru un plan muntean de Seminaru la Snagov, *Bis. ortodoxă*, XVI, pp. 111-2.

³ V. Manolachi Drăghici, *Istoria Moldovei*, pp. 57-8.

Vistieria dădea 2.500 de lei pentru întreținerea școlii, și pentru a adăposti școala se scoteau călugărițele din mănăstirea Socola de lângă Iași, fundație a uneia din fiicele lui Alexandru-Vodă Lăpușneanu.

Arhimandritul mănăstirii celei nouă, Sofronie, a fost cel d'întăiu rector; apoi, supt ocupația rusească, intervenită în 1806, dascălul, Ioanichie Nicolau, era condus (în 1811) de un Rus, cavalerul Petru Cunișchi. Mai târziu o serie de profesori ardeleni și bucovineni, de cari va fi vorba mai pe urmă, nu făceau decît să continue intențiile, hotărit naționale și după putință apusene, ale începuturilor¹.

Adaug că ideia unui Seminarium muntean e din aceiași vreme. Poate numai războiul de șase ani care începu îndată între Ruși și Turci, ducînd, în 1812, la sfîșierea Moldovei, împiedecă și acolo realizarea noilor tradiții².

În același an 1803, la 24 Maiu, Alexandru Moruzi procedase la refacerea Academiei ieșene, de „filologie și științi”³.

Se păstra vechiul program, a cărui îndeplinire era fixată la șase ani, dar se hotărau forme nouă de organizare. Erau să fie *visite medicale*, inspecții la fiecare sfîrșit de lună, examene de semestru, pre-

¹ Cf. *Uricariul*, XII, p. 128 și urm., sau Urechia, *Ist. școlilor*, I, pp. 94-6 (actul întemeietor); *Uricariul*, III, pp. 39-41; Erbiceanu, *Istoricul Seminarului Veniamin, din mănăstirea Socola, fundat la 1804*, Iași, 1885; *Arhiva soc. št. și literare din Iași*, IV, pp. 445-6; *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, pp. 401-2; rev. Ioan Neculce, III, p. 199 (atestat din 1818). — Maicelor de la Agapia li se dă dascăl de „grecească și elinească” pentru a face apoi „dascale”.

² *Biserica ortodoxă*, XVI, p. 109.

³ Urechia, l. c., p. 107.

mii sau „daruri”, vacanțe vara și în serbători, — „Duminicile și la praznicele împărătești și la canicule” —, atestate sau „încredințări”, o bibliotecă de „trebuincioase cărți” și o colecție de „matematești instrumenturi”. Patruzeci de bursieri erau în sarea Statului. Se continuau — știm de aiurea — lecțiile de latină, încredințate aceluși Wengerski pe care consulul francez îl considera ca un om cu totul stricat și, în plus, „spion cunoscut al Rusiei”¹. La venitul vechiu se adăuseră 1.800 de lei de la Vistierie. În sarea bugetului acestuia era școlile episcopale și cele de elinește din Focșani, Birlad, Botoșani, Chișinău și Galați, aceasta cu dascăli, „scriitori și cîntăreți” cari erau scutiții de bir². S'a păstrat actul de fundație a școlii elinești și românești din Birlad (28 Maiu 1803)³, cu vacanțele ei, tot „la praznicele împărătești și la arșițele cînești”.

Și în Ținuturi se proceda la această operă de refacere, că la școala gălățeană din mănăstirea Mavromolului.

Războiul din 1806-12 întrerupse în cea mai mare parte această activitate. Totuși găsim la 1812 în București o școală foarte frecventată, avînd ca elevi pe Barbu Știrbei, pe un Darvari, un Constantin Crețulescu, un Bilciurescu, un Gheorghe Greceanu, un Alecu Florescu, un Nicolescu, un Ioan Grădișteanu, pe fiii lui D. Slătineanu, pe Eufrosin Poteca, ierodiacon al Mitropoliei, un Merișescu, un Hagi-Marcu, un Constantin Glogoveanu, un Lamotescu, un Nicolae Go-

¹ Hurmuzaki, XVI, p. 665.

² *Uricariul*, III, p. 24 și urm., unit cu *ibid.*, I, pp. 279-81; II, pp. 58-9, 60-2.

³ Antonovici, *Doc. birlădene*, IV, Birlad, 1924, p. 246 și urm.

lescu, un Nenovici, un Constante Caracaș, călugări de la Mitropolie și alți feciori de boieri, pe lângă mulți Greci. La Iași, dascălii erau Nicolae din Zagora, Ioan și Teodor din Agrafe și Ștefan Cristu, avînd elevi mai puțini, și nu din familiile mari¹. Avem și una din cărțile de premii date de patronul învățămîntului superior muntean, Mitropolitul grec Ignatie de Arta², refugiat apoi la Pisa.

Cînd însă, la încheierea păcii din București, reînțepu stăpînirea prin Domni, aceștia reîntrară de la sine în vechea tradiție școlară, de și atit Ioan Gheorghe Caragea din București, cît și Scarlat Callimachi erau Greci naționaliști, în afară de tradiția „filosofică” și, într’o epocă în care trecutul se întorcea împotriva înoirilor revoluționare, de curentele acelea apusene din care resultase o așa de cumplită prefacere în toate domeniile.

Astfel vedem pe Caragea ocupîndu-se de școala de la Sf. Gheorghe a lui Chiriță caligraful, restabilind învățămîntul oltean, dorind școlii din Craiova, cu cei trei dascăli și doisprezece bursieri, plus opt interni cu plată, să ajungă „prin silința și osîrdia ucenicilor și a dascălilor un roiu de învățătură și de folos cunoscut”³. Măsuri analoage se vor fi luat în Moldova lui Callimachi.

¹ Prenumeranții la V. Papa Eftimie, dascălul de la Viena, *Στοιχεια της ελληνικης ήτοι Αριθολογια ποιητικη*, IV, Viena (1812)-1813; lista completă în *Rev. Ist.*, IV, pp. 110-2.

² *Rev. Ist.*, VI, p. 273.

³ Și la Cîmpina era pe acest timp, la biserica Bujo-renilor, lângă „odăile pentru primire de streini și locuință de bolnavi”, o școală cu 60 de copii la românește și 30 la grecește; Stoica Teodorescu, *Monografia orașului Cîmpina*, Cîmpina, 1924.

În amîndouă țerile însă trebuia să se deie în cîrind o luptă între cele două tendinți naționale, acum hotărit deosebite, și înainte de 1821: a Grecilor și a Romînilor¹.

¹ Că se învîța și franțuzește la școala din Iași o dovedește biografia lui Constantie patriarh de Constantinopol (1830-34), care e adus de unchiul său Chiril de Sinai pentru ca de acolo să meargă la Chiev pentru filosofie și teologie, ajungînd întăiu arhiepiscop de Sinai.

V. N. M. Popescu, *Cînd se prăznuiește pomenirea Sfintei Ecaterina*, București, 1915, p. 14.

La 1809, Ecaterina, văduva Logofătului Scariat Manu, dă „casa ei de piatră cu trei rînduri” „pentru a ținea dascalii spre procopsala copiilor ce au rămas, îmbrăcăminte și altele ce nesmintit trebuiește a le face la creșterea a șasă copii nevrăstnici și fără niciun ajutor”.

V. Revista *Ion Neculce*, VI, pp. 149-50, no. LXXVI.

IX.

Școala națională grecească în luptă cu școala națională a Romînilor

În viața poporului grecesc, care apăruse până atunci numai ca unul — fie și cel mai de căpetenie — din sprijinitorii unei vechi culturi universale, de notă clasică, se petrecuse de la o bucată de vreme o schimbare.

Frământările veacului al XVIII-lea produsese și la Greci un puternic avînt spre *libertate*, pe care-l arată mișcarea unui Lambro Katzonis și revolta din Moreia, paralelă cu lupta ruso-turcă din 1769-74. Dar Fanarioții rămîneau și mai departe în credința față de Sultanul-basileus, imperialiști otomani, în general de o perfectă loialitate. Cîte un Domn fugăr la Ruși sau capitulînd față de Austrieci nu reprezintă decît un caz particular, datorit unor împrejurări personale. Războaiele Revoluției franceze și ale Imperiului napoleonian, cu tot ceia ce stăpînul Europei răscolise în sufletele grecești pentru interesele politice sale, treziră și la Greci *un sentiment național exclusiv*.

Și represintanții lui la Viena, cu așa de înfloritoare colonie grecească, bogată și cultă, lucrînd necentenit la prefaceri și prelucrări, la ziare ca Λόγιος 'Ερμής sau 'Ελληνικός Τηλέγραφος, la Pesta, unde activitatea

literară e mai mică, dar funcționează o școală care e și pentru „Vlahi”, cu un om ca Boiagi (pe la 1817), întrebuițat și în calitate de censor, pentru Romîni din Balcani¹, cei din Rusia de la Odesa și din cea de la Moscova, din Principate, în sfîrșit, înțelegeau că sprijinul de căpetenie, organul de afirmare și de răspîndire—căci era vorba de refacerea Imperiului bizantin pentru toți creștinii ortodocși din cuprinsul Impărăției turcești—, nu poate fi decît școala.

Domnii din Principate, Ioan Caragea, care a scris versuri, a tradus pe Goldoni, ba chiar *Paul et Virginie*², și Scarlat Callimachi, fură îndată interesați în această activitate naționalistă a neamului căruia-i aparțineau. Se alcătui o societate secretă, cu scop aparent de a trimete studenți greci în străinătate—cum a și trimes Alecu-Vodă Suțu la 1819³,— dar ținînd la revoluția salvatoare⁴, și ei i se și afiliară, ca și, de alminterea, consulii ruși din ambele societăți românești. Codurile lor apărură numai în grecește, în ciuda mișcării pornite și la Romîni. Dacă Mavrogheni hotărîse acte de judecată în două limbi⁵ Callimachi dădu casnicilor săi privilegii în singura limbă grecească. Ajutătorul de căpetenie al lui, Iaco-

¹ V. *Rev. Istorică* pe 1926, pp. 313-6; *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, p. 313 și urm. Boiagi publică o „Romanische oder macedono-wlachische Sprachlehre, Γραμματική Ῥωμακή ἢ μακεδονοβλαχική. Ucuta era dascăl al coloniei din Posen. V. Iorga, *Note polone*, în „An. Ac. Rom.”, seria a III-a, II, p. 391 și urm. Cf. *ibid.*, seria a II-a, XXXVIII, pp. 387-8.

² După *France littéraire*, VII, 1837, și *Hamburger Correspondent*, 1836, *Rev. Ist.*, IX, p. 198.

³ Iken, *Leukothea*, II, pp. 101-3. Cf. *ibid.*, p. 98.

⁴ *Rev. istorică* pe 1921, pp. 187-8.

⁵ Urechiă, *I. c.*, p. 61: „de o parte romînește, iar de o parte grecește”.

vachi Rizo Nerulos, era unul din campionii grecismului revoluționar¹.

Nu e de mirare deci că se procedă în acest sens la reformarea celor două Academii, care trebuiau închinată nevoii grabnice de a elenisa această „Dacie” fără rațiune de existență proprie, de a face, din București măcar, o Atenă, de a încredința pe Romîni că au o misiune istorică străină de toată tradiția lor².

Nu mai era vorba acum de universalismul lui Lambro Fotiadi. Trebuiau aduși de la Viena, pentru a păstra contactul cu Apusul — căci școala era *absolut laică* — profesori de gramatică, filosofie și științele matematice.

În acest sens dădu Caragea actul său din Septembrie 1814 pentru școala din „metohul Măgurelei”³.

Se specificau profesorii pentru gramatică, cu toate anexele ei, de sigur, dar și pentru umanități și științi. Profesorii de limbi străine: *latina și francesă*, se păstrează, un Ladislau Ardeleanu, „Erdeliotul”, care traducea din limba francesă, luînd asupra-și pe cea d'întăiu. Un boier român, Clucerul Nestor, va preda dreptul. Se dau lecții de geografie și de istoria universală. Se prevăd burse și premii. La 1-iu Decembre și la 1-iu April vor fi examene.

¹ „Secretar domnesc și profesor” era la București în 1812 Gheorghe Papacostă Sachelarii; *Bis. ort.*, XV, pp. 328-9.

² În acest timp, sau, mai curînd, prin 1830 se tipăresc niște Dialoguri greco-slavo-românești.

³ Urechia, în „Anuarul instrucțiunii publice”, p. 261 și în *Ist. Rom.*, X, p. 347 și urm., 385-6, (regulamentul, din 10 Decembre). Reparații și budget, *Bis. ortodoxă*, XVI, pp. 115 și urm., 209-10. — Nepoata lui Lambro, Urechia, *l. c.*, p. 350, nota 1. Și *ibid.*, IV, pp. 142 și urm., 172, nota 1.

Eforia Școlilor fu alcătuită întâiu, afară din Nestor, numai din Greci: Costandie Filitis, episcop de Buzău, Rasti Postelnicul, traducător din limba franceză, care era tot din intimii Domnului. Peste doi ani însă aceștia trebuiau să plece și, pe lângă Mitropolitul Nectarie, un Grec, de spirit mediocru, se dădu conducerea celui mai erudit boier român, autorul unor admirabile scrisori grecești și al unei lucrări tipărite, traducerea „Stihurilor logicei și ale filosofiei etice” de Heineccius, și proprietarul unei bogate biblioteci¹, Grigore Brîncoveanu, și colegilor lui români, Constantin Filipescu și Constantin Bălăceanu. Pe urmă Iordachi Golescu intră și el între efori. Supt urmașul lui Caragea, Alecu-Vodă Suțu, efori, pe lângă Mitropolit, Postelnicul ca atare și Nestor, e Vornicul Iordachi Filipescu și, în frunte, viitorul Domn, Grigore Ghica (August 1820)². Boierii „Daciei” păreau deplin și definitiv cîștigați pentru opera de e-lenisare³.

După 1813, profesori⁴ erau aceștia, dați, în lista prenumeranților, de Aromînul Partzulla, în gramatica lui grecească din Viena, cu închinare către Caragea: C. Vardallah, Francesul F. G. de Laurençon, care a scris despre evenimentele din 1811, un alt Aromîn Chiriac Mițura din Pind (Μητσοβόρα Ηιωνος), Vasile Nicolau din Rusciuc (ultimii doi, de sigur ca

¹ Cf. *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, p. 40.

² *Ibid.*, pp. 51-2.

³ V. și mai departe. Un elev al acestor școli, Francesul Béchamp, viitorul chimist ilustru, se putea înscrie la Nancy cu un certificat de la noi.

⁴ V. și Νέος Έλληνομνήμων, XVIII, p. 299; Cf. *Rev. Ist.*, XI, p. 245. Pentru Vardallah și Laurençon, Urechia, *o. c.*, IV, p. 127, nota 2; p. 149, nota 2.

ajutori ¹⁾. Pe atunci erau și alți Greci pe la boieri: aceeași carte înseamnă pe unul din Zagora, altul din Filipopol, alții din Adrianopol, Arvanitchioiu, Tricala, Salonic, Epir, Styphne, un Ioan Chinopsi, întrebuintat și de Tudor, un Ioan Peponas din Clisura, un Grigore Ardeleanul (*Ἀρδελιῶν*), un Ștefan Popovici ²⁾.

Studiile musicale grecești se desvoltau alături, și Dionisie Fotinò, din Palaiopatra, învățase la Iacov protopsaltul și la alți dascăli constantinopolitani, fiind tare și la „tambura” lui Dimitrie Cantemir și la „fortopian” ³⁾.

Indată școala capătă un mare prestigiu. Găsim ca director, cu „patru sute” de elevi, pe fostul elev al lui Lambru Photiadi, Neofit Duca, autorul unei gramatici închinată „domnului” și învățătorului său ⁴⁾. El fusese adus din Viena, încă din April 1815. Era un om de glumă, care-și recomanda în scrisori cotoiul, Hoțu, și, de și plin de convingerea superiorității neamului și limbii sale, pe care le apăra contra inovațiilor lui Corai, cu înțelegere pentru suferințele țerii, ale țăranilor: un milion de exploatați a cinci sute de bogați. Tovarășii lui erau Atanasie Stagiritul și Ghenadie. Dar cearta izbucni îndată între dascăli, și Duca fu lovit de unul din elevii

¹⁾ *Rev. Ist.*, V, p. 74. Intre elevi și un C. Lața din Kozane, un Daniil Toma din Pind, Aromini, un Budișteanu, un D. Greceanu, un I. Suțu, un M. Lăcusteanu, un DAL. Popescu, Cf. *ibid.*, IV, pp. 111-2 (cei din 1812); și un Moscopolitan: Gheorghe Ioanin).

²⁾ *Ibid.*, p. 75.

³⁾ *Ibid.*, VI, pp. 267-8.

⁴⁾ V. Iorga, în „An. Ac. Rom.”, XXXVIII, pp. 377 și urm., 815; XXXIX, p. 23. Numirea lui Duca, Urechia, o. c., IV, p. 160, nota 2.

săi din Zante. Se ajunse la demisia a doi fruntași dascăli, Duca însuși și Ștefan Kommitas; (acesta din Septembrie; îi ajutaseră Klonaris și Gheorghe Ghenadie)¹.

Un nou dascăl, Veniamin, din Lesbos, apare apoi, împreună cu Constantin Psomakis. Fusese pe vremuri un vestit profesor și conducător al gimnasiului din Cidonia, și acolo reușise el să atragă, în 1810, și Romîni, ca Sofronie ierodiaconul din Moldova, Ioan Dimitriu tot de acolo, Ioan Munteanul, Gheorghe Bogdan, ierodiaconul Grigore Crupenschi și Chiril Moldoveanul². La 1815 el era chemat de efori la școala pe atunci umilei Atene³. Dar în curînd el se amestecă în intrigile boierești, și un discurs la îngroparea lui Constantin Filipescu, boier colțos în ceartă cu Vodă, aduse înlăturarea lui, în Octomvrie 1818, și supt învinuirea că n'a putut servi „filologia clasică”, întrebuițînd cărți proaste și amestecînd cu intrigile, ca la Cidonia, și că a uneltit atentatul contra lui Duca. I se imputau acestea chiar în actul de destituire.

Supt Alecu Suțu, Constantin Negri aduse alți profesori la „înaltele școale elinești de retorică și filosofie”. Sosi din Viena un Dimitrie Stefanopolitul, ceia

¹ *Ibid.*, p. 161, nota, p. 165, nota; N. Bănescu, „*Academia grecească din București și școala lui Gheorghe Lazăr*”, p. 13 și urm.

² A. H. Gasparis, Γεωγραφία 1808, în *Rev. Ist.*, IV, p. 8. La Smirna, unde se învăța și matematici, găsim doar pe un Aromîn din Moscopole; *ibid.* Dar lista prenumerațiilor la Farmacopeia Națională a lui Dionisiss Pyrrhos Tesalianul, Constantinopol, 1818, dă pe ierodiaconul Veniamin Roset „cel din Moldovlachia”; v. *Rev. Ist.*, IV, p. 115; Urechiă, *o. c.*, IV, p. 125 (Novembre 1817; numirea lui Veniamin).

³ Bănescu, în *Omagiu lui I. Bianu*, p. 38 și urm.

ce înseamnă Brașoveanul, apoi iar Vardallah, pentru gramatică — și el rămase până după 1821 cînd încetară cursurile, „făcîndu-se răsvrătirea” —, un Kanelas, de matematici și Istoria generală, și Ghenadie, pentru aceiași materie¹. Se adăugi îndată propunerea lui Ladislau Erdeliotul, pe care-l cunoaștem, de a îndeplini tripla funcție de profesor de latină, de inițiator, în limba franceză, și de comentator al „cărților împărătești pravilnice”².

Astfel se întemeie „Museul elenic”, pentru „Dacii” noștri și „Atena” Bucureștilor, supt ocrotirea lui Grigore Brîncoveanu.

Firește că rămînea școala de la Sf. Gheorghe, și cea de la Craiova cu douăzeci de interni³.

În Moldova la retragerea bătrînului dascăl Ștefan Duca, și după sfatul lui Negri, Callimachi încredințată, la 21 Mart 1816, conducerea școlii sale superioare unui om capabil, traducătorul lui *Télémaque* și al lui Firdusi Persanul, care ni-a lăsat și o „Grammaire de la langue française expliquée par le grec” și o carte franceză despre Alexandru-cel-Mare, tipărită în Polonia, pe lingă o „Economie practică și generală”, o „Istorie a filosofiei”, o „Aritmetică”: Dimitrie Panaiotachi Gobdelas, care, membru de Academii străine, poartă titlul sonor de „profesor de filosofie și de arte libere”⁴. Era astfel o catedră de mate-

¹ *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, p. 525; *Amănunte din ist. noastră în veacul al XIX-lea*, în „An. Ac. Rôm.” XXXVIII, p. 385.

² *Uricariul*, X, pp. 441-2.

³ *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, p. 51 (după Urechia, *Ist. școalelor*, I, p. 102; *Bis. ort.*, XVI, pp. 6-8, 107-9, 119 și urm., 124-7, 129-31, 209 și urm.).

⁴ *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, p. 52 și notele;

matici, Gobdelas declarîndu-se gata a preda „algebra, geometria, trigonometria, mecanica, idraulica, optica, astronomia, fizica, logica, metafizica, cosmologia, psihologia, teologia, fizica și etica”. Era și profesor al beizadelei. Grecul Kallias îi fu subordonat pentru gramatică. Examenele de țineau pe semestru, cu bilete și invitații de efori¹. Urmașul lui Callimachi, Mihai Suțu, cănta să aducă din Parisul lui Corai chiar dascăli noi, pe Constantin Hestiotes și pe Nicolae Koritza². Anania Cuzanu dădea lecții de drept³.

Alături însă, continua învățătura acasă pentru neamurile domnești și boierești. Pentru Moldova ni s'au păstrat anumite contracte. La 1813 Francesul Doret se învoia cu Vodă Callimachi pentru creșterea fiului acestuia; în schimb pentru toată îngrijirea și o sută cinzeci de galbeni olandesi pe an, îl va întovărăși și-l va învăța: „gramatica, elementele istoriei, ale geografiei, ale mitologiei”, în afară de îndatorirea formală de „a-i inspira gustul moralei”. „Augustul elev” avea și surori, și, pentru ele, peste cîteva zile din acest început de Domnie, se angajă d-na Elisabeth de Belleville, născută Arnoult, care, pentru 250 de galbeni olandesi pe an — aproape de două ori cît Doret— promitea să transmită domnițelor aceste cunoștinți și aptitudini: „morală, bon-tonul și lucrul de mină obișnuit, francesă, gramatica, lectura, scrisul, stilul epistolar, elemente de istorie, geografie și mitologie”, tot ea avînd să propuie

pp. 517-8. Cf. „An. Ac. Rom.”, XXXIX, pp. 23-4 și *Rev. Ist.*, I, p. 58.

¹ V. *Rev. Ist.*, IV, pp. 9-10.

² Iken, o. c., I, p. 269.

³ *Ist. lit. rom. a sec. al XVIII-lea*, II, pp. 449-50.

pe „maestrii de musică, de desen, de danț și alții cari vor fi socotiți necesari pentru a-i secunda opera”¹. Un sau o „M. de Jambures” iscălia o chitanță către Doamnă probabil într-una din aceste din urmă calități. La boierul de neam domnesc Alexandru Mavrocordat era așezat ca preceptor, lângă Grecul Atanase, o doamnă care, probabil pentru amintirile ei republicane, credea că trebuie să iscălească „*femme Caumont*”².

Dar aceiași oameni ajungeau a înțelege că mai este un învățămînt la care trebuie să se gîndească.

Lucrul se vede mai ales în această Moldovă, mai puțin grecisată.

Astfel, Scarlat-Vodă Callimachi, supt influențe austriece, care se observă îndestul și în Codul său, preface școala modestă de la Sf. Nicolae în „școală normalicească”, în care, la 1814, se predau: gramatica, aritmetica, științele elementare, lectura, scrierea și morala, de doi dascăli, Hristea și Macarie, pe lângă cari funcționa psaltul Constantin pentru cîntări. Programul sau „despărțirea de ceasuri”, ni s'a păstrat, cu „poftolirea matimelor”, învrîstată cu „recreație” (cuvîntul *este*)³. Lui Mihai-Vodă Suțu i se atribuie chiar o încercare de a introduce acel sistem nou lancastrian, de „alilodidactică”, de care se va folosi Dinicu Golescu în școala sa „de pomană” de la moșia familiei și care va fi o basă pentru sistemul ulterior al Regulamentului Organic.

¹ Hurmuzaki, X, pp. 554-5, nle VIII-IX; p. 558, no. XI.

² *Ibid.*, p. 558, no. XII. Fostul preceptor Lincourt se ocupa atunci de alte lucruri; *ibid.*, pp. 559-60, no. XV.

³ *Uricariul*, X, planșă, sau Urechiiă, I. c., p. 105. Cf., pentru venituri, *Uricariul*, IV, p. 178 și urm.; VII, pp. 86-91.

Tendința către învățămîntul în românește, și pentru materii mai înalte, se generaliza deci. Episcopul Gherasim de Roman, care ar părea să fie călugărul plecat la Lipsca împreună cu Obradovici și apoi tipograful cărturar de la Neamț¹, tocmai la 1823 și pentru gramatica românească pe dascălul Teodor Verescu². În acest sens, cu un Ardelean, „dascal sistematicesc”, în frunte, Alexandru Callimachi va așeza școala sa de sat în Zorlenii Tutovei de gramatică, aritmetică, teologie, și ceva geografie³.

De la 1812 însă, îndată după restabilirea Domniei în Iași, se creă învățămîntul superior al științelor în românește, și anume prin voința lui Veniamin Costachi și a unui tînăr boier de o superioară inteligență, menit celei mai strălucite cariere, Mihai Sturza. Încă de la 1813 se cerea formal de Eforia școlilor moldovenești numirea unui „profesor științelor trebuincioase unui inginer politicesc”⁴.

Profesorul de aritmetică și geometrie practică, pentru a forma ingineri hotarnici de cari s'a mai vorbit, era însuși fiul protopopului și arhimandrit Lazăr, ajutorul cărturar al Mitropolitului, predicator și traducător din franțuzește (Epictet ca și Young și Bernardin de Saint-Pierre). Numirea i se făcu la 15 Novembre.

Inginerul moldovean de care-și rîdea Gobdelas cînd îl găsi fumînd în biblioteca elinească, avînd aierul

¹ *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, pp. 382, 395.

² *Urechii*, I. c., p. 110 și nota.

³ *Studii și doc.*, VI, pp. 53-4, no. 150, la 21 Decembrie 1821.

⁴ *Adaos litteraru*, de Asachi, Iași, 1861, p. 9. A fost vorba la 1815 ca Budai Deleanu însuși să vie profesor la Seminarium; *Uricariul*, VII, p. 69.

cuiva care înțelege ce e știința, era doctor în filozofie din Liov, unde fiind chemat, de la Herța tatăl său, învățase încă de la vîrsta de nouă ani în polonește, nemțește și latinește; el ascultase la Viena, în 1805, pe matematicul Burg, refuzase un loc de locotenent de geniu în armata rusească de ocupație și făcuse frumoase studii literare în Roma, fiind și membru al cutării Academii poetice de acolo. Clădise case în Liov ca și în Iași și funcționase cîteva luni la Postelnicie¹.

În zădar încercă Gobdelas să înlătore pe acela care i se părea că ocupă fără rost patru odăi din cele de sus cu cei treizeci și trei de școlari ai lui, plus un Țigan de serviciu și un vizitiu, fără să fie capabil în cîinci ani,—până la 12 Iunie 1818—să scoată mai mult de șase absolvenți, cari și aceia n'ar fi răspuns, așa încît, examinînd pe trei, fără bilete, ar fi fost silit să-i lase repetenți; — atunci cînd de fapt trebuia încă un an ca să fie cineva absolvent. Raportul de la 12 Iunie 1818 al epitropilor, dintre cari unul, Constantin Mavrocordat, refuzase să asiste la examenul Grecilor, pretextînd starea sa de sănătate, care-l silia să se purgeze, fu plin de laude pentru opera „patriotului nostru, mădular Academiei din Roma”, pentru cursul de matematică, cu „lămurire”. Totuși directorul grec mai încercă un asalt, contra celor doi efori cari se purtaseră rău cu dînsul, și el ceru formal „să se curățe școala de așa-zisele științi moldovenești, iar Moldoveanul să fie strămutat la școala lui moldovenească din Socola”². Asachi lucră

¹ *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, pp. 512 și urm. Uimitoarea prefață de la *Bordeiul indienesec* al tatălui său e de sigur a lui.

² Cf. cu *Uricariul*. XVI, 409-12. *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, pp. 517-9.

și mai departe, alcătuiind în românește și cărțile de școală: aritmetica, teoretico-practicească, algebra din 1818, geometria, trigonometria, geodesia.

Avem¹ lista celor d'întăiu elevi. Toate marile familii moldovenești sînt represintate printre dinșii: în ordine alfabetică: Balșii, un Beldiman, un Buhuș, doi Greceni, un Callimachi, Alexandru, doi Cantacuzini, un Crupenschi, trei Sturdzești, plus cîțiva fii de boieri din treapta a doua și a treia — și Vasile Drăghici traducătorul —, credinciosul Teodor Chirangheleu, care avea un deosebit talent de desemn și ni-a lăsat un prooroc David foarte bine încondeiat, apoi poetul nenorocit Daniil Scavinschi și un singur străin, Karl (Scarlat) Oswald.

Biruitor, Asachi alergă la vraja versului său clasic pentru a-și cînta — poet contra altui poet — triumful, și astfel pe la 1820 el scria acest sonet, care e unul din cele mai însemnate ale operei lui, neînțeleasă și de aceia pe nedrept desprețuită:

Cele neguri ce-s în rîpe Flegetonului născute
A' lor aripi întinsese peste-a Daciei cîmpie,
Iar fantome-a' rătăcirii prin un somn de trîndăvie
Țineau mult timp îngînată a Romînilor virtute.
Musele 'n nemernicie spăimîntate-umblau și mute,
Nendrăznind idioma patriei din cenușa ei să 'nvie:
Numai zefirul și riul cu 'ntristata armonie
Îngînau, gemînd, a' patriei strălucirile pierdute.
Însă Pronia 'ndurată ni-a sfărmat fatale fiare
Și în zare-acum răsare dulce-a zorilor scintele,
Ce pre soarele vestește de la depărtate sfere.
Și-așteptînd Moldova ziua cînd văzu raza întîia,
Înălțînd spre stele ochii c'un suspin de mîngiere,
„A 'nvierii mele“, zis-a, „ziua 'ntîiu va fi aceea“².

Școala bucureșteană de la Sfîntul Sava e ceva

¹ *Uricariul*, XVI, p. 412.

² Asachi, *Poeme*, ed. mea, Vălenii-de-Munte.

mai nouă decît aceasta, și boierii munteni cari o întemeiară tot pentru a da ingineri se luau după exemplul moldovenesc. Am văzut din cine era alcătuită eforia școlilor muntene, oameni foarte onorabili, unul dintre ei chiar, Iordachi Golescu, autorul unei hărți a principatului și al unei bogate colecții de proverbe, un înțelegător al culturii naționale și în forma populară, dar între cari nu era nici un Veniamin, nici un Mihai Sturdza, avînd hotărîrea cu neputință de încovoiat a susținerii represintantului întăiului învățămînt de științe în românește.

Acela care căpătă la acea dată voia, misiunea formală de a face dorite lecțiile sale, dar nu la Măgureanu, unde străluciau Grecii, ci în chiliile de la Sfantul Sava, de unde egumenul goni un caretaș neamț, era un Ardelean din Țara Oltului, fiu de iobag de pe moșia lui Bruckenthal, patronul renașterii săsești, la Avrig, școlar la piariști în Cluj și la Sibiiu.

În acest Ardeal rîvna de învățatură suplinia mijloacele. Am văzut astfel, la 1821, pe protopopul din Hațeg trimeșînd la Sibiiu pe acel „cocon sărac, rămas de părinți”, care era „deprins în grece bine, ceva și în franțuzie”¹.

„State” Lazăr ajunse mai departe însă: fu bursier al Impăratului pentru teologie la Viena, unde servi în războiul cu Francesii ca topograf, fără a-și lua, cum s'a crezut, doctoratul *sub auspiciis*, învățînd și drept, istorie, filosofie; a funcționat, un moment, de și nehirotonisit, ca arhidiacon la Sibiiu, ca predicator catechet cu cinci florini pe lună, la Seminariul cel nou al neuniților, pe care-l voiă la Cluj. Și, pentru că era văzut rău de Vlădica Moga³, care-l bănuia politicește

¹ Iorga, *Scriitorii greci*, I. c., p. 29.

² *Rev. isl.*, VI, p. 325. Acesta învățase teologia la catolici.—Dar la 15 Decembre 1817 se ceruse de „boierii o-

dar îl recomandă totuși pentru Arad (1815),—școlile le conducea „național-directorul” Moise Fulea—, și fusese învins în concurența pentru un loc de Vlădică în țara sa și, în sfârșit, gonit pentru cuvinte imprudente, ca să fie răspins la Cernăuți, el consimți a trece munții în tovărășia unei doamne Bărcănescu care-și voià un *crescător* pentru copiii ei ¹.

Cînd se află de începerea, și cu atîta succes, a cursului din Iași, se găsi la București cine să puie la cale o pregătire corespunzătoare pentru viitorii hotarnici de moșii. Nu se va putea stabili că de la el a plecat inițiativa. N'avem cererea lui Lazăr, care era totuși, cum am văzut, un topograf perfect pregătit. Cînd, în Mart 1818, el, care încă din zilele de la Viena se gîndise la învățămînt, traducînd

rînduiți a face alegerea dascălilor” „voe să întocmească școală romînească cu dascăli iscusiti și epistimichi, spre a se putea îndeletnici și această învățătură, atît la cele bisericesti, cit și la cele filosoficești, precum au și celelalte limbi”. Și la 6 Mart 1818 ei păstrau punctul lor de vedere, că e vorba de o școală de științi și filosofie, de „orice meșteșug filosoficesc”, de teologie, chiar, în românește.

¹ *Ist. ūit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, p. 520. Predecesorii: Ioanichie de Stratonichia, Gheorghe Ardeleanu (Aurelian), Alexe Popovici, în Bogdan Duică, *Gh. Lazăr*, București, 1924. *V. Rev. Ist.*, V, p. 145; Avram Sădeanu, *Date nouă despre Gheorghe Lazăr*, Arad, 1914; același și G. Popa-Lisseanu, *Viața și opera lui Gheorghe Lazăr*, 1924; I. Luțaș, *Episcopul Moga și profesorul Gheorghe Lazăr*, în *An. Ac. Rom.*, XXXVII; mai ales broșura mea *Gheorghe Lazăr* în biblioteca „Steaua”, și memoriul d-lui G. Bogdan Duică, în *An. Ac. Rom.*, 1924. Apoi: N. N. Răutu, în T. Crudu, *Activitatea școlii normale din Botoșani*, I; I. Georgescu și V. Suciu, *Gheorghe Lazăr* (1926).

cartea episcopului rus Platon despre educația viitorului Alexandru I-iu, „învățăturile morale” din Austria, geografia matematică, tot de acolo, cutare povestire morală, plus o teologie a aceluiași Platon, începînd și o pedagogie¹, iar, în Ardeal, o gramatică romîno-germană (1811)², o geografie, cu scurta istorie a Ardealului³, cînd, deci el fu chemat de Eforia munteană pentru o școală de sistem nou, va obiecta că n'are manuale, că-i trebuie timp pentru a le traduce din latinește. I se dădu atunci ca materie de studii „aritmetica cu gheografia istoricească pe hartă și apoi gheometria teoretică și gheometria practică, dinpreună cu gheodesia practică”, avînd ca ajutor pentru gramatică pe bietul popa Pavel: 3.500 de lei erau să-i fie răsplată pe an⁴. Cit a stat în casa Ecaterinei Bărcănescu, el nu arată să se fi închipuit ca avînd în aceste locuri românești o misiune profetică, pe care n'o vădise, de altfel, nici în cei cîțiva ani pe cari-i petrecuse în Ardeal, unde a dorit să fie Vlădică. De și se vorbește de proiectul, comunicat lui C. Bălăceanu, de a face la București un liceu ca la Cluj, pare sigur că mai mult și decît dorința sufletului său arzător pentru ale neamului și decît hotărîrea însuflețită a boie-

¹ Avram Sădeanu, reprodus și în Bogdan-Duică și Popa-Lisseanu, *o. c.*, pp. 173, 175-6.

² I. Lupaș, și *ibid.*, pp. 183-4.

³ *Idem, ibid.*, pp. 184-5; *ibid.*, 187-8, no. XII; pp. 185-6, 200, no. XIX.

⁴ Școala Romînă, II, no. 6, pp. 118-9; cf. Urechia, *Ist. Rom.*, X, pp. 417-8; „An. Ac. Rom.”, secția literară, XXIX, p. 187, și în Bogdan Duică și Liseanu.

⁵ Bogdan-Duică și Popa-Liseanu, *o. c.*, p. 10. Cf. Lupaș, în *Anuariul din Cluj*, II.

rimii naționaliste, — care exista, fără îndoială, cum s'a văzut cînd a refuzat să sprijine întreprinderea bizantină a lui Alexandru Ipsilanti, totuși o beizadea și fiul unei Văcărește—, a fost, de sigur, mai ales la boieri, acea continuă întrecere, pe toate terenurile, cu Moldova, pe care am putut-o observa măcar de la Vasile Lupu și Matei Basarab încoace.

Astfel luă naștere școala de ingineri bucureșteană, pe care eforii Grigore Ghica, Bălăceanu și Iordachi Golescu o prefăcură îndată în „școală academicească de feliu de științe filosoficești și matematicेști”¹. Ca și în Moldova, un singur om de samă; ca și acolo, mai puțină organizare: nici examene solemne, nici fațadă strălucitoare ca la școala grecească a cărui atît de bogată înflorire am putut-o prețui. Ca și acolo voie de a intra pentru orice tînăr doritor de a se cultiva. Ca și acolo, predarea în românește. Ca și acolo, manuale în limba țerii: *Aritmetica* și *Trigonometria cea dreaptă*, din 1821², — *Povățuitorul* frumos scris s'a dovedit că nu e al lui³. Și, ca și acolo, pornirea, hotărîită, de luptă cu elenismul, de întrecere cu dînsul din partea unui om ale cărui cunoștinți și a cărui capacitate nu se puteau pune serios la îndoială.

Dar o deosebire era. Lui Lazăr i-au lipsit, cu toate „versurile de laudă în limba daco-românească” la

¹ Poenaru, *Georgiu Lazaru și școala română*, „An. Ac. Rom.”, IV, p. 111 și urm. Cf. I. Eliad, în *Foaia pentru minte*, etc., 1840, n-le 6 și urm., de unde în *Lepturariu*, IV, p. 59 și urm., și în *Familia*, I. Cf. mai sus, p. 164, nota 2.

² V. Traian Lalescu, *Trigonometria lui Gheorghe Lazăr*, București, 1919.

³ Ghibu, în *An. Ac. Rom.*, XXXVIII.

logodirea „taicăi” Impărat Franz, însușirile de poet ale lui Asachi. Nu văzuse Italia, nu trecuse prin cercurile poetice de acolo, nu se formase din frageda lui tinereță prin gustarea marilor literaturi creatoare ale lumii. Pentru acestea el arată să nu fi avut niciun gust. Nu-l preocupau măcar, ca pe marii lui înaintași din Ardeal, chestiile la ordinea zilei, de istorie, de gramatică, pe cînd Asachi introducea în prefața la o cărticică a părintelui său considerații asupra limbii românești, a umilei Cenușărese de pînă atunci, pe care o descoperia soră bună a reginelor poeziei universale, a „celor mai învățate și armonioase limbi a Europei”, de și „de-abia se zăria o umbră de a ei strălucită începere”. N’avea niciun fel de talent literar și, din cîteva discursuri, se vede că elocvența lui, pregătită de-acasă, era greoaie. Gramatica lui, refăcută de Eliad, aritmetica și trigonometria din 1821, Februar, sînt simple manuale¹.

Inștiințarea către „de toată cinstea vreadnică tinerime”, din August 1818, vorbește în adevăr de nevoia ca pentru „un popor și neam ce este așa vechiu, așa vestit, proslăvit și înzestrat cu toate rodurile pămîntului, precum și cu toate darurile duhovnicești, cu un cuvînt neam împărătesc” să se facă „o școală mai de treabă, o Academie cu știință, chiar în limba maicii sale”, **nemai fiind el „mai slab, mai scăzut și mai batjocorit decît toate celelalte limbi și popoară ale feații pămîntului”**. Cu toate „gabalele neștiuților și sfaturile celor ce știu prea multe”, Academia există, deci, în „cuvîncioasele case la Sfetii Savva”, unde vedem că **nu era acea miserie lucie pe care o presintă legenda roman-**

¹ Publicate, acestea două din urmă în Bogdan-Duică și Popa-Liseanu, I. c.

tică legată apoi de om și de întreagă opera sa. Chemînd pe tineri la „epohia nouă”, la „întîmplarea strălucitoare”, la „izvorul tămăduirii” și „museul înfloririi”, la un așezămînt *oficial*, admis și ajutat de Domn, căruia i se laudă și Academia elinească, la o școală cu „condică” pentru „paradosirea matematicilor” — ce fanariotic vorbește, a doua zi după Samuil Clain, Șincai și Petru Maior, acest descălecător ardelean! —, cu „dascăli mai jos” pentru „slăbănogi sau de tot nedeprinși”, însărcinați cu alfabetul și cifrele, cu catehismul și istoria sfîntă, se anunță „Gramatica desăvîrșit, cu sintacsu dinpreună”, Poetica, împreună cu fabulele, geografia, istoria — și a „neamului” și a „patriei” —, și retorica, iar pentru cei mai înaintați: aritmetica, geografia, geometria, trigonometria, algebra, geodesia, arhitectura și „iconomia”. Mai tîrziu, cu voia eforilor, se va trece la „cealelalte mai înalte tagme filosoficești” și la „tagmele iuridicești sau normice”. E deci plan complet de școală primară, secundară, de Facultăți: de filozofie și de drept. Dar plan ceva mai tîrziu, plan de dezvoltare și plan de colaborare. Și mai mult ambiția materiilor decît puțința concepției.

Boierii ctitori ai școlii din București voiseră, de altfel, un întreg *nou învățămînt românesc*, pe lîngă „școala cea mare”. La 10 Decembre 1817, ei înțelegeau a introduce în *școala de la Sf. Gheorghe* studiile de gramatică și religie pentru viitorii funcționari, pe lîngă cele de matematici, aritmetică, geometrie, și ceva geografie, — pentru ingineri, de nevoie, cu trei dascăli. La cele douăsprezece capitale de județ să fie cîte un dascăl de romînă: la Tirgovîște, Cîmpulung, Ploiești, Cîmpina, Urziceni, Găiești, Rușii-de-

Vede, în eparhia Mitropolitului, grija fiind a lui, iar, a-iurea a episcopilor. *Elevii vor trebui pregătiți pentru școala bucureșteană, care dădea și certificate preoților, pentru o ascultare de șase luni, cu burse. Dar examenele finale se dădeau la „ghimnasis ce se face la Școala cea mare”*¹.

În schimb, Lazăr — care iscălia din obișnuință Lazăr — avea alte calități capabile de a duce la bun capăt nu numai o schimbare didactică, ajunsă necesară, dar și revoluția în spirite de care de mult era atît de mare nevoie.

Nu i se poate tăgădui lui Asachi întors din Roma simțul adînc al marilor noastre origini pe care le-a cîntat ca „Romîn al Dachiei” care

...vine la strămoși ca să sărute

Țerna de pe-a' lor morminte și să 'nvețe-a lor virtute.

În prefața citată, afirmînd în versuri că o nouă epocă începe pentru latinismul întreg:

Într'a ghintelor romane

N'o peri faimosul nume

Și voroava de-a lor viță

Înflori-va 'n toată lume,

el pomenește cu o bucurie deosebită de „trezirea Romînilor” din „toate trei țeri” — deci și Ardealul, cu ai cărui fii avu, de sigur, prilejul să se întilnească la Viena—, de avîntul lor spre acele „religioase și politicești învățături ci până acuma să afla în mîinile străinilor, ca o moștenire privileghiuită”².

Aceleași idei și sentimente aveau însă alt răsunset cînd erau rostite, nu din buzele delicate ale unui poet

¹ După Urechia, *Ist. Școalelor*, X, pp. 413-7; și în Bogdan-Duică și Popa-Lisseanu, *o. c.*, p. 204 și urm. Mai sus, p. 164, nota 2.

² *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, p. 514.

de o înaltă cultură, ci din gura aspră a unui dirz caracter războinic, a unui cerbicos apostol pus pe bătaie cum era feciorul de țeran din Avrig, căruia încă de la început i-a păsat puțin de călcarea programului ca să între în domeniile scumpe lui, unde chiar filosofia kantiană, de o superioară etică, pe care o opunea materialismului, predicat la școala grecească, nu era decît tot un instrument de luptă pentru a-jungerea scopurilor sale. Era într'însul ceva din revoluționar, din revoluționarul care îngrijorase oficialitatea și la Viena și la Sibiiu, cînd la o petrecere închinase pentru Napoleon, era plebeul pornit pe protestare și răsplătire, care nu uita să arăte în ce „vizuine și bordeie, acele mai proaste și încenușate”, supt ce „jug al prostiei”, în ce hal, „rupți, goi și asămănași dobitoacelor”, se află „strănepoșii marelui Chesar, slăvitului Aurelian și ai înaltului Traian”¹. Conservatorul Asachi, în grațiile consulatului rusesc, traducătorul istoriei Țarilor după Caidanov și glori-ficatorul într'o frumoasă odă a lui Alexandru I-iu n'ar fi vorbit niciodată așa înaintea tinerei lui boierimi care n'avea un deosebit simț pentru asemenea lungi și grele suferinți.

Căci, mai ales, era o deosebire, o mare deosebire în

¹ Bogdan-Duică și Popa-Liseanu, *o. c.* De alminterea încă înainte de 1808 un C. D. (= Constantin Diaconovici, Loga), în chemarea la întemeierea unei „Societați pentru cultivarea limbii romîne”, vorbea despre „urmașii puternicilor Romani, cari au stăpînit lumea întreagă și al căror nume îl purtăm... De și sîntem robi, totuși limba noastră va stăpîni odată țara aceasta”. Se înseamnă caracterul latin al limbii. „Dacă o revoluție nenorocită ne-a umilit, alta mai norocoasă ne poate înălța.” Se dă un întreg program de dicționar, de culegere de sentințe, de proverbe, de „cîntări frumoase”. Și faptul că se dă ca exemplu Sirbii indică pe autor.

originea și aplecările ascultătorilor. La Asachi, fiul de arhimandrit, ocrotitul unui Mitropolit din aristocrație și al aceluia boier care o reprezintă în ce avea mai progresiv veniau neamuri de Domn și odrasle din protipendadă. Puțini se vor fi clintit de pe băncile de la Sf. Nicolae ca să vie să-l asculte. Pe cînd la începerea cursului lui Lazăr nu fu o revoluție în nobilime. Dinicu Golescu, în „Cuvîntare asupra limbii românești”, combate alfabetul nou, „cu totul strein”, „schimosirile care răpesc limbii această puțină dulceață ce i-au mai rămas”, în sfîrșit tot sistemul din cărțile „romano-ardeleno-ungurești”, însemnînd anume și „Telemahul” de peste munți, iar despre Lazăr și producția lui are atît: „Cîțiva din copiii romani de Valahia, prin ajutoriul și înțelepciunea dascălilor romani din Ardeal ce s’au așezat la această școală, au început a să deștepta și a să desfășura mintea lor din întunerecul cel strămoșesc”¹. În schimb alergică ucenicii de la Sf. Gheorghe, de la vechea școală de mănăstire a lui Matei Cantacuzino Spătarul din chiliile Colței și cei de la școlile de mahala din Udricani, părăsind pe dascălul oficial Chiriță, pe Iancu Stan, pe tovarășii lui din alte chilii, Chioseă — pare să fie o poreclă —, Ghiță, cîntăreții de pe podurile Șerban-Vodă, Tîrgul-de-afară, Podul Mogoșoai și al Calitei, ca și pe Enghiurliu, al cărui nume de străin amintește Angora². Erau în cea mai mare parte copii ai unei burghesii românești pe care Iașul, încă de pe atunci năpădit de Evrei,

¹ *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, p. 528, după ms. 600 al Ac. Rom.

² Ion Ghica, *Scrisori către V. Alecsandri*, p. 57; cf. Filimon, *Boieri și ciocoi, și Urechiiă*, I. c., p. 113. Alți cîntăreți, „dascăli” în provincie, cu cite 300 de lei pe lună, Urechiiă, I. c.

n'o avea. Cei d'întăiu studenți la „matematici și filosofie în limba românească” fură, ni spune Eliad, afară de el însuși, Ioan Pandele, Ioan Măinescu, Ioan Crăsnaru, Daniil Tomescu, Constantin Panu¹. Mai târziu, alături de un conte Scarlat Rosetti, din vița lui Nicolae, ginerele Brîncoveanului, erau fii de foarte mărunți boierinași ca Teodor Paladi și poate Moroiu, și călugări cari se pregăteau de studii mai înalte și de publicații, ca Eufrosin Poteca din părțile Teleajenului. Intr'aceștia, vrăjiți de impunătoarea propovăduire, cu mistice înfățișări ispititoare, cu străfulgerări neprevăzute în adîncurile ei ascunse, Lazăr găsi un cerc de inițiați gata să se ia la gîlceavă cu oricine cînd era vorba de noile proporții ale crezului național.

În 1820 se putea vorbi la București — ceia ce nu era casul la Iași, — de „înalta școală națională” pe care, din Buda, unde era editor, „ferlegăr”, pentru cărțile românești ale Universității regale, le proslăvia cu mîndrie harnicul tipăritor și vînzător de literatură „națională” Zaharia Carcalechi. I se dădu lui Lazăr un ajutor, un „ipodidascal” în persoana celui mai bun din elevii săi, care trecuse de la cartea populară luată din bilciu la cultura conștientă a limbii sale, Ioan Eliad. Era un budget al școlii de la Sf. Sava, din care auxiliarul didactic lua o sută de lei pe lună. Se chemă din Ardeal încă un dascăl, — pentru limbile latină și francesă, cred, — Erdeli, și el un filosof materialist, care va preda potrivit cu această altă concepție. Era și un profesor de teolo-

¹ *Almanahul literar* al lui Eliad, 1839. Alții mulți, în Bogdan-Duică, *Gheorghe Lazăr*, p. 107 și urm. Cf. N. Bănescu, în *Neamul românesc literar*, III, 1911, p. 240 (Lazăr, Erdeli și Chiriță, într'un budget).

gie, arhimandritul Grigore Rîmniceanu, căruia bunătața linguișitoare a lui Carcalechi îi dă și lui titlul de „director al înaltelor școale de știință celor românești”¹, dar pe care Eliad îl presintă ca dușman al acestuia². Alături, școala bietului dascăl Chiriță de la Sf. Gheorghe, cu traduceri din slavonește, proloagele la documente și frumoasa ei caligrafie, muria³.

O luptă cu Grecii a fost, dar fără mari demonstrații ca a lui Gobdelas la Iași. Mai mult certe de școlari, întru cît ei nu trecuseră la Sf. Sava, și mărunte intrigi în Divan. Un alt moitor, la cîntări, călugărul Macarie, pomenește aceste zădarnice încercări de a distruge sămînța, care, în fundul pămîntului prielnic, incolția: „Cînd s'au început întiiu a să paradosi în București științele filosofiei în limba noastră, pre dascăli și prin divanuri i-au purtat înrăotățiții pentru ca să-i împiedice, și în toate zilele cu cetele să vedea adunîndu-se și, intrarmați cu limbi pline de otravă, în toate părțile alerga pentru ca să facă priciri și turburări, umblînd în tot chipul ca și pre dascăli cu multe supărări să-i împiedice și pre ucenici să-i slăbească din osîrdie. Și, văzînd că cu acestea nu pot întuneca lumina, nu să rușina prea-înraotățiții de a lipi pre păreți noaptea stihuri cu lătrări turbate, în care-și arăta pizma și toată urăciunea ce hrănea ...a-

¹ Intre prenumeranții la *Biblioteca Românească*,

² Bogdan-Duică și Popa-Liseanu, *c. c.*, p. 267; ajunge episcop de Argeș. — El e autorul frumoasei Prefețe, glori-ficînd musica, din *Catavasierul* de la 1790; v. *Rev. Ist.*, XI, p. 216 și urm.

³ Dascălul se plînge în 1819 de încălcări din partea vecinilor și a Mitropolitului Nectarie; Nedioglu, *o. c.*, pp. 22-3.

supra neamului”¹. Dar „hirtiile” cu „lătrări ca de câini turbați” ale „urîtorilor neamului”, cînd „s’au început în București a se paradosi științele filosofiei, bogoslovia și loghica pre limba noastră”, n’au izbutit; biruința a rămas celui drept. „In care școli”, adecă grecești, serie Macarie, „adunîndu-se mulțime de ucenici, și de pre afară și din școalele grecești, care niciun spor nu făcea, cu minunata îndemînare a limbii părintești în puțină vreme atîta spor au făcut în științele filosofiei, încît mulțime de ucenici romani (*sic*) au ieșit desăvîrșiți ingineri și folosofi, care din ișcoalele cele grecești, care cu multă cheltuală a țerii se țin, niciodată nu s’au văzut să iasă”².

Direcția era însă dată, și nimeni nu mai izbuti să o prească un curent așa de firesc. Anul 1821 putu aduce închiderea școlilor, Lazăr fiind pus de Tudor să îndrepte bătaia tunurilor pe podișul de la Cotroceni. La întoarcerea vremilor de liniște și de muncă, omul era zdrobit, și cuvîntarea lui, foarte slabă, cu comparații nepotrivite, pe care o făcu pentru așezarea în Scaun a protectorului său, ajuns Domn pămîntean, în ciuda Grecilor, Grigore Ghica, trebui să fie cetită de unul dintre elevi. Luat de rude în Ardeal, el se va stinge acolo, în sărăcia căsuței care-i dăduse naștere.

Dar gîndul învietoar umbla și mai departe. Eliad,

¹ *Biserica ortodoxă*, XVI, p. 813 și urm.

² Diaconul Nic. M. Popescu, *Știri nouă despre Macarie ieromonahul, dascălul de cîntări și directorul tipografiei din mănăstrea Căldărușani*, în „*Biserica ortodoxă*”, XXXIX, pp. 971. 974-5.

abia în vîrstă de nouăsprezece ani¹, debutant printr'un engomion de Anul Nou, îndrăznește a lua moștenirea, neinvitat de nimeni, nenumit de nicio „autoritate”, neplătit. El numără pe școlarii săi: frații Tell, doi Pop, Stanciu Căpățineanu și Grigore Pleșoiianu, viitorii dascăli craioveni, un nepot al lui Naum Rîmniceanu, cronicarul, la care învățase tînarul dascăl nou, un Nicolae Rosetti, un Jianu, apoi Mi-hăiescu, care va avea catedră la Tîrgoviște, Mălureanu la Ploiești, cei patru Moldoveni ai Mitropolitului Veniamin: Andrei, care va preda la Socola, Iancu Nicolau și un diacon, menit la egumenie sau episcopie. Programul avea gramatica, aritmetica (după Francoeur), geografia. Un Daniil Tomescu ajută pentru **învățămîntul lancasterian**². Adunîndu-se ceva din lecțiile lui Lazăr—căci e necontestat același spirit și aceeași limbă, ceva mai lămurită, ajunsă mai ușoară—, elevii lui făcură să apară, cu banii boierului Grigore Băleanu, care încercase în grecește o *Istorie a Romînilor*, și spre marea bucurie a „ferlegărului” Carcalechi, un „Povățuitoriu al tinerimei cătră adevărată și dreapta cetire”.

Cartea vrea să așeze „regule” pentru ca lectura să nu mai fie, ca la *Ceaslov*, după străvechea datină, un simplu act mecanic, și se caută a cîștiga sufletele copilărești prin bucăți frumoase pe înțeles, luate din

¹ Tatăl său, polcovnicul Ilie, la 1814 (?), *Rev. Ist.*, V, p. 74. Pentru mamă, din Danielopoli, v. Scraba, *I. Heliade Rădulescu*, București 1921.

² Bogdan-Duică și Popa-Liseanu, *o. c.*, p. 264 și urm. Un D. Villie e autorul *Tablelor lancasteriane*, alilodidactice. Pentru gramatica lui Eliad, Popa-Lisseanu, în *An. Ac. Rom.*, 1926.

fabulistul bănățean Țichindeal. Dar ea înțelege și a da o direcție în cultura atita timp rătăcită pe meleaguri străine. În lături cu „măximurile grecești”, cu maimuțările străinilor până și în rugăciunile din biserică! Romîni cari au, pe lângă măreția romană de la origini, vrednicia neatîrnării lor războinice de odinioară— se pomenește numele glorios al lui Ștefan-cel-Mare—, „toate le pot dobîndi, că și ei sînt născuți ca și alte neamuri, și lor li-au dat Dumnezeu acele daruri ca și la alte neamuri, numai vrere să aibă”. Pentru aceasta însă trebuie creștere în țară, cu păstrarea bunelor ei datini, a cuviinței moștenite. Și autorii, folosindu-se probabil și aici de critica învățătorului, înfierează pe „domnișorii cei tineri cari prin alte țeri se trîmit să călătorească pentru pricopseală, și aduc acasă obiceiurile din afară, mode de îmbrăcăminte, îmblătura strîmbă, vorbitura multă și fără socoteală, apoi totuși unii îi țin de oameni luminați și slăbiciunile străinilor le socotesc a fi mai prețuite decît modestia sau smerenia cea țerănească”¹.

Se ajunsese la tipărirea în București la 1826 a unei Logice, din grecește, a cărei prefață, de episcopul Grigorie de Rîmnic, e un adevărat imn pentru învățămîntul românesc: „Întru această vîrstă, de vreme ce cei de bun neam boieri ai patriei românești, mișcați fiind de iubirea căminului strămoșesc, au binevoit de a face predanie și științelor filosofesti în limba rumînească... Deci, încă mai d'innainte, știind că unii din dascălii altor limbi, poate de vre-o patimă răpindu-se, nu lipsesc a zice că cu neputință este a se muia filosofia în limba rumînească, pentru sărăcia zicerilor

¹ P. 53.

și a numirilor, am pus toată osîrdia de am tîlmăcit și pre cele mai nelesnicioase graiuri și nume, păzind de aproape pre-înțelegerea tîlmăcirii, pentru ca să rămîie greșită și deșertă părerea aceloră și să arăte prin lucru dovedit cum că toate limbile fără osebire sînt îndemănatece la toate științele. Că mai mult place Muselor a vorbi în fieșce neam cu limba lui decît cu alta străină, fiindcă numai limba patriei este destulă a invita pre cei ce doresc a le ști, spre a le învăța cu deslușire și cum că fără limba patriei nu numai puțin folositoare s'au arătat școalele și cărțile, ci și fără niciun spor. Incetează dar de acum înainte sfiala aceia care se pricinuia nouă sau de la dascălii altor limbi, precum am zis, se îndărăcnia pentru cîștigul lor, sau de la cei ce învață cite cinci-șase franțuzești sau șapte-opt elinești și îndată se umflă, căscînd gura spre a-și defăima limba sa cea de patrie, fără a socoli că pre orice meșteșug și pre orice știință vremea le crește și le mărește, cînd necurmat să pun în lucrare¹⁾.

Suirea în Scaunul de Mitropolit a harnicului călugăr paisian Grigorie, care, la Căldărușanii lui, un școlar al lui Lambru Photiadi, lucra la traduceri bisericești, amenință să oprească în loc școlile abia pornite din nou. El ar fi voit ca profesorii, și cel de matematică, să fie de o perfectă și probată ortodoxie.

Eliad a povestit cum, pentru tablele lancasteriane tipărite cu ortografie nouă, fu muștrat el și Tomescu, școala lui Lazăr, fiind, se pare, taxată de „cuib al

¹ Importanța prefață a fost remarcată întâiu de Urechia, l. c., p. 115.

Dracului unde s'au clocit ouăle Satanei¹; trebuî sprijinul fraților Ghica, Vodă el însuși în frunte, pentru a evita o pedeapsă. Școala putu lucra și mai departe cu ajutorul lui Teodor Paladi în locul lui Tomescu, fugit la Carcalechi în Pesta, și cu Ioan Pop pentru gramatică—, Eforia dînd o leafă de o sută până la o sută cincizeci de lei pe lună „profesorilor”². Chestia se discută în Divan și, cum astfel de oameni nu se găseau deocamdată, Domnul însuși, de și un întemeietor al învățămîntului, ar fi fost de părere că banii se puteau întrebuița aiurea. Unii dintre boieri ar fi vrut chiar închiderea școlilor. Pentru a face ca învățămîntul să continue, căutîndu-se și până la Viena profesorul dorit, se ridică Iordachi Goleșcu, și un raport consular ni-a păstrat aproximativ nobilele și energicele lui cuvinte: „Străinii au fost întemeietorii acestei școli și creatorii veniturilor, și, acum, cînd un om de țară domnește asupra Terii-Românești, ne-am sili s'o ținem în ignoranța, întunecul și barbaria pe care cu dreptate Europeanii ni-o aruncă în față?”³. Școala rămîase, și un examen, la care luară parte și elevii de filosofie, matematică și legi, se făcu înaintea lui Vodă și a boierimii⁴. Consulul francez acusă, tot la 1823, guvernul muntean de a fi

¹ Bogdan-Duică și Popa-Liseanu, o. c., p. 270, după *Binele Public* din 6 Ianuar 1880.

² V. Gh. Dem. Teodorescu, în *Rev. p. ist., arch. și filologie*, I², p. 1, și urm. După ce un școlar al lui Lazăr, Eufrosin Poteca, din Rîncezii Prahovei, dădu la lumină, încă la 1818, la Buda, o *Mai înainte gătire spre cunoștința de Dumnezeu*.

³ Hurmuzaki, X, p. 248. V. tesa păr. Tomescu despre Grigorie, București 1926.

⁴ Discursul din 1832 al lui Poienaru, și în *Urechii*, I. c., p. 189.

împărțit între boieri veniturile școlii care supt Greci avea „15-18 profesori”, așa încît „un agent străin” a trebuit să intervie pentru ca, din 110.000 lei, să se păstreze 3-400 pentru un singur profesor român¹.

Cu toată critica „Povăzătorului”, bursierii trebuiau să se trimeată în străinătate, de nouă Eforie a școlilor muntene, și astfel, cu o bursă de 3.500 de lei anual, la Pisa, unde era Vodă Caragea și fostul Mitropolit impus și retras de Ruși, Ignatie, și unde și-a făcut studiile poetul Iancu Văcărescu, plecară „ca să învețe în limba italienească meșteșugul filosofiei”², apoi la Paris chiar, Moroiu, pe atunci Costandachi sin popa Dumitru, juristul, Pandeli, matematicul, Simion Marcu sau Marcovici, căruia i se cumpără și „instrumenturi pentru gheometrie”, și filosoful Poteca³. Ii vedem din corespondența unuia din ei, acesta din urmă, fiindu-se morțiș de o învățătură pentru care nu erau pregătiți, puind, cu o evlavie simplă și o curiositate inocentă, întrebările cele mai grele unui profesor ca Arago, pentru a se opri apoi îndelung, cu impunătoarea serioșitate a neinițiatului, asupra răspunsului căpătat de la profesorul revelator. Pandele, nebun de desorientare, se sinucise, Moroiu, mai resistant, trecu și examene la Pisa⁴. Pentru tipărirea

¹ Hurmuzaki, XVI, p. 199.

² N. Bănescu, *Cei d'întăiu bursieri romîni în străinătate*, în „Rev. generală a învățămîntului”, VI (1910), n-le 3-4.

³ V. Iorga, *Scriitori mireni*, în „An. Ac. Rom.”, I. c., și Bănescu, „*Academia grecească*”, p. 22.

⁴ Bianu, în *Revista nouă*, I, p. 421 și urm.; *Scriitori mireni*, I. c.; Urechia, I. c., pp. 111-2; G. Dem. Teodorescu, în *Rev. p. ist. arch. și filologie*, I. c. Scrisori de-ale

noilor cărți de cîntări, *Theoriticon*, *Anastasimatarul* și *Irmologhiul*, — după care cîntau dascălii Costachi și Grigore— merseră la Viena portarul Macarie și Nil Nicolae Poponea¹.

Pe același timp, Goleștii, Iordachi și Dinu, își trimeteau copiii la Geneva, de și supt. ocupație, în 1828, odată cu cei trei fii ai lui Filip Lenș (la Lemoine, în Paris)², dar sfaturile poruncitoare ale guvernatorului rusesc îndreptau către Petersburg sau supraveghiata Odesă. De altfel aici își așază fostul Domn Mihai Suțu tustrei copiii. Și vedem pe un alt Romîn fixat în acea severă cetate, pe Constantin Brăiloiu, cunoscător perfect de francesă și italiană, lămurindu-și părinții asupra „Museului” de acolo, cu ce expun artiștii, asupra împărțirii premiilor, „zi de bucurie pentru toți Genevesii, mai ales aceia cari au la școli copii sîrguitori”, toată oficialitatea participînd la marea serbătoare a școlilor. El învâța, în dorința de a ajunge „diplomat”, „logica, economia politică, dreptul, limbile latină și greacă, algebra, geometria”, dorind să capete și lecții de musică și pictură, de matematică și dreptul public. În același timp, în sufletul acestui „student”, doritor să afle tot mai mult, se trezesc, cu tot respectul față de Rusia protectoare, sentimente asămănătoare cu acelea care însuflețesc școala munteană a lui Lazăr ca și, în *Insemnările* sale de călătorie, pe Dinicu Golescu:

lui Poteca le posedă d. C. R. Motru. Cf. *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, p. 380. D. Gaster anunța o autobiografie a lui Poteca, în *Gesch. der rum. litt.*, p. 333. Colegul meu păr. N. Popescu mă asigură că e pe alocuri de așa natură încît nu se poate tipări.

¹ *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, pp. 380-1.

² Pașaportul Goleștilor era numai pentru Mehadia, ca să nu fie bănuieți; Hurmuzaki, XVII, pp. 17-8, no. XVII.

„Monarhul rusesc întinde bunăvoința sa și asupra nenorocitelor noastre țeri, și nu li rămîne boierilor decît să profite și să conlucreze cu contele (Chiselev) pentru buna stare a țerii noastre. Iată o foarte frumoasă ocașie, și aveți toți datoria să vă gîndiți a asigura fericirea bieților țerani, a stabili legi bune și a întemeia pe echitate și justiție o nouă administrație, ca să ni asigure un viitor fericit, căci numai atunci țara va putea să prospereze și să opuiască un zăgaz violențelor împrejurărilor. Ah, dacă aș putea să vă înfățișez tabloul acestei virtuozități Elveții, ați simți cum se desvoltă în d-voastră cu mai multă putere acel sentiment patriotic care, știu, e înăscut în d-voastre, și care mă inspiră și pe mine! Acuma, tată dragă, văd mai clar nedesăvîrșirea și viciile organizației noastre sociale. A venit vremea să ne gîndim serios la viitor. Ni trebuie o îmbunătățire în constituția noastră politică, și mai ales în învățămînt, căci luminarea singură poate civiliza tineretul, care trebuie să fie cîndva podoaba și puterea țerii noastre!”

Pe cînd Goleștii erau încredințați unui atît de distins scriitor și cugetător ca Rodolphe Töpffer, care avea la el, în școala lui părintească, de un caracter cu totul particular, și alți Romîni, între cari unul din Moldova, Brăiloiu urmă, se pare, la școala publică, fără să știm care. El se doria însă la Paris, unde și-ar fi luat titlul de bacalaureat pe care-l explică tatălui său Bucuros că primește cărți nouă din țară, ca traducerea lui Plutarh și recentele lucrări ale lui Alecu Beldiman, tot sufletul îi merge către depărtata capitală a „luminilor”.

De pe urma acestor studii în străinătate Dinicu

¹ Hurmuzaki, X, p. 621. V. studiul meu despre școala lui Töpffer, în *An. Ac. Rom.*, seria nouă, VI.

ajunse la ideea introducerii în țară a sistemului lan-casterian, presintat în grecește de profesorul Dimitrie „Vilie”¹.

La Paris, spune Brăiloiu, se află și unchiul său Vlădoianu. Dar și un tinăr de vrista lui, Petrachi Poenaru, nepotul lui Iordachi Otetelișanu, trimis încă din 1823 de rude, apoi de Eforie pe patru ani în 1824,—după ce fusese secretarul lui Tudor, delegat să meargă la Laybach, dar oprit în cale, la Viena—pentru multe de toate — dar el urmează la Institutul Politehnic—, cu 2.500 de lei pe an, plus 500 ca să-și cumpere instrumente de inginerie². Cu aplecări către inginerie, el se înscrișese, la 1826, ca ascultător la Școala Politehnică și lucra la harta Franciei, descoperind și un stilograf, pentru care luă brevet în 1827. Și în curînd, doritor de a cunoaște personal marea dezvoltare industrială a Angliei, el va întreprinde acolo, cu o recomandatie oficială, o destul de lungă călătorie de student sărac pe care o va descrie într-o foarte interesantă scrisoare francesă. Aici învață el că trebuie pentru viața economică „să se protegă proprietatea și a celui mai slab țeran ca și a celui mai josnic (*vil*) funcționar, primul venit”, „să se silească toate clasele de oameni a contribui la sarcinile Statului în proporția averii lor, pentru ca Statul să poată fi în stare a croi șosele, a face canale, a da premii de încurajare, a răspîndi instrucția

¹ Urechia, *l. c.*, II, p. 150.

² V. Odobescu, *P. Poenaru, Cuvîntare asupra vieții și activității lui*, București, 1889. Cf. cu Urechia, *l. c.*, p. 112 și Hurmuzaki, X, p. 624 nota 1.

³ Odobescu, *l. c.*, p. 11. Tot acolo era la 1812 un C. Butculescu, care iscălește pe o geografie școlară grecească, *Rev. Ist.*, VI, p. 277.

pentru a lumina nația asupra intereselor ei": „trebuie nădăjduit că puțin câte puțin se vor recunoaște și la noi drepturile și datoriile omului în societate și că fiecare va contribui cît se poate la îmbunătățirea soartei acestei țeri nenorocite”¹. Aici în Paris se întâlneau la 1829, în toamnă, și Alexandru Lenș, Nicolae Băleanu, Costachi Filipescu² și Constantin, Dumitrachi Goleșcu și, în fine, Constantin Brăiloiu lângă vărul său Ioan Vlădoianu, ba chiar Basarabeanu Margela, care alcătua o gramatică; ei felicitară pe Eliad pentru publicarea *Curierului românesc*, care va fi „un mijloc deosebit a lumina pe fieștecare asupra drepturilor și datoriilor”³.

Și fiii lui Dumitrachi Bibescu erau încă la Paris⁴, unde acesta din urmă era așezat la pensiunea Hal-lays-Dabot și Galeron, unde veniră și alți membri ai familiei, urmați în 1845 și 1852 de o sumă de tineri munteni, doi Lenși, un D. Manu, etc. Un preot ploieștean, Ioachimescu, ajunsese pentru pictură la Roma⁵.

O astfel de activitate trebuia să trezească și în Moldova emulația.

¹ Iorga, *Scritorii mireni*, „An. Ac. Rom.”, I. c., p. 259. El aduce în țară la 1832 pe Grecul Sinai; *ibid.*, p. 260.— Relațiile lui cu Blanqui, căruia-i recomanda, la 1835-6, doi Golești, cu geograful Huot, în Odobescu, o. c., p. 12. Se vor mai fi păstrind interesantele corespondențe pe care le cita acesta?

² Jurist. V. despre el Urechiă, I. c., p. 156 și Pompiliu Eliad, *Histoire de l'esprit public*, I, Paris, 1905, p. 249 și urm.; II, 1914, p. 259 și urm.

³ *Curierul*, no. 58. De acolo în Urechiă, I. c., pp. 126-7 (o scrisoare deosebită a lui D. Goleșcu, prietenul lui Eliad).

⁴ V. *Mărturii istorice privitoare la Știrbei-Vodă*, I, p. 64; Edm. Galeron, *Eloge de Reims, avec une notice par le prince Alexandre Bibesco*, Paris, 1896.

⁵ Zagoriș, *D'n trecutul Ploieștilor*, Ploiești, 1914.

Mitropolitul Veniamin se grăbi să trimeată ucenici moldoveni la școala lui Lazăr, pe cei șase cari, cu bursa Bisericii, învățară la „vestitul Parnas de Muse” al „mult învățatului” domn Gheorghe Lazăr” și al Mitropolitului Dionisie Lupu, care „s’au făcut cel d’întăiu pricinuitoriu sistisirei școalelor naționale, în care se predea slobodile științi în pământul românesc în limba națională”. Unul dintre dinșii dădea la lumină în București o „culegere de înțelepciune”, la care adause și „tablele Rumînilor” ale lui Iancu Văcărescu, noul poet muntean. Intors în Moldova, el va traduce și adăugi un „Manual de patriotizm”, însuflețit de cele mai frumoase sentimente¹.

Tot de odată se procedă, încă din 1820, la reforma Seminariului, unde până atunci lucra doar cite un „învățătoriu duhovnicesc”, ca Gheorghe Vlăcu. Așchi, omul de încredere al eforilor, merse în Ardeal să caute noi profesori, în credința că oriunde pământul ardelenesc dă suflete ca al lui Gheorghe Lazăr. Veniră de acolo, pentru retorică și poetică, un Ioan Costea, pentru latinește, un Ioan Manfi, un nepot al lui Bob, care-și zicea, după cearta cu unchiul, eare nu-i dădea bani ca să învețe la Viena, Vasile Fabian, și doctorul Vasile Pop din Brașov, care publicase la 1807 o tesă latină despre îngroparea la Români, — acesta un scriitor abundent și un om de toată isprava². Cu aceștia se putea lărgi programul,

¹ V. și *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, p. 407. Acolo și influența noului curent asupra lui Veniamin însuși, care consideră pe Români ca strămoși, Italia ca „vechie patrie”, cere purificarea limbii și luptă cu „Sîrbii”.

² După *Lepturariul* lui Pumnul și după Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. 58 și urm., în *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, pp. 519-20.

care cuprinde acum: gramatica latină, alături de cea românească, retorica, aritmetica, logica, filosofia, geografia și istoria universală¹.

Am văzut că în același timp, la Arad se deschidea, în 1812, întâia preparandie românească, avînd ca profesori pe Țichindeal, pe dr. Iosif Iorgovici, pe grămaticul Constantin Diaconovici și pe Ioan Mihuț², pomeniți mai sus.

Numai pentru bursieri în străinătate trebui să se aștepte până la 1834, școlile lui Dubert, Chabert, Lincourt, Rouge fiind, în schimb, pline. Dr. Gheorghe Cuciureanu, care-și lua diploma în 1817, după studii la Pesta și la München, studiasse pe sama sa³. Singur Gheorghe Săulescu e trimis la școala grecească din Chalki și apoi la Viena pentru filologie, întorcîndu-se cu multe cunoștinți, dar și cu absolută și iremediabilă confuzie de spirit⁴. De aici înainte dătina învățării în străinătate se răspîndi așa de mult, încît Anastase, atunci Anastasachi Panu (1818), un fiu de lipcan, se plîngea la 1840 că, de și învățase „în deosebite pensioane” limbile greacă, francesă și germană, n'a putut „culege din sîmul străinătății ca și albina cea de miere lucrătoare învăătura cea mult prețioasă și de toți dorită”⁵.

¹ *Ibid.*

² V. Botiș, o. c.

³ Artur Gorovei, *l. c.*, pp. 108-9.

⁴ Pe sama lui plecă la Paris Manega sau Pașalega, care la 1818 își lua bacalaureatul, iar licența în drept la 1820, fiind cîștigat de Capodistria pnetru Bașarabia; Hacmann, *Inaugurarea festivă a rectoratului*, Cernăuți, 1921-2.

⁵ Ioan Neculce, III, p. 203.

Cele două școli românească și grecească din București merseră cițiva ani alătorea, până la noul războiu ruso-turc din 1828-9. După 1821, școala grecească era condamnată, ca și orice alta manifestare în Principate a neamului ridicat contra Impărăției turcești. Doar elevii ei, în frunte cu viitorul traducător al lui Alfieri și al *Iliadei* în românește, Constantin Aristia, demonstraseră în vremea Eteriei, cu steagul fenixului înviat, pe străzile Capitalei muntene! În budgetul școlar muntean pe 1824-5, se prevăd, din suma de 149.000 de lei, lei egale, de cîte 1.200 de lei, dascălilor de la fundația lui Lazăr, Ioan Eliad și „inginerul” Răducanu Mănescu, ca și lui Chiriță de la Sf. Gheorghe Vechiu, lui Macarie și unui Ieroteiu, care învăța la biserica Antim pe „țircovnici”. Doctorul școlilor, Panaioțachi, avea mai mult: 1.800 de lei¹. Se va adăugi și alilodidactica, tipărindu-se Manualul, „foile” sau tablourile la Clineanu în 1825-6, odată cu niste „gramatici românești pentru școală”². Un rol important în conducere îl avea Eufrosin Poteca, traducătorul „Elementelor filosofiei” lui Heineccius (ed. Viena 1829), pe care le preda în școală: funcționarea lui la Sf. Sava dură până la 1832, cînd îl scoaseră la pensie Rușii, numindu-l egumen la Motru, unde era să-și mîntuie zilele³.

Trimeterea lui Asachi ca agent la Viena⁴ făcu ea școala din Moldova să-și oprească, timp de șapte ani,

¹ Urechiă, *l. c.*, p. 111.

² *Ibid.*, p. 113.

³ Hurmuzaki, X, pp. 626-7, no. LXVI. Cf. *Bis. ort.*, XVII, p. 217.

⁴ Scrisori de acolo în Iorga, *Scritori mireni*, „An. Ac. Rom.”, secția literară, XXVIII.

activitatea; la 1827 numai ea se redeschise cu ajutorul lui Gheorghe Săulescu, întors de la studii, cu știința care-i permitea să traducă vioiu *Iliada*, dar și cu pedantismul său.

Focul cel mare de la 1827 mistui însă cu totul vechea clădire din timpurile lui Grigore Ghica și lui Alexandru Moruzi. Întăiu a fost vorba de a se muta Academia românească la mănăstirea Golia. Dar Asachi puse la cale actul prin care se constata că școala lui Vasile Lupu se hrănea din veniturile a trei moșii: Tămășanii, Agiudenii și Juganii și ceru, odată cu înapoierea lor, ca Academia să se așeze la Trei Ierarhi chiar, de unde plecase bogatul egumen grec, grav amestecat în mișcarea lui Ipsilanti.

Instituția păstra vechiul ei caracter strict românesc, cu „dascăli trebuincioși”, spune anaforaua Divanului, „spre învățătura școlărilor mai întăiu în limba patriei și apoi în alte limbi ce se vor socoti mai folositoare”. Dar ea se osebia în două, fiind astfel nesfîrșit superioară superficialei înjghebări de la București.

De o parte o *școală normală*, dar nu pentru pregătirea învățăturilor, ci ca școală primară, în sensul celor din Ardeal, în care au a se preda: limba țerii cu gramatica, apoi caligrafia, catehismul, aritmetica și puține începuturi de științi. Cursul va fi de doi ani. Învățămîntul lancasterian făcea parte din program.

La *școala înaltă*, căreia i se dă titlul de gimnasiu vasilian, legîndu-l cu o frumoasă tradiție, se va studia timp de patru ani. Ea se sprijină întăiu pe „cultura limbii vorbirii neamului, în care se fac sfintele rugăciuni, se tractarisesc toate pricinile și care este cea mai puternică legătură spre păstra-

rea și îmbunătățirea neamului și însuflețirea de dragoste către patrie". Dar se așează alături de latina, „maica limbii noastre”, care se predă și în Țara-Românească și în „megieșită Rosie”, cu toate că „nu are altă legătură cu ea”. Limba elină e tolerată,—de și se poate adăugi orice limbă modernă, după posibilități și mijloace. Francesa, limbă particulară, lipsește,—și se atrage atenția asupra cărților străine care pot fi pentru tineretul neexperient o „cursă înșelătoare”. De la religie se trece la logică, retorică, poezie, la matematică, la morală și la istorie, la archeologie și istoria naturală, la „biografie” și la „filologia” lui Săulescu, la istoria naturală, la „economia pămîntească și politică”. Va fi, pe lângă bibliotecă, și un cabinet de istorie naturală. Absolvenții vor fi preferați la funcții și în „canțelarii”.

Ca profesori se mai chemară Vasile Fabian și doi preoți, Constantin și Ioan.

În aceste condiții se aprobă deschiderea școlii, la 1-iu Ianuar 1828, dar se lucra la clădire încă în primăvară, cînd se încheie și cutare contract de profesori ¹.

Și programul și corpul didactic se putură astfel completa. În cel d'întăiu intra istoria universală și cea bisericească, limba franceză, dar și cea rusească ².

La examenul din 20 Februar 1829 a 300 de elevi supt Ruși, înainte eforilor, Veniamin Mitropolitul, Costachi Mavrocordat și Mihai Sturdza, acesta din urmă, apăsînd asupra caracterului acestui nou învățămînt punea întrebarea: „Spune-mi, copile, cine

¹ Urechia, *l. c.*, pp. 117-20.

² *Ibid.*, p. 121.

au fost întemeietorul Romanilor, strămoșilor noștri”, și ochii ascultătorilor se umpleau de lacrimile unei mîndrii mult timp neincercate¹.

Iar Asachi, deschizînd această serbare despre care se vorbi la București, dar și la Petersburg — Eliad relevînd că doi elevi ai lui se află întrebuițați în învățămîntul moldovenesc pentru ceștilalți „năpuștiți strănepoți ai marelui Traian” —, cetia frumoasa lui odă către epitropie, în care se laudă fapta boierilor patrioți, cu înțelegere pentru valoarea culturii:

Vouă dar, mărețe inimi, ce spre-al tinerimii spor

Așezat-ați școale 'n țară, multămire va rămâne.

Dacă omului aice firea dă un născător,

De ti voi adevărata tinerimii viață vine².

Cît despre Seminariu, el urmă să lucreze, dar fără dascăli ardeleni pe cari așa de răpede-i goniseră împrejurările de la 1821, ei fiind înlocuiți prin elemente din țară, un dascăl Ienachi Halunga, care, cu un Andrei Moldoveanu, fuseseră elevi ai Școlii de la Sf. Sava³, un arhimandrit Ghedeon Proca, un Vasile Popovici⁴. Numai la 1828 Rușii, năvălind în țară, luară pentru armată mănăstirea Socola⁵.

Războiul trebuia să influențeze mai puțin mișcarea pentru ca pe urmă constituția Regulamentului Organic să caute a-i da altă organizare.

¹ I. Nicola, *Manualul de patriotizm*.

² Asachi, *Poesii*, ediția mea, Vălenii-de-Munte, 1908, pp. 13-5.

³ Urechia, *l. c.*, p. 121.

⁴ *Ibid.*, p. 117.

⁵ *Ibid.*, p. 121.

X.

Școala Regulamentului Organic.

Cu tot războiul, am văzut că Asachi a putut deschide gimnasiul ieșean, iar „Eforia școalelor naționale” lucra în Țara-Românească, fiind acum alcătuită din Mitropolitul, Constantin Bălăceanu, Constantin Filipescu, Iordachi Golescu și Nestor, cei vechi, și din colegul mai nou, Alexandru Filipescu, celalt Filipescu fiind „director obștesc”.

Școala, scoasă de la Sf. Sava, prefăcută în spital¹, încercă să se acomodeze cu noile împrejurări ale unei ocupații îndelung prelungite. La Iași ea se putea continua, glorificând la examene pe Vasile Lupu începătorul, până la boala din 1830.

La redeschidere se adăugiau „Gimnasiei vasilieni” în curind o Academie cu bursieri, și profesori extraordinari: Cristian Flechtemacher, un foarte distins jurist, adus de guvern din Ardeal, ca „nomikos”, cu optsprezece ani în urmă, și pentru redactarea Codului Callimachi³, avea un curs de doi ani „de știința

¹ Hurmuzaki, XVII, p. 102, no. CLII.

² Urechiă, I. c., pp. 158-9.

³ *Ibid.*, p. 147.—Seminariul, care adăpostise pe Ruși, arsesese. La Școala Normală, pe lângă Verescu, funcționa un Ioan Nanu, un Ioan „Silvan”, preot, un preot Constantin

legilor romane”, și numai „pentru un hotărît număr de tineri din starea boierească, cari vor îndeplini condițiile pentru aceste statornicite” — și nedate în vileag—, un Grec, Gheorghe din Terapia, pentru cele trei oare de grecește pe săptămînă, Vasile Peltichi, poate un Basarabean, pentru rusește, și Gheorghe Filipescu pentru „însemnarea planurilor”, agentul frances Mouton, care ținea și o băcănie, pentru limba francesă (—1831) ¹. Ca „referendar al școalelor”, Asachi anunță și limba germană, predată de un fost profesor la școala normală din Cernăuți, Samuil Botezatu ², musica, încredințată harpistului Paulicek, apoi clasa de pictură, la care, pe lângă Alexandru, fiul lui Asachi, pe lângă Gheorghe Panaitescu (Baltazar), care a lăsat opere, și alți trei: Lemeny, Anastasianu, Giușcă și viitorul autor al *Uricariului*, Teodor Codrescu ³. Se învăța sintaxa românească, gramatica, latina istoria universală, matematicile ³. Cineva din Botoșani, pierzindu-și fiul unic, dădea un început de bibliotecă ⁴.

Și aici încă din 1828 se preda alilodidactica, dar nu i se dădu aceiași importanță ca în principatul vecin; și aici, unde învățămîntul păstră un caracter boieresc și centralizat, se culeseră de pretutindeni candidații pentru a se întemeia școlile de județ, cum vom vedea că s'a făcut la Munteni.

și un Gheorghe Filipescu; *ibid.*, p. 149. Erau 106 școlari la clasele elementare, 65 la normale, 20 la gimnasiu; *ibid.*, p. 157.

¹ *Ibid.*, p. 150.

² *Ibid.*, p. 156.

³ *Ibid.* p. 149.

⁴ *Ibid.*, p. 158.

La Craiova, unde școala era mutată la Precista, dascălul de alilodidactică, acel Grigore Pleșoianu pe care-l pomenise, recunoscător, Brăiloiu în 1829, — colegii lui erau Stanciu Căpățineanu, și el profesor al lui Brăiloiu, și apoi boierii Costachi Poienariu și Barbu Vlădoianu¹—, dădea la lumină, în Sibiiu, un Abecedariu romîno-frances, dar adăugia la manualul său de „împrumutată învățătură” limba rusească pe lângă cele românească, grecească și francesă². Merite deosebite și-a cîștigat pentru învățămîntul mai înalt, mai ales al limbii franceze, acest modest profesor, care plăcuse, ca și Florian Aaron, de la școala „Maicei Precistei” din Craiova, ca să ajungă la Cerneți în 1833, ducînd cu superiorii o luptă la care era ațîțat și de starea sa bolnăvicioasă³. La București, școala nu încetase decît în timpul holeriei, redeschizîndu-se la Novembre 1831, mulțămîită simțului pentru cultură al acelui adevărat „filosof” frances care fu presidentul administrației rusești, generalul Chiselev. Localul din Sf. Sava fiind stricat de oaste, pînă la refacerea lui, în iarna 1831, școala fu instalată în hanul Șerban-Vodă⁴. Alături de Poteca funcționau colegii săi Marcovici, Moroiu și Teodor Paladi, geograful Iosif Genilie, căruia i se datorește întăiul și excelentul manual de această materie, profesorul de grecește Gheorghe Ioanid, care va prelucra un vast Dicționariu, apoi Hill, pentru latină, care va lucra cu Florian și P. Poienaru dicționarul

¹ *Ibid.*, p. 134.

² V. *Ist. lit. rom. în sec. al XIX-lea*, I, p. 126; Urechîă, *l. c.*, pp. 124-5.

³ N. Bănescu, *Un dascăl uitat: Grigore Pleșoianu*, în „An. Ac. Rom.” pe 1915.

⁴ Urechîă, *l. c.*, p. 134, nota 4. Programul, *ibid.*, p. 137.

frances, plus doi Ardeleni, Ioan Pop și Gheorghe Pop. Fusesse vorba și de rusește, dar nu se găsi profesor de turcește, la care nu veniră elevi, și de desemn¹. Marcovici și Ioan Pop predau franceza pe o vreme cînd puteau spune că în școala mai înaltă „cine nu știe franțuzește să nu între”².

Ba chiar mica școală de „îrcovnici”, încă de la 1821, a lui Ieroteiu ieromonahul, era prefăcută în mic Seminarium, la 1831, chiar dacă el era redus și mai departe, ca și Lazăr, să cumpere lemnele, „de mila grămăticilor”, elevii săi³. Ba încă și vechiul dascăl slavonesc Vasile Nenovici lucra la Sf. Gheorghe, unde se învăța și „musichia”⁴, ai cărui profesori, plătiți mai rău ca rîndașii, se plîngeau însă că „s’au sporit profesorilor de împrumutată învățătură, iar noi sîntem lipsiți de această mîngîiere, ca niște fii străini”⁵. Se mențineau și așezămintele din provincie⁶.

Se încercau aici măsuri noi, menite să întindă învățătura: astfel, în același timp cînd se trimeteau, prin magistrați, „semi-cercurile de fier” și „tablele de tinichea”, mari și mici, pentru caligrafie, se pomenesc cei d’întăiu învățători designați, după un examen adesea „pentru formalitate”, localităților mai mici⁷, așa-numiții *candidați*, dintre cari unul ajunsese a juca

¹ *Ibid.*, p. 169.

² *Ibid.*, p. 145.

³ *Ibid.*, pp. 133-4 și p. 133, nota 1.

⁴ *Ibid.*, p. 134.

⁵ *Ibid.*, p. 135.

⁶ De la Focșani, Vălenii-de-Munte (popa Preda) și Urziceni, Slatina și Tîrgul-Jiului, Buzău, Ploiești, Cîmpulung, Tîrgoviște, Pitești, Rîmnicul-Vilcii; *ibid.*, pp. 134-5.

⁷ *Ibid.*, p. 135, nota 1.

un rol în literatura populară și didactică: acel Gherasim Gorjanul, Gorjan, care va conduce buna școală, lăudată călduros și de consulul engles Blutte, care-și avea un copil acolo, din Vălenii-de-Munte¹ Ei aveau să urmeze la Gheorghe Pop, un curs pregătitor „ca să se deprindă cu orînduiala împrumutatelor învățături și altor științe”². Cursul, cu monitori, trebuia să fie, de la 1-iu Novembre, de vre-o două-trei luni, viitorii învățători primind și leafă. Programul cuprinde gramatica și geografia politică, ceva aritmetică, și cu „frîngerile”, fracțiunile, și catehismul. Se ceru și alcătuirea de manuale pentru ei³.

Căci încă din 1830 școala noii orînduiri generale a Regulamentului Organic luase ființă, și la 1-iu Iulie ea trebuia să și înceapă, deschiderea fiind zăbovită apoi până la terminarea votării Regulamentului.

Prin această „Constituție”, „care făcea din școală o instituție permanentă de Stat, pe cînd până atunci ea fusese numai o binefacere și o milă domnească⁴”, fiecare „oraș de căpetenie” trebuia să-și aibă „școala obștească”, „națională”, una de același caracter, înlocuind formele variate de până atunci, așa cum porniseră din inițiativa cîte unui boier sau negustor dorind să-și facă pomană și prin luminarea sufletelor, școală uniformă.

¹ Urechia, *l. c.*, pp. 136, 164 și *Rev. Ist.*, I, p. 135 și urm.; V, pp. 67-8. Pentru școala lancasteriană și Urechia, *l. c.*, p. 143. Cf. pentru „candidați” și *ibid.*, pp. 143-5.

² *Ibid.*, pp. 144-5.

³ *Ibid.*, p. 153.

⁴ P. Rășcanu, *Istoricul învățămîntului secundar*, 1906, p. V. Acolo citații din „Regulamentul școalelor publice” păstrat în Bibl. Universității din Iași.

În Muntenia, după încetarea „biciului dumnezeiesc” al holerei, în iarnă, se luau măsuri ca „să se hotărască pentru școală o casă în fieșcare oraș, sau din cele mănăstirești și obștești, iar, nefiind asemenea case, să se închirieze de către orășeni o încăpere destulă, adecă trei odăi pentru locuința a doi dascăli și alte două sale măricele, pentru învățătură”. În Capitală școala centrală de la Șerban-Vodă și cea complementară¹. Aici, la București, ca și la Iași², trebuia să fie și o școală înaltă de fete din noua boierime a cinurilor.

O vie mișcare cuprinse întreaga țară: „prostimea” ca și „boierii, feciorii de boieri și neguțătorii” se întreceau în colaborarea cerută. La Caracăl, toți ajutară la gătitura localului și la plata dascălilor, de modă veche, ca un Chiriță Berbovici Brabețeanu, fie și a unuia „care de limba lui cea proastă românească are puțină”, dar privilegiații se plîngeau că mulțimea n’a venit la convocarea ispravnicului și nu vrea să mai ajute mai departe³. Din partea lor, ei doriseră încă din primăvară, de la sine, o școală nouă cu „dascăl întemeiat în știința națională”—ca Lazăr— „și cu limbi străine”, ca acei Craioveni Căpățineanu și Pleșoianu, cărora, în loc de „chir”, li se zicea „Mosiu”, și oferiseră și 3.000 de taleri, ca să fie lăsați în stăpînirea mōșiei tîrgului, de care erau amenințați acum să fie expropriați în folosul școlii încă nedepîn așezate⁴. Jienii, din neamul creatorului de școală Hagi Stan, un Greceanu, un Varlaam iscăliau actul

¹ Urechia, *l. c.*, pp. 138-9. Cf. și p. 163 și urm.; pentru Moldova, *ibid.*, pp. 158-9.

² Unde se fixă numărul de cinzeci.

³ *Ibid.*, pp. 139-40.

⁴ *Ibid.*, pp. 140-1.

alături de represintanții negoțului; boierii toți, un Prejbeanu, un Strimbeanu, un Gărdăreanu, un Niculeșcu, un Burileanu, un Ciupagea, și negustorii stăruiau ca dascălul cel nou, în locul bietului Chiriță, rău plătit și lipsit și de „ipodidascal”, să fie „cu știință de învățatura cărții românești”, de sigur, dar, „de va fi cu puțință, să știe și carte grecească i franțozească”, avînd a fi plătit de părinți pentru învățarea noii limbi indispensabile, pe lîngă „una mie oca zahereă” pentru întreținere¹. Un ajutor trebuie să-i fie dat.

De altfel și la București, Vasile Nenovici, ultimul dascăl de la Sf. Gheorghe, fu înlocuit cu C. Petrovici, care va fi avut asemenea însușiri². Acolo, la Caracâl, o sufă cincizeci de copii se adunaseră din oraș și „de pe afară”, nerăbdători să învețe, fiind, spune plîngerea locuitorilor, păcat de „pierderea vremii la atita tinerime ce se rătăcește fără nicio educație”.

Școlile publice fiind acum definitiv așezate, o nouă rivalitate se deschidea, în locul aceleia de odinioară între Asachi și Lazăr sau urmașul acestuia Eliad, om fără studii în străinătate, și, cu toată epocala sa gramatică, un simplu autodidact rîvnitor, care asigura succesul Moldovenilor. Acuma, în fruntea școlilor muntene, avînd ca epitropi pe Alexandru Filipescu, pe Ștefan Bălăceanu, dar și pe harnicul Știrbei abia întors de la Paris pentru a începe o strălucită carieră care-l va duce până la Domnie, era Poienaru, întors de la studii, cu o perfectă orientare cul-

¹ *Ibid.*, pp. 141-2. Psaltul lipsia încă din 1828, cînd arsesse Caracălul.

² Nedioglu, *o. c.*, pp. 23-7.

³ *Ibid.*, pp. 142.

turală, cu aplecări apusene, dar și cu neclintita hotărîre de a păstra învățămîntului un caracter absolut românesc după tradiția neuitatului „șu dascăl ardelean.

De altfel în chiar textul Regulamentului muntean se prevedea „istoria rumînească”, adăugîndu-se că „ea se va desvolta cu mai multă întindere decît istoria particulară a celorlalte neamuri, făcîndu-se iscodiri a se găsi în fiecare veac din istoria neamurilor de prin prejur obiceiurile și pravilele cele mai însemnate ale acestei țeri” (în „sînchronie” nu se va „pierde dinaintea ochilor starea Terii-Românești în fiecare veac”, la retorică, „exempluri din istoria națională”), iar la geografie că se „va începe de la pămîntul rumînesc ca dintr'un centru”. Clasa I și II vor fi consacrate în mare parte gramaticii românești. Și se prevedea corectarea în școală a „limbii părintești de tot simplă, cu care tinerimea vine în școală”, „neregulată și greșită”, avînd nevoie de „îndreptare”, și „curățire”, dar „fără a sili duhul ei”, iar cele „tehnice și de idei înalte” fiind luate dintr'o singură limbă, „precum este cea franțuzească, apropiîndu-se de cea latinească, firească muma a limbii românești”.

Poienaru însuși, — cu Știrbei, credem, — a alcătuit și îndreptarea generală, „deslușire, tălmăcire, înșiruire loghicească a ideilor, a studiilor” incorporată în Regulament. E o lucrare plină de idei nouă: trecere de la simplu la compus”; din clasele începătoare e admis a trece cineva la cele superioare după destoinicie (din a treia ca și din a patra); „treapta lucrătorilor” e ținută în samă: „Un meșter care știe să cetească, să scrie și să socotească și care are cîteva

cunoștinți de prințipurile meșteșugurilor mecanice este în stare a pătrunde toate lucrările meseriei, de care se slujește. A osîndi cinevași pe lucrător la soarta unui instrument orb, unui automat supus la înăbușirea ce i se face, este ca cum ar voi să se lipsească de toată nădejdea de a se mai face vre-o desăvîrșire în lucrarea producțiilor industriale. Intr'acest chip dacă ar voi cinevași să păzească în veci nesmintite obiceiurile vechi, ar opri tot feliul de îmbunătățiri": grija de ei se observă și la recomandațiile cu privire la desemn, care trezește și simțul frumuseții. Se amintește că „regulele sînt mijloacele, iar nu sfîrșit”. Se recomandă învățarea gramaticii prin citirea din „autorii cei mai vestiți pentru stil curat”, a istoriei prin luarea de „extracturi” și prin compuneri. La aritmetică elevul trebuie făcut „să găsească singur regula”. Se cere „un curs de istorie generală a literaturii”, și cu relația acestor literaturi între ele și aceia ce pot avea cu „literatura neamurilor vechi”, „depărtînd gustul exclusiv și pedantesc, care adoarme duhul și oprește nașterea ideilor nouă”: profesorul va face pe școlari să simtă de cîte lucruri de căpetenie ar fi fost lumea lipsită dacă s'ar fi mărgenit cumva în cercul unor regule arbitrării și prea absolute. Pe de altă parte va arăta rătăcirile acestora cari, lăsîndu-se unei imaginații neînfrîmate, se împotrivesc resonului și buneii simțiri și, alergînd după originalitate, cad în feliuri de rătăcirii. Profesorul va arăta încă relația ce au între ele lucrările duhului la deosebite stări ale societății, precum: influența ce are clima, religia și obiceiurile asupra literaturii fiecăruia neam”¹.

¹ Reproducere și în Rășcanu, o. c., pp. XX-IV.

Școala lui Poienaru, urmînd celei a lui Poteca, începe la 1-iu Mart 1832¹. Ca „provisor”, ajutat de un revisor incompetent, fiind străin²—era vorba de alți trei, la Buzău, Pitești, și Craiova³,—el completează Academia de la Sf. Sava, care, în intenția lui Chiselev, atent la orice propunere și necruțător în critici, trebuia să atragă pe absolvenții școlilor județene și să pregătească, peste clasa complementară, pe viitorii studenți în străinătate. Încă la 1832 o comisiune, în care presidentul rus pusese și pe Francesul, funcționar imperial, Fonton de Verrayon, lîngă fiul de Domn Suțu, — care voia școli de sate cu preoți și istoria sprijinită pe Evanghelie, nu pe Greco-Romani, dar filosofia ca pregătire a literaturii vechi⁴—, și cinovnicii Costachi Dendrinò și Piccolo, constata 421 elevi la primele două clase, lancastriane, în care se învăța: cetitul și scrisul, catehismul, aritmetica practică, principiile de geografie și *primele noțiuni de istorie a țerii*. Apoi 139 la școala centrală, avînd în program aritmetica rațională, geografia, gramatica românească și grecească, franceza, caligrafia și istoria sacră (predată rău, fără explicații). Nu se prea găseau ascultători la clasa complementară, *începutul universitar*, cu drept, literatură franceză și latină, limbă germană și slavonă⁵. Comisia se gîndia și la „operatorii practici”, cu cunoștinți de mica hirurgie, la inginerii hotarnici, buni și pentru necesarul cadastru, și la arhi-

¹ Daruri ale Mitropolitului Grigorie către preoțimea basarabeană; N. Tomescu, *Mitropolitul Grigorie IV al Ungrovlahiei*, Chișinău 1927.

² V. și Urechiă, *l. c.*, p. 175. Cf. *ibid.*, pp. 247-8.

³ *Ibid.*, p. 171.

⁴ *Ibid.*, p. 177.

⁵ *Ibid.*, p. 171. Cf. raportul către Chiselev, pp. 163-4. Și răspunsul lui, p. 167.

teți, „destul de pătrunși de principiile artei ca să reușească a face să predomine gustul frumosului și utilului în construcțiile private și publice”¹. Se și desemna un proiect de învățămînt medical pe trei ani, cu catedra de farmacie, „cuprinzînd elementele botanicei și materiei medicale”, cu cea de „mică chirurgie și patologie specială, foarte pe scurt”, cea de anatomie și fiziologie, cea de igienă și istorie naturală, elevii umblînd din al doilea an la spitale, iar după diplomă mai făcînd acolo o practică de un an,— acest învățămînt fiind ajutat de laboratorul farmaciei centrale, așezat la școală, și de grădina botanică, utilă și higienei orașului². Apoi al ingineriei, cu trigonometrie de ambele feluri, geodesie, cu ridicarea de planuri, cu oarecare astronomie, cu legile de hotărnicie din Europa și datinele țerii (Chiselev aprobă), plus desemnul topografic și principiile perspectivei. Iar pentru arhitectură, cu un singur profesor, s’ar preda: istoria ei, știința materialelor, principiile de construcție, „aplicația la mijloacele țerii, preferînd utilul frumosului absolut”, și cu critica „zidurilor defectuoase care acopăr țara” (Chiselev aplaudă: „foarte bine gîndit”). Cum nu sînt de fapt „înalta literatură francesă și latină”, nici cursurile de turcește și slavonă, s’ar pune în loc — începutul Facultății de litere — „o catedră de literatură cuprinzînd principiile frumosului, ale stilului elocvenței și poeziei, cu o istorie pe scurt a literaturii,

¹ *Ibid.*, p. 172.

² O școală de mică chirurgie și de moșit la Colțea, 1845, *ibid.*, II, p. 298. Dr. Sporer și școala de moșit, *ibid.*, p. 160 (an. 1840). Încă în 1838 era școala la București; *ibid.*, p. 62. Mica chirurgie a lui Vartiade în 1844, *ibid.*, p. 271.

o catedră de filosofie cuprinzînd analiza facultăților și ideilor, deducția lor sau logica morală, știința principiilor și o catedră de fizică și chimie experimentală". În locul „cursului de drept” cel de istorie a dreptului roman¹.

Îndată euforia luă măsuri pentru ca aceste intenții să înceapă a fi îndeplinite. „Cursul de desemn topografic și de perspectivă e și deschis.” Gheorghe Pop făcea aritmetica raționată, iar Poienaru însuși începea geometria; provisorul își rezervă algebra și trigonometria practică, și iarăși pentru a forma un specialist, ceea ce i-ar permite a trece la geodesie și „observații astronomice”, cînd vor fi și e'evi pregătiți².

O lege specială interveni aici îndată, aducînd unele schimbări în programe. Astfel în școlile începătoare se introducea și geometria și mecanica practică pentru meserii. Învățămîntul umanioarelor se împărția pe patru ani, avînd și un curs de ținerea registrelor. La complementare se fixă un an pentru retorică și „învățăturile slobode”, limbile clasice, geometria și algebra, un al doilea pentru istoria literaturii alături de logică și fizică, un ultim an unind morala cu archeologia și chimia.

Se puneau astfel, în adevăr, la complementare, bazele Universității. Dreptul cu trei ani (drept civil și comercial; drept criminal și procedură; istoria dreptului și economia politică). Matematicile cu același termen (trigonometrie aplicată și algebră superioară; calcul diferențial și integral; geodesie și triangulație;

¹ *Ibid.*, pp. 171-2.

² *Ibid.*, p. 176.

mecanică și arhitectură). Și un învățămînt agricol de trei ani cuprindea: „principiile culturii de obște”, botanică și mineralogie aplicată, veterinărie și știință forestieră, economie industrială și practică, precum și studiul solului românesc¹. Va fi o fermă-model lângă București².

În materie de organizare, al patrulea efor va fi și inspector pentru școala centrală, iar unul va funcționa ca director general al „Casei Școalelor”. Directorul școlilor e și provisor la Sf. Sava, avînd în grijă și internatul. În județe vor fi comitete școlare, de inspecție, pe lângă administrație. Profesorii vor primi ca pensie leafa întregă după 24 de ani de serviciu (Chiselev o prevăzuse, propunînd 1/3 după opt ani și 2/3 după șaisprezece³). La școlile începătoare nu se plătește nimic: plata celorlalți (de la 15 lei pe trimestru) va servi la publicarea manualelor (taxe de examen destul de modeste). Se dau două examene pe an și se prevede corigența și repetența. Cine a isprăvit cursurile superioare și a trecut ultimul examen e „laureat în învățăturile slobode”, „laureat în științe și meșteșuguri”, avocat sau inginer civil, după specialitate. Vacanțele sînt de două săptămîni la Paști și de o lună la date din toamnă care variază după categoria școlii. O școală

¹ *Ibid.*, pp. 177-8.

² Ca profesor nou pentru matematici Dimitrie Pavlidi; *ibid.*, p. 231. Lista profesorilor și programul, 1834-6, în Iorga, *Viața și Domnia lui Barbu D. Știrbei*, „An. Ac. Rom.”, XXVIII, p. 139 și urm. (și cifra elevilor: 736 în 1834; Bălcescu și I. Ghica premianți, p. 141). *O școală de iconari și zugrăvi la Buzău*, Constantin N. Tomescu, *o. c.*, p. 91, nota 1.

³ Urechiă, *l. c.*, p. 175, nota 4. Era vorba și de intrarea în nobleță după treizeci de ani; *ibid.*, p. 176.

de fete, cu limba de propunere francesă, afară de învățămîntul de românește, va cuprinde cinci ani de studii, treceri de la cetire, scris și lucru de mîină la caligrafie, gramatică, la geografie, ortografie, francesă, catehism și desemn, la istorie, compoziții francesce și aritmetică aplicată, la istoria naturală, morală, ținerea registrelor, bucătăria și compoziția românească. Se prevede și un timp de pregătire după cinci ani pentru a cunoaște economia casei și creșterea copiilor¹.

Școlile se înzestreză cu cărți culese de la biserică, mănăstiri și episcopii și cu dreptul legal (trei exemplare pentru București, două pentru Craiova), precum și cu tot felul de colecții².

În acest timp douăsprezece județe își aveau școlile întemeiate, și cea din Craiova căpăta trei profesori francesi, și, ca și la București, până la douăsprezece catedre, devenind școală centrală³.

Profesorii se complectaseră și ei, cu Vasilachi Jorj, Ioniță Poienaru, Florian Aaron, venit de la școala lui Dinicu Golescu, pentru istorie, un Cunițchi luînd limba rusească și pictorul Scarlat Wallenstein desemnul; în 1833 Aristia reveni în învățămînt, pentru francesă⁴. Era și un curs de gramatică⁵. Cele d'întăiu premii, după cinci luni de studii, din cărți francesce pe lîngă cîteva gramatici de-ale lui Eliad, se dădură în August 1832, în mijlocul unei deose-

¹ *Ibid.*, pp. 181-2.

² *Ibid.* Impărțirea oarelor p. 183 și urm. Examenele din 1832, p. 186 și urm.

³ *Ibid.*

⁴ *Ibid.*, p. 258.

⁵ *Ibid.*, pp. 174, 184. V. și anexa la p. 194.

bite emoții, care mișcă și pe autorul dării de samă din „Curierul românesc”¹. Fără a se uita „luceafărul” Chiselev, „al căruia nume cît va fi neamul românesc se va afla tipărit în adîncul inimii Romînilor”, numele lui Lazăr, doctor în teologie și drept, „cel mai vrednic de laudă Romîn de spre ale sale științe și patriotism”, care „el întăiași dată a propus ideia de a se întocmi o școală în limba patriei și el singur s'a luptat cu toate neînlesnirile, făcînd în limba românească cursuri de filosofie și de matematică”, era pomenit cu o deosebită și caldă recunoștință de elevul său, care nu uita pe Constantin Bălăceanu, tatăl lui Ștefan, ca principal sprijinitor, pe „Palade inginerul” și pe Eliad, „proprietarul tipografiei”, odată singurul profesor, „nepregetat tînăr” care „pentru o singură dragoste a-și împărtăși învățătura tinerimei a suferit tot felul de strîmtorări”, făcînd dar țerii și acea gramatică prin care „tinerimea învață acum în școală cu înlesnire a-și regula ideile și expresiile în limba părintească”. El era răsplătit și prin aceia că în toate școlile se auzia din darul său de poet „Cîntarea dimineții din buzi nevinovate”.

Între premianți era Ioan Ghica, întăiu la geometrie și accesit la aritmetică, și Nicolae Bălcescu, accesit la gramatica francesă², Ioan Zalomit, filosoful, C. Aricescu, poetul, Costaforu³. Iar în anul următor Știrbei ținea să arăte că la clasa I și II de începători învățau și fiii săi, Gheorghe (Iorgu) și Grigore⁴.

¹ *Ibid.*, pp. 187-9.

² *Ibid.*, pp. 190-1. Intăiul e un Scarlat Turnavîtu pentru geografie și istorie. V. și *ibid.*, p. 195.

³ *Ibid.*, pp. 27, 28, 30 (an. 1838).

⁴ *Ibid.*, p. 235. Găsim și pe D. Brătianu; *ibid.* (și un

În ce privește provincia, o inspecție a lui Poienaru arată la Craiova, pe lângă vechiul dascăl pentru începători, Stanciu Căpățineanu, pe Chiriță Pîrvovici, la geografie, la francesă pe Vizament, care „s'a familiarisat cu limba românească”, pe Leca la desen și pe Mundaniotul la grecește¹.

În Moldova se întemeiase pentru „candidați” un curs de „pedagogică”, al lui Samuil Botezatu², și se rînduiau profesori la cinci Ținuturi, gramatica lui Săulescu înlocuind pe a lui Eliad, aritmetica fiind după caietele lui Filipescu, geografia după ale lui Fabian³. Se plănuia un Institut „agronomo-ionicesc”⁴. Cît despre gimnasiu, a cărui pecete purta mîndru inscripția: „1828. Sighiliu ghimnaziei vasiliane urzite la 1644”, cu „porumbul Duhului Sfînt în Ochiul lui lui Dumnezeu”, referendarul Asachi, lucrînd cu o eforie în care Veniamin și Mihai Sturdza erau alături de Hatmanul Ghica, căută să nu se lase întrecut în emulație cu Poienaru. Școala era frecventată foarte mult de fiii de boieri, și printre bursieri —Asachi li zicea, italienește: *alievi*—: un Catargiu, un Mavrocordat, un Manu, un Balș, un Miclescu, Constantin Vîrnav, apoi un Iamandi, un Crupenschi, un Veisa, pe lângă viitorul doctor Anastase Fătu, poetul Dimitrie Gusti, profesorul de istorie Iancu Albineț, Alecu

Grădișteanu, Ion Ghica, Al. Orăscu). Cf. și *ibid.*, p. 258, nota 1.

¹ *Arhivele Olteniei*, II, 5.

² Urechia, *l. c.*, p. 200 și urm.

³ *Ibid.*, p. 202.

⁴ *Ibid.*, p. 200.

Costinescu, un Scriban, un Văsescu¹, cu profesori noi, ca Francesul Tissot². Gimnasiul, avînd 29 de școlari numai față de 129 de la școlile începătoare și 47 de la „normă”, urmă un program încă modest, cînd se învăța, în patru ani, latinește, cu gramatică, grecește (cu Căminarul Atanasie), geografia lumii (cu preotul Constantin Facăș), logica și istoria lumii³, iar, ca limbi, franceza, germana și ruseasca (profesor Iosif von Adler)⁴. În Februar 1832 trebuia să se mai cheme la Academie printr'un îndemn public profesori pentru „filosofie, logică, metafisică, morală și drept natural”, apoi pentru „teoria matematicii, istoria naturală, fizica și chimia teoretică, și experimentelor”, în al treilea rînd: „matematicile aplicate, geometria, măsurătoarea de pămînt, arhitectura civilă, idraulica, mecanica și construcția de poduri și șosele”, în al patrulea: „economia rurală și veterinăria”, în al cincilea: limba și literatura franceză⁵.

Academia era considerată ca în pregătire, avînd să lase la vremea ei școala vasiliană pentru clasele elementare. Comitetul academic, compus din profesori de toate treptele, ajutat de legistul Bojinca și de d-rii Cihac și Cuciureanu⁶, și presidat de referendar, avea să creeze și noile manuale, „după spiritul limbii moldovenești și în mod de a putea fi adoptate de majoritate”⁷, și regulamentul prevede „a nu sili du-

¹ *Ibid.*, pp. 204-5.

² *Ibid.*, p. 206.

³ *Ibid.*, pp. 208-10.

⁴ *Ibid.*, p. 244.

⁵ *Ibid.*, pp. 211-2.

⁶ *Ibid.*, p. 214.

⁷ *Ibid.*,

hul limbii" în neologismele franceze¹ (mai târziu Săulescu lucrează la prelucrarea filosofică a limbii românești²). Până atunci Asachi făcea matematica, după Bezout, și Fabian, geografia după Stein. Și aici era în proiect școala de fete³. A fost vorba chiar de o școală militară⁴.

În provincie școlile se organizau răpede, prin odăi de pe la biserici, cu cite un „împlinitor profesoriei", ca la Botoșani, cu Gheorghiu, după care vine și un Velini, limba germană fiind introdusă de un Alecu Corlățan⁵.

Am spus că școala superioară munteană era definitiv organizată. Între Poienaru și Știrbei domnia cea mai deplină înțelegere, înainte și după instalarea Domnului de țară care a fost occidentalul Alexandru Ghica, până ce, la Ianuar 1835, Știrbei fu silit a lăsa locul lui Scarlat Mihăilescu⁶.

Altfel în Moldova.

Aici sensul însuși al școlii nu era bine determinat. Caracterul de instituție pentru științi nu se putuse menține și din lipsa de forțe potrivite. Prins cu atîtea ocupații: călătoria la București pentru alcătuirea Regulamentului Organic, ziarul *Albina Romă-*

¹ *Ibid.*, p. 218.

² P. 227. E vorba de „evghenisirea" ei; p. 227. Se vor învia și vechii termini. În clasele elementare și matematică și geografie, ceva scrisoare și cetire latină; *ibid.*, p. 213.

³ *Ibid.*, p. 213.

⁴ *Ibid.*, p. 215.—Pentru școala de „unter-ofițeri" v. și *ibid.*, p. 246.—Cel d'întăiu manual de învățămînt agricol la Munteni e din 1845, al lui Ioan Penescu. V. *Viața agricolă* pe 1915, no. 1.

⁵ Gorovei, *o. c.*, pp. 348, 353 și urm., 361-3, 365.

⁶ Filitti, *Domniile Regulamentului Organic*, ed. Academiei Romîne, p. 225.

nească, tipografia, Asachi nu putea să deie școlii în-
temeiate de dînsul acea grijă de care era capabil ex-
clusivismul școlar al activității lui Poienaru. Din par-
tea lui, Mihai Sturdza, care-și pregătia Domnia, n'a-
vea nici răgazul, dar nici tinerescul avînt al lui
Știrbei, care, în 1833, vorbind la examene, își amintia
că nu de multă vreme fusese „ucenic” el însuși¹.

În lipsa lui Asachi, rămas însă referendar, Său-
lescu, filologul, căuta a face cît mai mult loc per-
soanei și materiei sale „filologice”, pe care o pusese
și în program. Mai mult decît studiile înseși, a-
cest om mediocru, dar stăruitor, umbla, cum am vă-
zut cu prilejul manualelor de tipărit; după o re-
facere a limbii potrivit cu vechi monumente lite-
rare și cu documente. Se ajunsese la un conflict cu
bunul simț al lui Mihai Sturdza. I se punea în vedere
că nu trebuie să se „chinuiască” limba și că în-
tăia datorie e „sporirea persoanelor învățate și a-
poi cu ajutorul acestora se va putea păși către de-
plina curățare a limbii după regulile filologice”².
Iar, cînd el presintă marea sa operă, gramatica în-
dreptătoare de limbi, Asachi avu curagiul, contra lui
Fabian și a preotului-profesor, să afirme că o ast-
fel de carte nu poate fi admisă, căci ar face anti-
patică însăși instituția care s'ar servi de dînsa și ar
recomanda-o: nu se pot aproba „ipotesurile, iscodi-
rile și ideile particulare”, „sisteme străine”, „îmbră-
cînd limba în forma clasică numai pentru dragul
maicii de la care se trage”. „Sînt înuntru atîtea
paradoxe, încît această carte cuprinde în sine felurite
stihii carele vor aduce nemulțămire, discreditare și

¹ Urechia, *l. c.*, p. 234.

² *Ibid.*, p. 229.

ură asupra instituției în al căreia sin s'au născut". Cu niciun chip, nici într'o nouă presintare nu consimți Asachi să tolereze ceia ce era de fapt doar o „diseratație filologică și sistemă particulară a autorului”. Căci el știa bine, acest spirit ponderat, această minte de clasic, că „tirania filologică e mai grea a se statornici decît cea politică”¹.

Astfel întemeierea Academiei de mult dorite, la care de la început erau să vie cursuri de drept și medicină², zăbovi. Pentru a reorganisa internatul se aducea la 1834, cu toată cererea de „protimisire a pămîntenilor”³, un străin, Tolhausen, de la Frankfurt-pe-Main, atunci cînd, la București, cum vom vedea, Francesul Vaillant, silit, prin repetate și hotărîte intervenții, a urmă programul de la Sf. Sava,— altfel, „dacă crede că planul d-sale e mai bun, poate stabili pe acele base o pensiune oriunde aiurea decît în Colegiul Sf. Sava”⁴—, era silit să cedeze locul lui Gheorghe Pop, numit „censor” acolo⁵. Se și

¹ *Ibid.*, p. 251. Și în regulamentul din 1835 se cerea „mare cumpănire și chibzuire” la stil, *ibid.*, p. 285. De altfel Săulescu nu se lăsă în ce avea dreptate, și în 1837 era vorba de a se cumpăra lexiconul lui Budai Deleanu și, întrebuițîndu-se și al lui Costin Veisa, să se lucreze la un dicționar, „adunînd toate cuvintele moldovene alese și uitate, de prin dresuri și cărți vechi, precum și din gura poporului; apoi acele cuvinte ce ar lipsi de tot să se alcătuiască după trebuință de la maica limbă. Și în asemenea lucrare să se înțeleagă direcția școalelor cu acea din Țara-Românească”; *ibid.*, p. 363.

² V. discursul lui Czihak, despre progresele civilizației în Moldova, la Congresul de naturaliști din Freiburg-i-B.

³ Urechîă, *l. c.*, p. 230; N. Bogdan, *Societatea med'co-naturaliștilor*, Iași, 1919, p. 49 și urm.

⁴ Urechîă, *l. c.*, pp. 161, 165-6.

⁵ Mulțămire cu conducerea lui, *ibid.*, Cf. și *ibid.*, p. 159.

cumpărașeră pentru înalta școală casele lui P. Casimir, Mihai Sturdza fiind acuma Domn și hotărît a nu se mai face zăbavă¹.

Întăiul an de Domnie al lui Mihai-Vodă trecu însă fără a se întemeia școala. Se adăugiau numai cirpitiuri la vechea alcătuire a „gimnasei”, numindu-se la 1834 ca „profesor public de desemnul figurilor și a zugrăviturei istorice în oleiu” Ioan Müller, căruia-i succedă Giovanni Schiavone, și pentru zugrăvirea **noului edificiu al Mitropoliei**².

Dar la felicitările de Anul Nou din 1835 se arăta de „corpul academic” că fundația domnească, mihăileană, nu va întârzia³. Programul, redactat în același an, pune alături de școala lancasteriană și „norma” de doi ani, de „ghimnasia” cu două clase pregătitoare și două „umanoare”, care trebuiră refăcute, Academia, cu Facultățile de filosofie, drept și teologie, și cursurile anexe: de geometrie practică și economie (agricultură, silvicultură, veterinărie). Teologia trebuie predată la Seminaru, reluat la 1834 supt conducerea lui Damaschin Bojinca, jurist bănățean, fost redactor al „Bibliotecii” lui Carcalechi, adus anume pentru acest scop, și pe care-l ajutau vechii dascăli: Ienachi, preotul Constantin Teodorescu, și dascălii de latină, un Ignatz, un Olărescu⁴.

Se adăugia o Școală Reală (anul al patrulea la Trei Ierarhi deocamdată), și un Institut tehnic (pentru fabricarea de instrumente), încă în fundul ori-

¹ *Ibid.*, pp. 277-8.

² *Ibid.*, p. 267.— El ceru o zăbavă de șase luni. Se cerea în același timp pentru celelalte școli întărirea drepturilor asupra chiliilor de la Trei Ierarhi; pp. 280-1.

³ *Ibid.*, p. 279.

⁴ Programul pe 1835-6, *ibid.*, pp. 294-5.

⁵ *Ibid.*, pp. 264-5.

zontului, apoi cursurile de limbi (se prevedea italiana), evident „filologice”, Școala de Belle Arte sau de „frumoase meșteșuguri”, cea de desen, de arhitectură și geometrie, precum și de figuri istorice. Un „senior” va sta în fruntea profesorilor timp de un an.

Un internat sau institut de creștere va cuprinde cincizeci de fii de funcționari și douăzeci și patru stipendiști săraci. Pentru noile cursuri universitare, asemenea cu cele muntene, se vor da diplome de laureați: în filosofie, în științe, de avocat sau de inginer civil, întocmai ca la București, și numai cu aceste diplome se va putea ajunge, după doisprezece ani, la funcție¹.

Epitropia ruga, la 1-iu Iunie, pe Domn să admită ca instituția să poarte numele lui². A doua zi se făcea inaugurarea, Vodă trecînd pe supt un arc de triumf în stilul epocii lui Vasile Lupu și oprindu-se în „sala ceremonială”, în fața statuilor alegorice ale teologiei, dreptului, industriei, agriculturii și artelor frumoase. Erau prezenți bătrînul Mitropolit Veniamin, vechiul efor Constantin Mavrocordat, noul coleg Vistierul Nicolae Canta, neapărat și consulul rusesc, toți profesorii³ și elevii, în uniformă⁴, membrii societății „medico-istorio-naturale” a d-rului Czihak. „Singurul mijloc a fericirii prea-iubitei noastre patrii”, zicea Mihai Sturdza de pe tronul improvisat, „este o dreaptă luminare a fiilor ei”, și anume „o

¹ O măsură analogă în Muntenia, *ibid.*, p. 302.

² *Ibid.*, p. 286.

³ Și maiorul Singurov, pentru inginerie, Draghinici, Stavrat (francesa la începători), preotul Ioan Micul, *ibid.*, p. 291. Un Crassan, de italiană, care era să ia locul lui Tolhausen, p. 293; f. p. 321, nota 3.

⁴ Uniforme și la București.

sistemă de învățatură publică înlesnitoare, potrivită cu gradul luminatei Europe și cu trebuința acestei țeri¹. Iar Asachi, amintind presupusa școală a lui Alexandru-cel-Bun și a lui Despot-Vodă, confundată cu a lui Vasile Lupu, însemna că aproape trei mii de elevi au trecut prin școlile din Iași și din provincie².

Academia putea să funcționeze fără zăbavă, clasa de filosofie dând examen la 1-iu Octombrie³. La profesorii arătați mai sus se adăugiră doi Francesi, de curind aduși, Malgouverné pentru inițierea în limba franceză⁴, Lucien Repey, poet⁵, care, trecând la

¹ *Ibid.*, p. 287.

² În Octombrie se constată o frecventare de 322 de elevi la Iași, 487 la Ținuturi, plus 87 la Gimnasiu, 26 la filosofie (*ibid.*, p. 292). În Muntenia la 1832 erau 2.500, dintre cari 490 la Sf. Sava, 225 în oraș, 225 la Craiova; v. p. 225. Tot acolo la 1836: 3.141 de elevi, 1.619 în provincie, plus 337 în Craiova; 865 la Sf. Sava, 370 în primarele din București. La 1837, 436 la Iași, 538 la Ținuturi (pp. 363, 372-4). La 1842: 2.209 la școlile de Ținut (cu absolvenții), pp. 221-2, sau la 1849, 650 (579 la Iași 164 fete; 967 la județe). La 1843 erau 1.639; p. 258.

³ *Ibid.*, p. 292.

⁴ *Ibid.*, p. 380 (gramatică). Mi s'a scris cindva că familia lui posedă un tablou înfățișînd deschiderea Academiei Mihăilene.

⁵ *Pâquerettes*, poesii, din 1840, și *Discours prononcé à la séance solennelle de l'examen de l'Académie Michalienne à Jassy, l'an 1836, par L. Repey, professeur de littérature française*, București, tip. Eliad, 1836. Era un spirit luminat acest autor al unei Istorii universale cu scop didactic, *Les rudimens de l'histoire à l'usage de la jeunesse moldo-valaque, Istorie elementară pentru trebuința tinerimei moldo-românești*, care scria: „Studiul să nu fie pentru noi ce este pentru cei mulți, un simplu mijloc sau o situație, ci studiați pentru a nu rămînea mai pre

București, redactă o Istorie Universală „pentru trebuința tinerimii moldo-românești” în franțuzește și românește¹, apoi S. André pentru sintaxă², doi Greci, Ghenaton, pentru limbă, Cuculi pentru literatură, și arhitectul Freywald, care pavă străzile Iașului, pentru „desemn, arhitectură și geometrie”³, apoi și un profesor de muzică vocală și instrumentală, facultativ⁴. La școala de inginerie, îndată pusă la cale, urmau și ofițerii noii armate⁵. Dar, încă în Maiu 1836, Flechtenmacher, care preda latinește și literatura germană, era silit să întrebe „cînd îi va veni rîndul de a paradosi legile positive ale pămîntului acestuia”⁶, și numai astfel se deschisese în acea lună, cu „filosofii”, întăiul curs de drept natural în Moldova. E de mirare deci cum, în lupta ce se va deschide cu noile concepții ale Domnului, ei putea scrie, la 29 Novembre 1836, de comitetul școlar că „pentru științele cele mai înalte hotărîte prin Regulament de a se paradosi în Academie, acestea nu se paradosesc în acest an din pricină că nu s’au rînduit pînă acum respectivii profesori, cerînd trebuința a se înființa și acele clasiuri pe viitorii ani, cînd numai atunci se vor putea

jos de rostul vieții ca oameni, studiați pentru că patria cere de la voi fii luminați, magistrați, chibzuiți, apărători pricepuți; studiați pentru că, în calitate de membri ai marii familii europene, nu puteți rămînea zăbavnici în mersul cel răpede al civilizației”; *Rev. Ist.*, VI, p. 127.

¹ *Ibid.*, p. 125 și urm.

² Urechîă, *l. c.*, p. 380. Louis Jordan îl înlocui; *ibid.*, p. 366.

³ *Ibid.*, p. 296.

⁴ *Ibid.*, p. 305.

⁵ *Ibid.*, pp. 299, 300.

⁶ *Ibid.*, pp. 322-3.

culege în deplină măsură rodirile ce se așteaptă din înființarea Academiei”¹.

Și într'un Principat și în celalt pe această basă se dezvoltară de acum înainte înaltele școli și cele care li stăteau dedesupt ca pregătire.

În Țara-Românească², supț Alexandru-Vodă Ghi-ca³, se urmează cu conducerea cuminte a lui Poienaru, care nu întâmpină nicio piedecă din partea colegilor săi și din partea autorităților școlare. „O bună oblăduire nu poate fi întemeiată decit pe știință”⁴ nu era numai părerea urmașului lui Gheorghe Lazăr, ci și a cîrmuirii muntene. Știrbei, neconținut alături de directorul școlilor, propunea în 1837 încă două catedre de drept practic pentru a se avea magistrați după cerințele vremii⁵; era vorba de trei în 1838⁶, cu profesorii Ferichidis, Brăiloiu și A. Racoviță, pentru drept civil, procedură, dreptul criminal și dreptul comercial, frances⁷, în doi ani, pentru aceeași magistrați, putîndu-se înscrie—nu ca la dreptul roman—oricare tînăr de douăzeci și unul de ani „deprins la condeiul românesc”.

Murgu, care plecase din Moldova, fu luat deci pentru logică și drept roman, în același timp cînd limba francesă era încredințată unui Languyon, în locul lui Gros, care merse la Craiova să înlocuiască

¹ *Ibid.*, p. 329.

² V. Chemarea din 1835 a eforului Filipescu, *ibid.*, p. 299.

³ Inspecții ale lui, *ibid.*, p. 102 și urm.

⁴ *Ibid.*, p. 315.

⁵ *Ibid.*, la acest an.

⁶ *Ibid.*, II, p. 27.

⁷ *Ibid.*, pp. 35-6, 42, 100.

pe Vizamont¹. Se tipăresc și manualele. Lăsîndu-se la o parte oferta lui Iordachi Golesecu, cu ale lui „Băgări de samă asupra canoanelor” (care apărură în 1840)²; se pregăti dicționarul frances, încredințat unei comisiuni compuse din Poienaru, Marcovici, Ioan Pop, Gheorghe Ioanid și Florian Aaron: destinat școlilor, el era să fie tipărit în 3.000 de exemplare. Se tipăriră, pe lingă gramaticile existente, pe lingă cartea de geografie și cea de istorie³, toate manualele lancasteriane⁴, caligrafia lui Neagoe, un Ardelean, „profesor și artist”, și Atlasul lui Genilie⁵. Se trimetea cineva la Paris ca să aducă de la vestita tipografie a lui Didot literele pentru inzeestrarea unui atelier anume pentru școlile principatului⁶. La 1839 se putea vorbi de cinsprezece manuale în 48.000 de exemplare⁸. Se gătia dicționarul și gramatica lui Vaillant, Istoria lui Aaron, Algebra și traduceri clasice. Biblioteca școlii ajunse în 1838 la 1.000 de volume⁹.

O școală pentru fete nu va fi plănuită decît în 1840, și anume supt forma unei fundații lancasteriane, cu cetitul și scrisul, aritmetica elementară,

¹ *Ibid.*, I, pp. 353-4, 355. Atunci intră și chimistul Alexe Marin (la început Marinovici), *ibid.*, p. 359. — V., în genere, programul pe 1838, *ibid.*, II, p. 11, nota.

² *Ibid.*, p. 219.

³ *Ibid.*, p. 390.

⁴ V. mai sus.

⁵ Urechia. *l. c.*, II, pp. 359-60.

⁶ *Ibid.*, pp. 357, 391, 395. Un concurs pentru Catehism, p. 250.

⁷ *Ibid.*, p. 358.

⁸ *Ibid.*, p. 107.

⁹ *Ibid.*, II, p. 27.

catehismul, „cusăturile și alte lucrări de mină, ce sînt îndeletniciri ale sexului”, cu un „învățător român” și „o femeie care să știe carte și să aibă științe de feluri de lucruri de mină”. Chiliile de la Sf. Spiridon i se puseră la dispoziție¹.

Alături funcționa școala particulară a doamnei Știrbei, care e lăudată astfel de tînărul Ardelean Axinte Sever: „Poate servi de exemplu tuturor damelor, e de toți lăudată, departe de secăturile modelor și de luxul corupțiunii: trăiește în sfîntă simplitate morală, se ocupă cu educația copilelor misere”².

Școala de agricultură de la Pantelimon, cuprinzînd în program și silvicultura, începuse încă din 1835, dar mai mult ca fundație a societății de agricultură cuprinzînd pe M. Ghica, colonelul Iacobson, contele Scarlat Rosetti, I. Cîmpineanu și P. Poienăru, la care se aduseră străinii d-ri Mayer, de la carantine, și Zucker, autorul unei frumoase lucrări asupra Basarabiei, dedicată lui Alexandru-Vodă Ghica, același care încercă la Craiova, în 1835, și pentru soldați, o școală de arte și meserii³.

În legătură cu Academia de la Sf. Sava se alcătui, în 1836-7, și un Muzeu, care ajunsese să publice și o foaie de cultură, bine redactată. I se dădu un prefect și un conservator. De fapt, era creațiunea lui Karl sau Scarlat Wallenstein, care, bietul pictor și

¹ Urechia, *o. c.*, II, pp. 148-9.

² *Omagiul Bianu*, p. 164.

³ Filitti, *l. c.*, p. 226. Despre cartea lui I. Peșescu din 1845, v. mai sus. În Moldova se publică de Leon Filipescu, la 1844 încă, *Dascălul agronomiceii sau introducătorul practic în toate ramurile economice, după Schriift*.

⁴ Se ieau măsuri ca el să fie aprovisionat din săpături; Urechia, *l. c.*, II, p. 129.

profesor de desen, avea ca misiune și „să prepareze animale după cum trebuie pentru a se păstră nestricate”; și el trebuia să lucreze și să aștepte publicul între oarele 9 și 12 în fiecare dimineață¹. Elevii lui Aristia erau întrebuințați și la reprezentații de teatru, ca a lui *Saul* de Alfieri, tradus de profesorul lor².

Țara-Românească zăbovise cu Seminarul ei. Abia în 1836² se căuta a se aduce la îndeplinire o mai veche dorință, făcîndu-se un mic început la biserica Antim. Ilarion, episcopul de Argeș, vechiu tovarăș al lui Tudor și spirit deschis curentelor secolului, sprijini această fundație, ținînd și discursul de mulțămînt către Domn. Pentru cei patruzeci și doi de fii de preoți cari se adunară îndată, bucuși de acest nou izvor al luminii, se alege ca profesor și director un Ardelean, merit unei interesante activități literare — va porni la Sibiu un admirabil Dicționar latinesc — și unei vieți zbuciumate pe care o pătară la capăt regretabile greșeli, Nicolae, apoi, în călugărie, Nifon Bălășescu³. În trei clase, după planul inițial, din 1833, se predau: retorica, istoria sacră, ermeneutica, dreptul bisericesc, Istoria universală cu aplicare la Biserică, pedagogia fizică și limba latină⁴, ba chiar și „vaccinarisitul”. Dar plîngerea din 1838 a școlarilor contra preotului Ieroteiu. „în-

¹ *Ibid.*, I, pp. 313, 382.

² *Ibid.*, p. 403. Aristia ca și Eliad însuși și Iancu Văcărescu vizitară Moldova în 1837, *ibid.*, p. 367.

³ *Ibid.*, p. 318 și urm. Un discurs al lui, 1837, *ibid.*, pp. 348-9; altul (1840), *ibid.*, p. 191. Pentru data deschiderii, Filitti, *l. c.*, p. 226 (27 Maiu 1835 după *Analele Parlamentare*, V, I, pp. 227-30).

⁴ Urechiă, *l. c.*, pp. 262-3. Cf. *ibid.*, pp. 302-3.

grijiitorul", poate da o îndoielnică idee despre această instituție începătoare, în care, pe lângă necurătenie, hrană proastă, lipsă de îngrijire a sănătății, „bătaie tirănească și barbară", se denunță certele, injuriile, „cele mai urite vorbe și poreclituri", pornite și de la părintele, „cîntarea din fluier și jocul de cărți", în lungul nopții¹. De la 1836 (August) începuse Seminariul din Buzău, apoi al Argeșului². Mai bine mergea supt conducerea luminatului Ardelean Radu Tempea, „inspector și profesor", Seminariul de la Rîmnic, avînd în program: catehismul, Istoria sacră, teologia morală, lectura din Psaltire, Istoria universală bisericească", o „cronologie a vremurilor împreună cu geografia sfîntă", geografia Europei și aritmetica³.

Școala de preoți merse înainte, cu cite douăzeci și unul de „feciori de preoți nu mai mici de șaisprezece, nici mai mari de nouăsprezece, sănătoși, bine făcuți, curați la chip și la trup, fără vre-o meteahnă cît de mică, fizică sau morală, cu limba slobodă și pronunția curată, cu duh și aplecare la învățătură"⁴. O ajuta Seminariul lui Ilarion la Argeș. Numai de la 1849 absolenții de patru clase erau singurii numiți preoți⁵.

În Moldova, numărul profesorilor se completează. D-rul P. M. Cîmpeanu e primit cu solemnitate ca

¹ *Ibid.*, II, pp. 42-3.

² *Ibid.*, I, pp. 227-8.

³ *Ibid.*, p. 108.

⁴ *Ibid.*, pp. 296-7.

⁵ *Ibid.*, pp. 297-8. Dar se puteau preoți și țircovnici; *ibid.*

urmaș al lui Murgu, care-și isprăvia, odată cu lecțiile de metafizică, șederea în Iași¹. Tot pe atunci intră în organizația școlilor moldovene un Czihak, un Antonov și foștii lor elevi, Ioan Ionescu (de la Brad), secretarul lui Maisonnabe, care-l va lua cu el în Franța, înscriindu-l la școala de agricultură din Renville, și Vasile Popescu (Scriban)². Apoi, după un Nicolae Kukuli și Eustatie Karinu, învățatul grec Evnomie³, format la Viena, unde învățase dreptul, teologia și medicina, pictorul Löffler⁴. Fiul lui Asachi, Dimitrie, se oferi a da lecții de arhitectură fără plată⁵. Czihak anunțase încă din Mart 1834 un curs liber de medicină, care nu începe decît în 1837⁶. S'a păstrat un *Robinson Crusoe*, dăruit de Lascăr Catargiu, la 1839, unui coleg⁷. Se face un cabinet de științele naționale pe lingă cel de fizică și matematică⁸.

Manualele apar în fine: *Istoria naturală* a lui Czihak, *Istoria universală* a aceluiași Săulescu și un *Lexicon juridic sau al pravilelor* de Flechtenmacher, care promitea și o revistă de drept⁹. Paulini dădu o gramatică romîno-latină¹⁰. Popescu-Scriban îndrăzni chiar o „Prescurtare a geografiei vechi a Daciei, a

¹ *Ibid.*, p. 322.

² *Ibid.*, p. 364.

³ V. memoriul meu despre dînsul, în „An. Ac. Rom.”, XXXIX, p. 35 și urm.

⁴ Urechiă, *l. c.*, p. 129.

⁵ *Ibid.*, p. 368. Schiavone urmă la pictură; *ibid.*, p. 397.

⁶ *Ibid.*, p. 266.

⁷ *Rev. Ist.*, VI, p. 274.

⁸ Urechiă, *o. c.*, II, p. 45.

⁹ *Ibid.*, I, pp. 370, 391-2

¹⁰ *Ibid.*, I, p. 391.

Moldovei și a Țerii-Românești”¹. După lucrarea lui Molnar, care traduce pe abatele Millot, după Prescurtarea istoriei universale a călugărului Grigorie de la Sf. Ioan din București, după cartea Sirbului Chenghelaț tradusă de Ioan Teodorovici, Gheorghe Săulescu dădu la Iași a sa „Hronologie” și Istorie, foarte slabă². Elevii înșii traduceau pe un cap opere și opusculi care ar fi putut și ele să fie de folos așezămîntului unde se luminău³.

Un Conservatoriu, abia înjghebat, era datorit gusturilor alese ale lui Asachi. În 1837, o parte din elevi erau în stare să represinte două opere de teatru ale acestuia, *Petru Rareș* și *Contradanțul sau întunecimea de lună* (prelucrare din limba germană), în timp ce alții cîntau în *Idila moldovenească*, împreună cu Italianul Carvati: un mare boier, Iordachi Catargiu, se entusiasma ascultînd cum „întăiaș dată limba patriei au răsunit cu armonie pe versul muzicii italiene, de la a căria maică se trage și al nostru dia-

¹ *Ibid.* — Pentru cele din 1838 (și de Evnomie) *ibid.*, II, pp. 55-7, 81 și urm.

² Urmează lucrarea munteană anonimă „Elemente de istoria universală spre întrebuițarea și ajutorul junimii que urmează clasele quelle de jos de umaniore, culeasă și tradusă în românesce, partea antea” și manualul lui Aaron Florian, „Elemente de istoria lumii pentru trebuința linerimei începătoare din așezămintele de învățatură și creștere publice și private”. Încercarea lui Barbu și Grigore Gănescu și a lui Vasile Petroni din 1852 („Istoria generală a lumii”) nu e pentru școli, care avură la 1856 traducerea lui Duruy de I. Crețescu și „Prescurtarea din istoria generală” a lui Musescu, apărută la București, 1860, în a „26-a” ediție (și pentru „sexul frumos”). V. *Rev. Ist.*, VI, p. 131 și urm.

³ *Ibid.*, I, p. 371, nota. Traduceri cerute și școlarilor din București; *ibid.*, II, p. 81

lect¹. Bucureștii n'aură, mult timp, decît o școală de psaltichie, ca a Mitropoliei din Iași²; la 1845 doar un Livischi, un Wachmann, care publică *Principiuri generale de musică europeană modernă*, încep școala de musică vocală³.

De mult era vorba de o școală de fete, menită să le învețe cunoștințele elementare și cusături, mode, alte îndeletniciri femeiești. Ea luă ființă la 1834, în patru cămări de cite 200 de ascultătoare, ale bisericii Sf. Ilie din Iași, cu „femei dăscălițe” și cu doi profesori de afară, dintre cari unul catehet — căci grija liturghiei stătea în rîndul întăiu — și supt supraveghiarea unei maici. Programul pe trei, apoi patru ani, pestalozzian, prevedea: românește — și cetirea cu litere latine —, o oarecare introducere în cultură, „facerea călțunilor, cusutul de cămeși, de straie, cusutul la gherghef, tapițerie și alte lucruri folositoare pentru căsnicia omenească”, într'un cuvînt, în limba lui Săulescu: „mănufacturi”. Economul Ioan și Samuil Botezatu erau alături de modesta Madame Elisabeta (Alexandrescu)⁴, pînă ce un alt profesor, Hofmann, fu adus, cu soția sa, ca să predeie modeluri de ceară, flori artificiale, scosul petelor, spălarea penelor, văpsitul panglicelor, „figuri din solzi și tot lucrul de carton”, ca și ce privește horbotele, „capelele, bonetele, beretele, pălăriile, fresele, baiade-rele”. Doamna avea ocrotirea, și fetele, „care creșteau pînă acuma în întunerecul datoriilor lor”, abia după două luni de studii, îi spuneau din viu graiu recunoștința lor. Erau în număr de șaptezeci și două — patru stipendiste —, în vrîstă de la opt la cinspre-

¹ *Ibid.*, I, pp. 401-2.

² *Ibid.*, p. 225.

³ *Ibid.*, pp. 298, 306.

⁴ Moare în 1838; *ibid.*, II, p. 60.

zece ani. La 1837 numărul elevelor va fi de o sută patru, între care și fete de boieri¹. Bolezatu era profesor și în 1839, cînd era ajutat de „învățătoarea Madame Fotino”². Indată li se oferi ca profesor de desemn Stawski, așezat în țară, unde se căsătorise³.

Intr'un principat ca și în celalt, regimul școlar era destul de modern. Imbrăcați în uniformele lor cochete, în afară de școală — lui Nicolae Ionescu îi dăruî una cutare ascultător, mulțămît de răspunsurile lui „filologice” la Săulescu⁴ —, școlarii, mai ales cei de la Sf. Sava în București, cei de la Academie în Moldova, cari priviau de sus pe colegii lor mai mărunței de la Trei Ierarhi, erau tratați cu dragoste. Fetelor de la Sf. Ilie din Iași Vodă li promise un premiu de o mie de lei; Scarlat Donici dăruî școlii dintr'o dată 5.000. Examenele, un timp unite cu împărțirea premiilor, măguliau ambiții îndreptățite: cu sau fără „bilete”, nu răspundeau toți, ci numai cîțiva aleși de fiecare clasă⁵. În Moldova se decise, în 1849, ca ele să aibă loc în Februar, „cînd urmează atunci și sesiile Obșteștii Adunări”: C. Negruzzi asistă odată, ca deputat⁶. „Stipendiile” se căpătau prin dovezi

¹ *Ibid.*, I, pp. 149, 272-3, 279 nota 1, 292-3, 369-70; 381.

² *Ibid.*, II, pp. 120-1.

³ *Ibid.*, p. 130. Noi hotăriri, din 1840, cu privire la această școală *ibid.*, p. 171. Examenul din acel an, *ibid.*, p. 178.

⁴ *Ibid.*, I, pp. 372-3.

⁵ Concursuri de școlari, *ibid.*, pp. 352-3. — Examenele muntene se făceau de Sf. Alexandru, ca omagiu pentru Cheselev, apoi în Iunie, *ibid.*, p. 302. În Moldova se împărția premiile de Sf. Petru.

⁶ *Ibid.*, II, pp. 117, 121.

publice. Mihai Sturdza însuși distinse printr'un premiu pe elevul Costinescu¹. Ca pedepse, la Moldoveni, pe lângă „locul defăimării”, de mai vechiu sistem², era prinzul deosebit sau după ceilalți, oprirea de la recreație, pensumul apusean, de studiu mai mult două feluri de arest. Maisonnabe avu un conflict, fără succes pentru dînsul, cu bătrînul dascăl Verescu, care bătuse pe un elev³. Căci se păstra încă la Iași principiul că lipsa de creștere a școlarilor face necesară pedeapsa corporală: „o măsurată pedeapsă trupească, fiindcă prin casnica lor creștere nu sînt încă primitori de îndreptare numai prin muștrări și mijloace de emulație”⁴. Dar unui profesor de la Birlad i se scria, la 1837, așa: „Delicateța și dulceața să-ți fie mijlocul pedepsilor, aducîndu-ți aminte că nu dobitoace înveți, ci oameni, cari și acum, prunci și mari fiind, să tulbură de Tatar; deprinde-i a rezona și din timeiuri, încredințați a fugi de rău și a îmbrătoșa binele, dîndu-le pildă, nu de cruzime în lovituri trupești, dar de giudeți, cuvință, dreptate și delicateță”: iscălește, e drept, tot Maisonnabe, rectorul⁵.

Încă din 1838 se cerea în Moldova ca doritorii de a intra la Academie să-și aibă clasele pregătitoare terminate și să treacă și un concurs⁶. Celor ce veneau din provincie profesorul Draghinici li făcu un internat deosebit⁷.

¹ *Ibid.*, p. 210.

² *Ibid.*, p. 202.

³ *Ibid.*, p. 367.

⁴ *Ibid.*, p. 227.

⁵ Iorga, în „An. Ac. Rom.”, secția literară, XXIV, p. 198.

⁶ Urechia, o. c., II, pp. 111-2.

⁷ *Ibid.*, pp. 112-3.

Profesorii erau slab plătiți, și nu odată mica lor lor leafă zăbovia. Din cînd în cînd însă venia cîte o „remunerație mîngîietoare”, ba chiar un decret de mulțămire¹. Pensiile, împărțite, cum am văzut, pe trei termene, erau relativ satisfăcătoare². Cinurile de boierie, cerute de mai multe ori, împodobiră, după treizeci de ani de serviciu, persoana învățătorilor mai meritoși³. Cît privește relațiile colegiale, ele erau după obiceiul țerii, și pînă acum. Comitetul de la Iași al lui Asachi merse, ani de zile, destul de bine, dar profesorii nu fură în stare să-și aleagă dintr'o dată „seniorul”, decanul. De la o vreme, la Iași, profesorii erau ajutați de *ședatori*⁴.

Ei aveau dreptul și datoria de a purta o splendidă uniformă „de postav vînat, color național, gulerul și mînecele catifè violetă, bunghi galbini cu marca țării, cusutura galbenă de fir galbăn, spadă cu porturi de fir galbăn și pălăria în trei cornuri cu cocarda națională”; întregă, la „țirimonii, audienții și sărbători”, ea devenia, în zilele obișnuite, o biată haină de serviciu⁵.

Rămînea însă o problemă de care pînă acum nu se atinseseră decît indirect reformatorii și a cărei soluție singură putea întări un învățămînt superior răpede înjghebat și supus amenințărilor: Școala de sat.

¹ *Ibid.* pp. 228, 229.

² V. și *ibid.*, pp. 165, 175 nota.

³ *Ibid.*, pp. 224, 264.

Echivalarea profesorilor cu directorii, cu șefii de secție și de birou, *ibid.*, p. 161.

⁴ *Ibid.*, p. 113. O invitație la examen, în 1840, *Rev. Ist.*, II, p. 100.

⁵ Iorga, în „An. Ac. Rom.”, secția literară, XXIX, p. 197.

Ici și colo, în ambele principate, ea se întemeiase, tot pe baza „pomenei” de odinioară, ca o biserică sau o fîntînă, de proprietarii moșiilor. Astfel, în Moldova, școala sturdzească de la Flămînzi¹, a lui Fundățescu, la Bozieni, a lui Bașotă, la Pomîrla², în Muntenia cea de la Berislăvești³, care ar fi să se mute la Curtea de-Argeș, „oraș din cele mai însemnătoare prin ale sale monumente istorice”. Sau cîte un dascăl mergea din sat în sat de se înțelegea cu oamenii cari-l țineau, cum reiese din cutare contract⁴. Cînd, la 1834 încă, se întemeiază în această țară seminariile cele mici, „preparandele”, după modelul bănățean, recomandat, fără îndoială, de Bojinca, avînd în program și aritmetică și teologie dogmatică, morală, pastorală și cronologie și istorie bisericească, se introduceau alte materii, anume pentru nevoile cele d'întăiu ale satelor: agrimensura, legea juraților sătești, ținerea de condici, corespondența parohială, fizica populară și veterinară. Și se spunea limpede că absolvenții, dintre cari de atunci în opt ani se vor recruta exclusiv preoții, vor trebui să creeze și să conducă școli în satele lor⁵.

În Muntenia, abia dacă se întemeiaseră școli de plăși, de fapt foarte cercetate în Bucureștii înșiși: la Sf. Gheorghe, la Amza⁶. În Oltenia, Gheorghe Magheru, „ca unul ce la cinci din arătatele șase sate are și proprietate... și mai vîrtos ca unul ce și

¹ Urechia, *l. c.*, pp. 299, 332.

² *Ibid.*, II, pp. 59, 116.

³ *Ibid.*, p. 106.

⁴ *Rev. învățămîntului* pe 1924: facsimile.

⁵ Urechia, *o. c.*, I, pp. 259-60.

⁶ *Ibid.*, p. 224. Pentru școala de la Colțea, așa de veche, *ibid.*, p. 318.

el se cunoaște dator nației și fraților săi”, făcea o școală, cu doi dascăli, pentru șase sate¹.

Dar, la 1838, Vornicul Mihai Ghica, arheologul, creatorul Museului, viitorul efor din 1838², în locul lui Bălăceanu, cere formal Eforiei să îndeplinească prescripția „proiectului al doilea pentru Seminaru, protopopi și preoți, că la art. 8-lea se coprinde că în fieșcare sat să se fie, pe lingă preot, și un cîntăreț, carele va fi dator să învețe copiii satului carte și cîntări”. Se și dădușeră de guvern ordine circulare la ocoluri ca să se ceară și concursul, pentru loca-luri, al proprietarilor, pe ale căror sentimente cu privire la „luminarea neamului, singura fericire a unui norod”, se conta. Era vorba de lecții în timp de iarnă, „de la 1 Noemvre și până la sfîrșitul lui Martie, ca în lunile celelalte să se îndeletnicească spre ajutorul părinților lor la lucrarea pămîntului”. Cîntărețul-dascăl era întreținut, după proiect, cu „două chile de bucate” (din magasia de rezervă) „pe fieșcare an și cîte lei doi de fieșcare enoriaș să-tean, plătindu-i-se unul la Sf. Gheorghe și celalt la Sfîntul Dumitru”³.

Din partea ei, Eforia, amintind că e și vechea ei dorință de a „se întinde bunele învățături între clasele muncitorilor țerani”, ordonă „a găsi tineri țărani dintre cîntăreții sau grămăticii de pe la bise-rici”, cari „să urmeze cîtăva vreme pe vară în școala din orașul județului spre a se deprinde la învăță-turile începătoare”⁴; cu acest prilej se mai perfecțio-

¹ *Ibid.*, II, pp. 9-10.

² *Ibid.*, p. 60.

³ *Ibid.* pp. 1-2.

⁴ *Ibid.*, p. 2.

nau și în cîntări, plătindu-și cu doi lei acest folos¹. Pentru întreținere la studiu li se dau doi lei de casă și „mîncări din cutia satului”². Se înștiințau profesorii județeni, adăugîndu-se că se pot lua și „feciori de popă sau alții”³. Se hotărî și aceia ca, în cas de refus din partea moșierilor, să se facă o clădire anume, din banii publici, după un singur plan, luîndu-se până atunci chiar și Casa Sfatului⁴.

Se fixează și programul școlilor ce sînt a se înființa pretutindeni după același tip (de aceia Eforia refusă propunerea lui Magheru, fiind pentru o școală în fiecare sat): cetirea după „table”, cu „maxime morale și religioase”, scrisul după modelele care și acestea se vor tipări la tipografia, încă neînființată, a Colegiului, catehismul, ceva aritmetică, și, neapărat — oamenii erau cumiști pe vremea aceea — „lucrarea pămîntului și economia casei”. Pentru plăcile de încercare a scrisului, „se va face înlesnire copiilor, dîndu-li-se table de piatră, de care se găsește în munții noștri, și anume în munții dumnealui Vornicului Alexandru Filipescu, care a și făgăduit a dăru pentru asemenea trebuință o sumă însemnătoare de aceste table”.

Învățătura candidaților cădea asupra acestor singure materii, tipărindu-se „cärticica de închinăciuni” cu costul de „douăzeci parale bune”. Incepînd la 15 August, viitorii luminători ai satelor erau să fie la posturile lor încă de la 15 Octombrie. Se nădăjduia astfel, după socoteala lui Poienaru, deschiderea a

¹ *Ibid.*, p. 4, nota 1, p. 8.

² *Ibid.*, p. 5.

³ *Ibid.*, p. 3.

⁴ *Ibid.* V. și *ibid.*, pp. 3-4, 7.

„peste 400 școli”, numărul candidaților, mai mult Olteni, întrecînd cifra.

Se adăugia că, la reședințele de plăși, unde vor fi revisori, tot dintre candidați, și, astfel, doi învățători, se pot înființa școli superioare celor zise *comunale*; *preparandele*. Cu prilejul răspunsului către un binefăcător fără destulă chibzuire a școlilor se stabilește de Eforie adevăratul scop al acestor școli, *din care, din nenorocire, nu se gîndia nimeni să recruteze elementele învățămîntului mai înalt*: „Scopul așezării școalelor prin sate nu este a se da copiilor de țerani învățături întinse și care să urmează prin colegiuri și pensioane, ci a le înlesni chiar pe lîngă casa părintească învățătura cititului și a scrisului, unite cu cunoștința religiei și a ocupațiilor lor în lucrarea pămîntului. Prin urmare copiii de țerani, de-odată cu învățătura, trebuie să îndeplinească și toată slujba ce sînt datori către părinții lor, ajutîndu-le în toată vremea la lucrul casei și al cîmpului și, într'aceest chip, cu cultivarea minții, să dobîndească și deprindere la îndeletnicirea în lucrarea pămîntului cu care au a se hrăni mai la urmă”¹. Sau, într'o formă mai largă, în spiritul mai generos al lui Poienaru: „Prin învățăturile de religie și de căsnicie ce li se vor da într'aceste școli, locuitorii de prin sate se vor deprinde de mici a fi mai buni creștini, a avea iubirea de cinste, a se apăra de feluri de iresuri și a fi mai muncitori. Intinzîndu-se astfel îmbunătățirile la sate, școalele de pe la orașe se vor desvolta din ce în ce mai mult, și așa în duhul înțelegerii între locuitorii de prin sate și între cei de prin orașe se va pune oarecare armonie;

¹ *Ibid.*, pp. 4, 7, 11, 26-7.

orășanul și țeranul se vor cunoaște unul pe altul fii ai aceiași familii; numele de Romîn va mai fi un termen de ocară, ci-l vor purta și unul și altul cu acea fală strămoșească la care rîvnia' toate neamurile".

Cînd acel proprietar, Magheru, avînd legături cu șase sate, despre care am pomenit cu puțin înainte ca de un binefăcător al țeranilor săi, propunea o școală cu doi dascăli, pentru toate aceste sate, răspunsul e plin de simț practic: copiii ar fi „să se strămute cale departe și a duce cu sine merinde de hrană pe care cei mai mulți de abia le dobîndesc la casa părintească, din fărămiturile părinților lor"; ar trebui „o grozavă întindere de încăperi", la studiu și de dormit, pentru 3.000 de copii. „Cîtă primejdie și osteneală vor încerca sărmanii copii cînd vor merge singuri pe cîmp Dumineca, ca să se primească și să-și ia merinde de acasă¹?"

Ni e cunoscut cazul, din județul Buzău, al unui fecior de sătean care fusese un timp cioban, și prin șesul Bărăganului și care, după o scurtă fabricație școlară, ajunsese un astfel de învățător revisor, întemeind o grămadă de școli fără a-și schimba nimic din întăia lui, așa de fericită, psihologie rurală¹. Și el își făcea „ocolul", „umblînd", după ordinul din 1838, „în toată vremea de iarnă, pe la toate școalele comunale, ca să cerceteze învățăturile, să îndrepteze neorînduielile și să raporteze pe fiecare lună la profesorul școlii normale pentru orice observație va face în revisia sa pe la școalele comunale"².

¹ *Ibid.*, pp. 10-1,

² *Ibid.*, p. 7. *V. An. Ac. Rom.* pe 1924, p. 349 și urm.

Indepărtându-se numai „cei ce se vor fi arătat nedestoinici și neprimitori de învățătură, pentru că sînt prea bătrîni sau pentru că au mințea de tot tîmpită”, se trimeseră la lucru cei d'întăiu învățători sătești pe pămîntul liber al Romînilor încă de la această dată. Erau ținuți din doi lei pe an de enoriaș. În curînd se putea vorbi de 3.000 de „școli lancasteriane”, care erau, de fapt, 1.975, cu 33.000 de școlari. Și în vacanță erau datori dascălii să-și ducă elevii la biserică. În această vacanță chiar se trimeteau candidați la sate pentru a începe școala în zilele nelucrătoare. De Sf. Gheorghe 1839 învățătorii fură din nou chemați la „ascultarea ce s'au întocmit prin toate satele”¹.

Grija manualelor pentru începători se luă întăiu pentru cei de la școlile centrale de județe. În 1838 încă se cerea ca ei să vie neapărat cu cărțile. „Copiii nu se primesc în școală numai ca să li fie profesorul doică, ci ca să învețe carte; apoi fără cărți ce învățătură li poate da?”. Se tipăriseră, cu o Caligrafie, „Deprinderea” de Pop, Gramatica de același, „Istoria Sfîntă” de Florian Aaron, o „Geografie mică” și o Aritmetică, pe lîngă Catehism și o Evanghelie².

Măsuri pentru tipărirea manualelor lancasteriane, gratuite, se luau în 1839, adăugîndu-se și „cîteva cărțicele de coprire morală-religioasă și de economia cîmpului, care să se poată cumpăra de școlarii țărani cu un preț cît se va putea mai scăzut”. La aniversara lui Alexandru Ghica în 1840 se vedea pe un transparent un bătrîn sătean care aducea la bustul lui Vodă odrasla trimeasă la școli³. Aceasta

¹ V. Urechia, *l. c.*, pp. 8 nota, 1, 58, 89; 104-6, 157.

² *Ibid.*, p. 4 și urm.

³ *Ibid.*, pp. 136-7, 191.

chiar dacă unii învățători nici „nu păziau școala” nici nu cîntau la biserică și multe școli, făcute în pripă, se „dărăpănasera”¹.

Și Eliad putea să scrie: „Săteanul până acum era socotit ca străin în totul României sau ca un copil vitreg osîndit a munci și a nu se împărtăși decît cu ocări din casa părintească. Aceste școli comunale sînt isprava sentimentelor evanghelice cu care s'a crescut Înălțatul nostru Domn în blagoslovita sa casă părintească și cu care s'a hrănit în junia și bărbăția sa până la sosirea în Scaun”. Iar Poienaru credea că poate asigura cum că „ziua nu va fi departe și pentru Romîni în care învățăturile elementare vor fi avutul celor mai săraci copii”. Până și Țiganii fură admiși în școli: „Toți copiii de Țigani ce se vor trimite la școală să fie primiți de o potrivă cu ceilalți”².

E bine sau ba a se trimete studenți în străinătate? Mulți boieri, ca Alexandru Filipescu, erau contra acestui obicei, din ce în ce mai răspîdit. Poienaru însuși căuta, în discursuri publice, să arăte că e fără folos „a se transporta cu cheltuială mare și mai adesea fără ghid în Universitățile străine, în care mai mult ca odată elevul a pierdut, pentru strălucitoarele aparențe ale unei înalte instituții, fructul unei prime educații morale și pure”³. La 1836, el își arăta părerea că orice asistent la examenele sale „s'ar încredința că nu ar fi trebuință neapărată să-și trimită copiii la școlile de prin străini

¹ *Ibid.*, p. 216.

² *Ibid.*, pp. 104, 108, 136 și urm., 150.

³ *Ibid.*, pp. 172, 193-4, 216-7.

în vîrstă prea fragedă și să se întoarcă de acolo orice alt afară de Romîn”. Găsi chiar că din abuzul acestor studii în Apus au rezultat — încă de atunci — neînțelegerile grave între tineret și vechea generație: „In urma atîtor lupte materiale care de atîtea veacuri au împiedecat înaintarea neamului românesc în civilizație, nu am avea acuma și lupta inteligenței, niște nedomiriri care, ca o fatalitate, ne împing să dărîmăm într'o zi ceia ce d'abia s'ar putea zidi în mulți ani”¹.

Totuși obiceiul trimiterii de bursieri se păstră; el apărea ca o necesitate: pe această cale se puteau căpăta profesorii de cari era nevoie pentru a umplea cadre încă goale și a da un conținut-moral unor forme administrative. Ceia ce nu înseamnă că, în ciuda legilor, a respectului lui Chiselev însuși, nu se trimeteau, în ambele țeri, și bursieri de favoare, din mijlocul chiar al boierimii bogate.

Astfel la 1832 doi tineri privilegiați, fiii unei Crețulește. Un Nicolae Gănescu merse la Moscova. Un Ștefan Silion (n. 1821) ajungea la Heidelberg „doctor în praviile”. Bursa a doi Brăiești se impune Epitropiei din Moldova. Tot așa în Muntenia a lui Hristea Căpitanovici, care nu făcuse studii în țară, cum se cerea: el merse totuși pentru medicină la Viena cu banii țerii. Același a fost cazul pentru Hariton Gheorghiadis, care studiază la Edinburg.

Ceilalți trebuiau să se îndatorească, în principatul muntean, să facă serviciu țerii zece ani de zile². Ei erau supuși unui serios examen, trebuind, în curs de nouă oare, să scrie asupra unor subiecte din materia lor (de ex. din istoria grecească, din cea

¹ *Ibid.*, pp. 316-7.

² *Ibid.*, pp. 85, 130, 166, 213, 231, 314, 376-8.

romană și din cea „a vrstei de mijloc”), să traducă din limbile latină și greacă și să facă și o compoziție franceză.

Din Moldova, încă la 1817 pleca, pentru a învăța de toate, C. Eustatie sau Evnomie, care lua atestatul de absolvire a filosofiei. La întoarcere, un prieten și coleg, Constantin Levidis, îl sfătuia să nu vie în Moldova, unde dascălul e una cu Țiganul și societatea nu se poate compara cu cea apuseană, limba însăși fiind doar niște „bilbieli informе”; el se va face totuși dascăl în această Moldovă. La München, el studiasе lîngă un Ghica și un Cananău, în 1833¹. Încă din Septembrie 1833 patru absolvenți ai „gimnasiei”, Teodor Stamatî, Anțon Velini, Constantin Zefirescu și Alexandru Costinescu, cereau să fie trimiși în acea Austrie, unde studiasе profesorul lor. Săulescu. Li se ceru să învețe întăiu limba germană. Admițîndu-li-se, în sfîrșit, cererea, în Maiu 1834, li se adăugiau colegi mai tineri, Năstase Fătul și Leon Filipescu. Vor sta patru ani în străinătate, și li se fixa cercul de studii: pentru Stamatî filosofia, matematica, fizica, istoria naturală; pentru Velini filologia — neapărat—, legile și economia politică; pentru Costinescu științele teoretice și practice de inginerie civilă și militară, mecanică și hidraulică; pentru Tăutu iarăși „filologia”, legile și economia politică; pentru Filipescu economia rurală, botanica și mecanica. Trebuiau „să se ferească de molipsirea care în zilele de astăzi amenințează atît inimile oamenilor cum și sistema cea politică,—aducătoare nenorocirilor și private și publice”. Erau recomandați lui Zamfir, devenit Zenobie Popp, fostul ucenic de la Doamna

¹ *An. Ac. Rom.*, XXXIX, p. 38 și urm.

Bălașa, acum mare demnitar imperial la Viena, „bărbat învățat și priitor nației noastre”.

Popp îi așează în pensionatul Furlani. Stăruințele lui făcură de *li se recunoscu diploma de la Iași*, ceia ce umplu de mândrie sufletele profesorilor. Fură primiți însă nu ca studenți, ci ca „ausserordentliche Schüler”, cu dreptul la diplomă pentru străini, chiar și dacă ei izbutiră a-și căpăta „eminența”. Avem hotărîrea Comisiei de studii din Austria-de-jos și cunoaștem și ecoul, prin Popp, pe care ostenele lor îl avură în Moldova. Comparația e interesantă. Dacă la Costinescu e vorba de materii la Universitate și la Școala Politehnică, potrivite cu menirea lui de „inginer civil și militar”, el adaugă și desemnul; dacă la Stamati se înseamnă la Viena „specialități matematica și fizica”, el înșiră „logica, psihologia empirică și rațională, metafizica, filosofia morală, mineralogia, chimia, acustica, optica, geometria analitică, istoria filologiei”; dacă sarcina lui Zefirescu se mărginește la „secția tehnică și comercială a Institutului Politehnic”, el se împodobește cu mineralogia, dreptul comercial, pe lângă teoria „vecsălului” (cambiilor) și alegerea mărfurilor. Numai Velini și Fătu au atita — și atît de mult— „științele de drept și politice”, iar Filipescu „economia și științele referitoare la dînsa”¹. Ei mulțâmiau ocrotitorului lor pentru „slobozita voe de la ocîrmuirea locală spre a fi primiți publici ascultători” și se puneau pe lucru. Și Popp, certificînd că „a lor purtare și silință la învățatură iaste vrednică de cheltuiala ce face Stăpînirea cu dînși și de alegerea lor la acel scopos”, adăugia

¹ Cf. *ibid.*, pp. 52 și urm., 115, 277-8; *Studii și doc.*, V, pp. 111-3, n-le 154-6.

următoarele cuvinte către Mitropolit, pline de amintirea tinereții acestui Român între Romîni: „situația mea în aciastă capitală-mi dă toate ușurările a fi de vre un folos patrii părinților miei”—Hagi Constantin Pop și Olteanca Păunica—; „de aceia năzuesc ca o datorie a mia a oferisi Priasfinții Tale ale mele slujbi la orce spre binele opștesc și ameliorația Moldavii“.

Filipescu merse la Hohenheim; ceilalți rămaseră în Viena. Peste trei ani era nevoie de ei ca profesori, și li se scrise în acest sens. Se cerea lui Stamati și Velini, care mai voiă doi ani pentru doctoratul în filologie, să-l iea la Heidelberg ori în Bavaria, unde se poate mai răpede. Costinescu „să-și depuie riguroasele”, Fătu să continue dreptul, Filipescu să meargă la un Institut practic de agronomie și, în sfîrșit, Zefirescu la niscaiva fabrice și mine.

Afară de acești bursieri, un mare număr de boieri continuau să-și trimeată copiii în străinătate. S'au publicat scrisorile unui Filipescu muntean¹. De la Munteni merseseră, cum s'a spus, fiii lui Dumitrachi Bibescu și ai unei Văcărește, Barbu (Știrbei), care începu prin a se face francmason, și Gheorghe, care luă un doctorat în drept. Din Moldova plecau la Lunéville, lăcaș de pașnice studii într'o atmosferă politică bună, apoi la Berlin, fiii lui Mihai-Vodă Sturdza, cu preceptorul lor, abatele Lhommé, avînd ca întovărășitor pe adolescentul Mihai Kogălniceanu. Conducus de Furnarachi, un prieten al vestitului filolog Corai, Vasile Alecsandri se duse la mult rîvnitul Paris ca să iea bacalaureatul cu cîte un răspuns dat la întîmplare, fără a călca pragul Școlii de medicină, că-

¹ Pompiliu Eliade, *l. c.*

tre care-l îndreptau părinții. Vasile Mălinescu se întoarse din Austria și Paris ca inginer. Conachi trimesese pe fiul soției sale, Costachi Negri, prin mijlocirea fostului elev al lui Lambru Photiade, spre Paris, prin Elveția. Dar el se abătu în Italia, până la Neapole (1835-6), lăsînd acolo datoriile unei șederi de nouă luni (!), și, până la Paris, „se hotărî să treacă la Lipsca și Berlin, a vedea Academiiile Germaniei”, scrie îngrijoratul corespondent vienes. Nicolae Crețulescu, fiul unei Cimpinence, sora șefului de mai târziu al partidului național, plecă spre Paris la 1834, pentru ca la 1839 el să iea titlul de doctor în medicină, și în capitala Franciei el află pe Costachi și Alecu Filipescu, pe Brăiloiu, pe pictorul Iorgu Negulici, pe patru Golești, pe doi Ghica, pe un al treilea, viitorul autor al „Scrisorilor”, pe Florescu care va fi general, pe Dimitrie Brătianu. Tinărul romantic, „cam grebănos”, dar cu zîmbetul simpatic, „cu mult libov”, străbătu Europa, ajungînd prin Berlin, Hamburg, Danzig, Königsberg, Riga, apoi Karlsruhe. El trimetea, de la Paris, bătrînului poet numere din „Charivari”. La Müunchen era, pe lîngă un Cănanău, rudă cu Iancu care învățase la Berlin, Rolla, amicul lui Alecsandri, Nicolae Ghica de la Comănești și un Muntean, Iancu Crețulescu¹.

Din ce în ce mai mult, măcar unii din acești studenți se desfăceau din vechea datină a adorației pasive a lucrului străin, cu desprețul situației modeste de acasă. Astfel călugărul Virnav arată, în broșura

¹ Cf. studiul lui A. D. Xenopol despre N. Crețulescu, și al d-lui Al. Marcu despre Alecsandri, în *An. Ac. Rom.*, secția literară pe 1926. Cf. *Rev. Ist.*, V, pp. 193, 195-6; VII, pp. 101-3; *Ioan Neculce*, 1922, fasc. 2, p. 378; *Bănescu, Academia grecească*, p. 22.

Biblioteca roméne din Paris, fundată în anul 1848,
 „cît ni este de trebuință un asemenea lucru celor
 cari venim să creștem aici, pentru ca să ne întoar-
 cem pe urmă în țară, să aducem mîngiere bătrîni-
 lor noștri, cari, presimțind oarecum noua epocă în
 care au intrat țerile noastre, nu cruță nimic spre a
 ne face vrednici de dinsa. Pentru noi nu este nu-
 mai mîngierea aceasta singură care trebuie să ne
 facă a căuta să ducem în țară ceva mai mult; ceva
 mai sfînt decît atîta, este datoria pe care trebuie să o
 împlinim către pămîntul pe care părinții noștri l-au
 scăpat până la noi preste atîtea învăluri fatale”.
 Aceiași ideie a datoriei față de părinți și de țară se
 întilnește și în „Darea de samă” a societății studen-
 ților romîni de „supt patronajul cetățeanului La-
 martine” la 1848. Sînt criticați vechii studenți, rupți
 cu totul de mediul românesc: „Franța, această țară
 minunată, această țară clasică a înțelegerii și a liber-
 tății, gonia lesne pe smerita și sărmana *Romănie*”
 (este cuvîntul) „din inima lor; cînd trebuia a se
 depărta de dinsa, ei făceau de silă, și oftînd de
 durere se întorceau în patria lor ca într’o țară necu-
 noscută, ca într’un pămînt de exil”, unde veniau „lip-
 siți de orice cunoștință despre prezentul, trecutul și
 viitorul ei... Cea d’întăiu stavilă îi opri și-i descurajă:
 că nu este dat unei generații ca și să samene o cre-
 dință și să culeagă fructele ei... Se uimiră și spe-
 riară de multul ce era de făcut și așa, de la anevoința
 de-a culege îndată, încheiară la nefolosința de-a să-
 mîna. Atunci ei socotiră că, în loc de-a arunca să-
 mînta într’un pămînt ce li se părea uscat de secol
 de dureri, mai bine era a o păstra pentru un timp
 oarecare, cînd prin minune acel pămînt ar înverzi.
 Din această descurajare porniți, unii dintr’înșii se
 mulțămiră a păstra în sine și pentru sine numai,

luminoasele idei și generoasele sentimente ce le culeseră de pe un pământ liber și se traseră în singurătate..., petrecîndu-și viața într'o vinovată nelucrare. Alții picară într'o rătăcire și mai mare: descurajarea întoarse activitatea lor către ambițiile cele mai vulgare, către plăcerile cele mai materiale și mai deșerte și-i făcu a se arunca orbește, pe calea unora din cei mai bătrîni, în acel val de corupție și degradatie care tirăște societatea noastră spre peire". Intr'un mediu de „transiție între ideile și credințele fanario-tice, mucezite, moarte pentru noi și credințele nouă, care în mulți din noi încă nu sînt bine lămurite”, literatura acestei generații alunecă însăși către „ilusiile simțuale, fantezmele și himerele patimilor lor individuale”.

De aici un program: pentru Virnav e datoria ca toate „cunoștințele și învățăturile ce le dobîndim în străinătate să căutăm a le pune în lucrare spre întîmpinarea nevoilor de față a țerii noastre”. Pentru tînărul frate al lui Mihai Kogălniceanu, Alecu, „a lua numai ideile și lucrurile bune a unei nații atît de luminată și slobodă”. Cel d'întăiu visa de un „Congres central” românesc, și cu filoromîni, pentru noua ortografie cu litere latine. Deocamdată, în societate, „să vorbească numai românește”, zicea Kogălniceanu cel mic, căci „tinerii cari sîntem în Paris n'am venit să învățăm numai a vorbi franțuzește ca un Franțez”: să se înfrățească Moldoveni și Munteni, să se dea burse (a lui Nicolae Ionescu, fratele lui Ioan)¹.

¹ V. *Rev. Ist.*, V, p. 183 și urm., și *Floarea Darurilor*, II, p. 327-8 și urm. Cf. Iorga, *Voyageurs orientaux en France* 1927 (din „Revue historique du Sud-Est européen”).

XI.

Lupta școlii naționale cu încercări de desnaționalizare francesă.

Invățămîntul național înjghebat cu atîta greutate și ținut cu atîtea sacrificii, se întîlni însă, îndată după organizarea lui, cu o puternică rezistență a unei părți din clasa boierească, pe care o fermecase splendida civilizație francesă și care n'avea nicio considerație pentru începuturile nedesăvîrșite și adesea neîndemănatece de la noi. Bătrînii Brîncoveanu și Filipescu, Bălăceanu și Mavrocordat lăsară urmași cari nu mai aveau nici rădăcinile lor adînci în viața țerii, nici inima lor caldă. Imbogățiți prin exploatarea moșiilor în vederea comerțului liber asigurat prin pacea de la Adrianopol, cei noi cunoșteau Apusul și nu se puteau recunoaște în propria lor țară. Pe cînd elevii lui Asachi și chiar ai lui Lazăr fuseseră în parte boieri, pe cînd un Știrbei își înscria copiii la școala publică, aceștia preferau pentru băieții și fetele lor orice pensionat, așezămintelor românești ale Statului.

Intăiu în 1831, Lincourt, de care a mai fost vorba, fost profesor privat pe la boieri, care se ocupase apoi cu o încercare industrială, întemeiază la Miroslava, împreună cu Chefneux și Bagarre, la cari

se adaugă un Costachi Atanasiu pentru grecește, un Hönig pentru germană și desemn și un D. Stamati pentru românește, o altă școală. La Cuculi, în 1833, învață și acel „Carol fiul Spătarului Virnav”, care va fi organizatorul vieții studenților români la Paris.

Aceasta era o școală de băieți. Pentru „nobilele di-moazele” încearcă, în față cu biserica Vulpei, o „pensione” Teodor Buradă și soția lui, născută Chiriac, avînd în program „o deplină educație în moral, în învățătura limbii grecești și franțuzești, în știință și în muzică”; plata era de 60 de galbeni pe lună. Intre cele cincisprezece eleve găsim pe o fată a lui Sandu Crupenschi, pe nepoatele Casandrei Negel, pe fetele lui Mihai Veisa.

La 1833 se întemeiease la Iași, ca o urmare a școlii franceze precedente, bunul institut al lui Cuénim, Chefneux și Bagarre, care stăruie în acești ani de prefacere, avînd ca elevi pe Mihail Kogălniceanu și Vasile Alecsandri. Pe lîngă dînsii învățau M. Roset și același Constantin Virnav, viitorul medic și scriitor. Programul prevedea gramatica, istoria naturală, mitologia și „cele întîi datorii ale fiilor”, „analisa”. Se dădeau și lecții de limba germană. În zădar se prevăzu în regulamentul școlar al Moldovei că orice școală particulară va primi programul ei de la Stat¹.

Contesa E. de Grandpré avea aici, în 1836 încă, un pension, la care dădea lecții viitorul profesor public Constantin Evnomie. Și, în același an, acesta înștiința că deschide însuși o școală avînd în program: „deg-mele sfintei și imaculatei noastre credințe, apoi, îm-

¹ V. Iorga, *Mihail Kogălniceanu*, documentele; Urechiiă, l. c., pp. 157-8; Minea, în *Anuarul gimnasiului din Giurgiu*.

preună cu limba greacă, limba franceză, și germană și, pe lângă ele, geografia, istoria, aritmetica și orice alte contribuție la împodobirea și buna lor creștere” (plata 50 de galbeni pe an)¹.

Astfel de școli franceze, alături de cele grecești sau romîno-grecești, unele greco-germane sau franco-germane, se întîlnesc la 1837 mai pretutindeni în Moldova. La Roman statistica pomeneste pe un Jean „Franțuz”, pe un Bernardaki la Focșani, pe un Subiski la Bîrlad, pe un Olivari, un Vitru, un Neuhaus, un Blanchin, o d-nă Gros, ș. a., în Botoșani², iar la Iași pensioanele d-nei Garé, lui Bandinini, al baronesei Șubin, la care se adăugi al lui Cuculi, de grecește, franțuzește și nemțește, al lui Mayer, de franceză, germană, greacă în al treilea rînd, plus clavierul și pictura ; la Botoșani numai, numărul elevilor de la școlile private era de 280³.

La București, în 1833-4, ținea școală acel Anton Stamatopulo pe care l-am găsit la Sibiiu cu cîțiva ani în urmă, pe vremea cînd boieri ca Brăiloiu își trimeteau fetele la Ursulinele de acolo pentru nemțește și ceva franțuzește⁴ (școala lui era greco-franco-germană); apoi, pe lângă noi școli grecești, ca a lui Jupaniotis și a fraților Hristidi, Mihail și Simion, de alilodidactică, la Stavropoleos, cari aveau legătură și cu Balcanii (școala din Cazanlic) și tipăriau alfabetul, gramatica, dialoguri, manualul alilodidactic, o Enciclopedie⁵, pe lângă una greco-romîna, alta

¹ Articolul citat despre Evnomie și Urechiă, *l. c.*, pp. 232, 239-40, 243, 267.

² V. și Gorovei, *o. c.*

³ Cf. cu Gorovei, *o. c.*, p. 377 și urm., statisticile anuale din Urechiă, *l. c.*, pp. 374, 376.

⁴ V. *An. Ac. Rom.*, lit., XXIX, p. 34 și urm.

⁵ *Rev. Ist.*, VI, p. 11 și urm. Și planul lui Midi, pedagog.

greco-francesă întilnim ca școli francese: a lui Louis Gianelloni, care dură multă vreme, cea de fete a păstorului protestant Sarai, care avuse o discuție cu Eforia, cînd voiă să facă o școală de băieți, a d-nelor de Combles și Bonnet și a d-nei Vaillant, care avea, și ca o despăgubire pentru meritosul soț, o subvenție de Stat, de 6.000 de galbeni. Boierimea se îngămădia la aceste „pensioane”. Astfel la Bonnet și de Combles, unde se făcea și o primă inițiere în limba franceză pentru copile, trei Văcărește, Smaranda, Irina și Elisa, două Mayrocordate¹.

Ce erau une ori aceste pensioane se poate vedea însă din conflictul lui Gianelloni cu tinărul Ardelean, ieșit abia din Blaj, Axente Sever, menit să se prefacă în chiar acel an 1848 din simplu pedagog în căpitan de legiune: bătaie între acesta și întreaga familie, toată casa, cu slugi cu tot, a noului „Torquemada”, intrigi ale rivalului Apolloni pentru un proces răsunător, intervenția „unui om Simeon Marcovici”, scrie războinica victimă, pedagogul, etc. Aflăm de aici că directorul italian care-și scria numele cu ortografia franceză trecu de la supușenia rusească la cea engleză².

Dar, cu aceste școli private, cu mulții preceptori de casă și multele guvernante, curentul străin, oricît de simpatice prin asămănarea de limbă, legătura de rasă și valoarea intrinsecă a culturii franceze, tindea să puie stăpînire pe școala publică însăși. Mulți boieri înțelegeau prin aceasta ca ea să fie aproape închisă acelor clase mijlocii care, folosindu-

¹ Urechia, *l. c.*, pp. 231, 239-40, 243, 263 și aiurea.

² *Omagiul Bianu*, p. 157 și urm.

se de învățătura imediat înțeleasă, ajunseseră în cîțiva ani, cu cel mai frumos și mai lăudabil avînt, să iea în stăpînire școlile. Un puternic element de luptă socială se adăugia la concurența, atît de neegală, între două civilizații.

Ca luptător pentru învățămîntul străin, în atît de simpatica limbă francesă, pe care Grigore Ghica o suprimase de la Curte, unde beizadelele erau crescute nemțește, fu scos înainte un Frances plin de energie și inițiativă, minte stăpînită de planuri și de ilusii, un învăpăiat romantic, J. A. Vaillant, pe care-l adusese la 1829, ca preceptor în familie, Marele Ban Iordachi Filipescu, acela care-și trimesese, cum am văzut cei doi fii la Paris, cu Coulin. El dădu lecții și fiilor lui Mihalachi Ghica, arheologul, Matei și fetele, ca și lui Ion Ghica, lui Grigore Alexandrescu și lui N. Bălcescu¹.

La 1835 încă, Vaillant propuse a preda „retorica franțuzească”. Știrbei răspunse că, fiindcă, după Regulament, „învățătura ritoricei se predă în limba rumânească, nu să poate așeza această catedră în limba franțuzească decît numai iarăș cînd trebuința va cere și va fi școlarii înaintați încît să poată a să folosi de aciastă învățatură”.

Vaillant încercă a crea o școală de concurență, cu mult superioară, în fața Colegiului Sf. Sava. Somat să reintre în programul comun, el se împotrivi. Trebui ca autorul dicționarului franco-romîn, care se publică în 1838, viitorul scriitor al cărții de revelație *La Romanie*, crescătorul lui Nicolae Bălcescu și al atîtor tineri intelectuali munteni, să fie scos de la Colegiu, încredințat lui Gheorghe Pop. Vaillant

¹ Intre altele, Urechiiă, o. c., II, p. 110.

se consacră școlii de fete a soției sale, iar boierimea boicotă într'atita internatul lui Pop, încît în 1837, din patruzeci de solvenți rămăseseră doar patru, alături de cei doisprezece bursieri, și se ivi ideia de a înlocui aceste stipendii prin două burse în străinătate¹. Principiul lui Poienaru rămînea însă neclintit, ca în răspunsul dat lui Sarai, căruia și pensionul de fete-i era îngăduit numai dacă Eforia nu se gîndește a întemeia, cu limbă de propunere românească, o școală similară: „*Limba patriei să fie domnitoare ca, pre dînsa mai întăiu învățînd-o, printr'însa să se învețe celelalte studii și limbi, străine*”².

Punctul lui de vedere nu era poate același ca al consulului frances la București în 1834: „In resumat, după nouă ani de studii la școala din București, ce se știe? Mai mult sau mai puțin bine a se vorbi și scrie în limbile românească, francesă, greacă și latină. Se mai pot ști încă pasabil a calcula, a culege și o cunoștință generală a istoriei, a-și aminti de geografie, și nimic mai mult. Dar nu e decît atita de învățat un popor fără virtute și fără industrie? Nu trebuie să se compuie anume pentru el un sistem de studii care nu s'ar fi putut urma fără a deveni un om de un frumos caracter, de bun simț, de moravuri pure și de științi utile? In acest cas, studiile care ar fi trebuit să domine n'ar fi fost cele pur literare. Această importanță dată limbilor aparținea știinților morale, matematice și naturale. Lor era mai bine să li se încredințeze educația morală și intelectuală a tineretului muntean, și nu unor zădarnice studii de cuvinte”³.

¹ Urechiă, I, la acest an.

² *Ibid.*, tot la anul 1837.

³ Hurmuzaki, XVI.

Dar în 1839 numărul profesorilor franceși crește: Jaubin, Mazerot, Théot înlocuiesc pe Languyon, constatat în anul precedent. Mazerot, plecînd, e înlocuit prin Buvelot. Pensionatul fu restituit lui Vailant, care, imediat, anunță că el face lecții în francesă și nu trimete elevii la Sf. Sava, ceia ce aduce pe Poienaru să declare, tot public, că „pensionul din Sf. Sava rămîne și de acum înainte tot supt aceleași reguli supt care s'a aflat pînă acum și școlarii pensionari își vor urma învățăturile în școala națională”.

La Iași, Vodă Sturdza, care își trimetea, cum am spus, la 1-iu Septembrie 1834, copiii, beizadelele Grigore și Dumitru, și pe fratele soției sale, Vogoridi, împreună cu cornetul Mihai Kogălniceanu, pe care-l ocrotia în deosebi, la Lunéville, unde stătea fostul său preceptor, bunul abate Lhommé¹, dădea încă de la 1837 locul de rector lui Maisonnabe, care purta marele titlu de „profesor de legi și rector așezămintelor școlare din Iași și previsor”. I se încredințau catedrele de „întă literatură francesă, drept public și acel privat al diverselor popoare”. Și el îl predă în limba francesă. „Acest curs fiind încă nou în Europa”, spunea Epitropia după dorința lui Mihai-Vodă, „și o culegere de codice a deosebitelor nații fiind tipărită numai în limba francesă, paradosul se va face în această limbă, pînă cînd profesorul va fi format vrednici elevi de a paradosi în limba românească”².

Dar iată că Répey, și mai ales Crassan, care făcuse o călătorie în Țara-Românească fără a se convinge de binefacerea învățămîntului în limba indi-

¹ Urechîă, *l. c.* V. Scrisorile lui Mihail Kogălniceanu, publicate de P. V. Haneș; Urechîă, *o. c.*, II, p. 61 și Iorga, *Voyageurs orientaux, passim*.

² Urechîă, *l. c.*, la acest an.

genă și pe care Vodă-l făcuse provisor al Internatului Academiei, vin, în 1836, ajutați și de „procurorul școlilor publice”, care înlătura autoritatea, așa de îndreptățită, a lui Asachi, vin cu un proiect de francisare. Comitetul, cuprinzând pe Săulescu, Singurov, Flechtenmacher și Asachi-l răspinge, aducând înainte litera clară a Regulamentului Organic: învățămîntul, tot învățămîntul trebuia să se facă în românește¹. Atunci Domnul însuși intervine, la 2 Novembre, puind aceste întrebări, captioase: „Dacă învățătorii limbii românești au cunoștințele cerșute în obiecturile ce învață; a cerceta metodelor”. Căci, „pentru a învăța cu folos vre-o știință, trebuiește autorii și o limbă bogată în feluri de scripturi și tălmăciri înțelepte”. Dar, „neavînd încă aceste bogății în limba noastră, nici în orighinaluri, nici în buna tălmăcire, este vederat că trebuie cineva în vremea de față să alerge la limba franțuzească, ca una ce este pretutindenî răspîndită și înzestrată cu cele mai multe orighinaluri, și este mai înlesnitoare pentru bogăția imitativă în iscusitele sale tălmăciri”. Și el aduce înainte pe Locke Englesul alături de Condillac și de Montesquieu. Pentru filosofie în special, i se pare că „este cu totul de trebuință a se îndemîna cu cît se va putea mai în grabă din țară străină „un profesor avînd calitățile cerșite de a ocuparisi cu vrednicie aces scaun”².

Comitetul școlar, adînc jignit și simțînd puternic datoria sa de-a apăra învățămîntul în românește, răspunde fără zăbavă. Profesorii, atît de ușor înjosiți, au certificat, din Rusia și din Austria. Examenele

¹ Urechia, *l. c.*

² *Ibid.* Și pentru ce urmează, actele tot acolo.

publice au dovedit ce pot, ca și cărțile pe care le-au tipărit. În ce privește metoda, ea se poate stabili numai cu timpul, și, de altfel, și în această privință, proba sînt examenele, „la care s'au văzut bunul progres întru învățatură, lucru ce n'ar fi putut urmă dacă n'ar fi păzit metoda cuviincios în paradosire”. În sfîrșit — și aici se întinde aceia pavăză de nestrăbătut — așa zice în Regulamentul Organic: învățămîntul în limba națională.

Afară de aceia că limba francesă se predă îndestul în mai bune condiții decît orice altă materie, căci dispune, cu trei profesori—și ar fi destui doi și un repetitor, cum, la grecește, ar ajunge un singur profesor—, de șase clase pe săptămîină, deci două oare în fiecare zi. De altfel comitetul crede că s'ar putea aduce pe lîngă un pedagog frances, dar și unul german, „un profesor de însemnătoare reputație, mai înzestrat cu științele înaltei literaturi, a retoricei și ai stilului diplomatic”. Se vor lua măsuri de fapt pentru ca Internatul lui Crassan să se desfacă de școală, mutîndu-se la Otelul Sf.-Petersburg.

Dar acest incident dădu prilej profesorilor Academiei să arăte dreptul, meritul și chemarea acestui învățămînt pe care-l sprijină și exemplele de durată și progres, nu numai din principatul vecin, dar și din Statele austriace.

Chestia Maisonnabe era să aibă însă o altă soluție, în afară de rivalitatea dintre cele două sisteme de învățămînt. Ideile Francesului nu plăcură consulatului rusesc. Ajunse deci o adresă a Eforiei că el nu și-a început cursul la care se îndatorise, pentru a i se desființa catedra, silindu-l să plece. Indată însă o parte din părinți își retraseră copiii și un raport

contemporan vorbește și de „slăbirea disciplinei celei din lăuntru”¹.

Deci, o comisiune compusă din Bojinca și d-rii Czihak și Cuciureanu, la cari se adăugiră Săulescu și Cîmpeanu, fu adunată pentru a discuta noul regulament și, aprobînd cursul universitar de trei ani, care trebuia să fie întins la cinci, pentru filosofie (logică, metafizică morală), matematică (și cu fizica), drept (natural, universal, al ginților, civil, roman, criminal, „positiv al patriei”) și economie politică („polițe”, „economia Statului”, finanțele), se aruncau în gimnasiu retorica, poesia și mitologia, care par a aparține planului Maisonnabe, și cu atît mai mult desemnul. Stamati, care făcuse și o călătorie în Paris și în Prusia, își începea profesoratul de fizică și matematică, odată cu Zefirescu întors din Boemia și Schemnitz², la chimie și cu Costinescu la inginerie și mecanică populară (care se preda, împreună cu „formăluirea stilului”, ținerea registrelor, istoria naturală, pentru „meșteșuguri și manufacturi”, la noua clasă a IV-a, pentru începători).

Costinescu va face și planul arcului de reunire între Academie și Internatul din casa cornetului Voinescu. Iar, pentru a lucra în locul profesorilor străini, se trimet în străinătate: Dimitrie Asachi, pentru inginerie, în Germania, Gh. Lemeny, la München, apoi la Roma, pentru pictură, unde-l așeză Czihak, rămiind ca apoi să meargă și la Roma la Academia S. Luca, așteptînd să vie și Gheorghe Panaiteanu³ și Vasile Popescu Scriban, în Rusia, pentru teologie⁴, și

¹ *Ibid.*, II, pp. 46, 48, 49. V. și pp. 50-4.

² V. și *ibid.*, pp. 163, 304.

³ *Ibid.*, pp. 163, 182, 224.

⁴ *Ibid.*, pp. 61-2, 114-5.

el fu primit, în Iunie 1839, în Academia Teologică a lui Petru Movilă, din Chiev, Mitropolitul adresîndu-se acesteia însă, nu în rusește, ci în limba latină, și se pomenia, odată cu călugării ruși din vremea lui Vasile Lupu, și calitatea de „prea-învățat (*eruditissimus*) compatriot al nostru” pe care o avea întemeietorul Academiei, Petrașcu Movilă. Gheorghe Panaitescu merse la München, după ce presintă „acel de pe urmă al său produs litografic”. Zefirescu rămase în Austria. Dar lui Matei Millo, în ciuda recomandății lui Vodă în scris, i se refuză o bursă pentru teatru, pentru ca mai târziu ea să i se acorde din stipendiul, oprit, al fiilor Vornicului Epureanu¹, ca și lui Constantin Jean și pentru musică². Principiul stabilit pentru burse era acesta, atît de cumințe, că „*s'ar lovi acest așezămînt, cînd, pentru științile ce se pot învăța în coprinsul Academiei..., ar trimite tineri pe la străine școli*”.

Aici, în Moldova nu se pronunța atît de mult cuvîntul de național, de și școlarii nu mai voiau să asculte cursul de rusește al lui Peltechi, care predă, de altfel, geografia și aritmetica.

Dar pretutindeni tendința spre învățămîntul străin se păstra. Aici, în Moldova, unde Gallice, prietenul lui Asachi, încercă în 1846 la Iași un „Institut de educație clasică”, și Hîrlăul avea, cu dascălul Grigore (!), o școală de francesă și germană, pe lîngă două românești, Ștefăneștii, cu un Misicovici, una —pentru Evrei—germano-romînă, Folticenii o școală franco-germană și una germano-romînă, Romanul una franco-

¹ *Ibid.* pp. 62, 65. Cf. și *ibid.*, pp. 114-5, 162.

² *Ibid.*, p. 82.

mană, alta franco-greco-rusă, Bacăul școala franceză a lui Constantin Dupont și Ioan Hristea, una franco-latino-germană, una franco-germană a lui M-me Meyer (și două grecești), Focșanii un preceptor, „Fidè Franțozul”, Galații o școală franceză (și una greacă), Bîrladul, școala de fete franco-romînă a d-nei Anne Bourguillon, iar un dascăl Serafim Armeanu preda la Iași, în românește, grecește, armeneste, dar și în franțuzește. Soția lui Costinescu, d-na Ana, Francesă, deschidea un nou pension¹. Mai târziu mai găsim la Iași pensioanele Fotino, Jordan, Morangé, Eiwas, Frey, „Freof”, Eleonora Asan, Smolenschi, Amelia Webel, Brisedoux, Jambonnaud, Fotinò, Smaranda Bacinschi și Isăcescu².

La 1846 pensioanele din Iași sînt al d-nei Sacchetti „în casele dumisale Meri-Acre”, al d-nei Raimond (Remò) la Casandra Cantacuzino, al „Madamei Paré, Franțușcă, în casele sale din ulița Hagioaei”, ale lui „Froil” de la Elenca Kogălnicenița și al lui Cuénim. Cele din Bîrlad, pe lîngă al lui „Caiul” Francesul, al lui Ioan Feodorovici Hoșov-Sasei (și de rusește și leșește) și al unui Grec, și pentru copiii de negustori. Romanul nu mai are decît școli românești. În Botoșani-Gheorghe Olivari și Frederic Gros cu soția au profesori de franceză, de germană, de ungurește (și Simon von Acsănte ori „Iulius Tănasă, de nație Ungur”), de clavier, guvernante și învățătoare de lucru, profesori de danț. La Piatra și Tîrgul-Neamț sînt dascăli romîni și greci. La Folticeni două pensioane românești. La Bacău tot așa, plus o școală „de cînturi

¹ Urechia, *l. c.*, pp. 122-5. V. și în adaus listele date de revista *Ioan Neculce*.

² Urechia, *l. c.*, p. 292. Cf. pp. 158-9, 170-1, 201, 204, 223-4, 231, 247-8, 292.

bisericești pe meșteșugul muzichiei”, dar la Ocna predă „Ioan Fidel Franțuzul” și „Ana Iufnii Franțeză”, la Moinești „Gheorghe Mihailovici, luminat de la legea evreiască, învățător de carte romîn”. La Huși un G. Teodoru, „înaltei noblece plecat serv”, întemeiase o școală de franțesă, latină și germană, care prospera, dar insultele unui omonim boier, care-l „afrontarisise” și-l „atacarisise”, îl făceau să anunțe că închide pensionul¹.

La București, dacă se suprimă subvenția pentru pensionatele d-nelor de Combles și Vaillant, se acordă una noii școli a soției profesorului Buvelot². Pensio-nul Gianelloni primește și el o subvenție³. Gorjul avea o școală germană; la Tîrgoviște, la Ploiești, la Rîmnicul Sărat funcționează pensioane franceze. La 1845-6 erau școli greco-germane la Tîrgul-Jiului, germane la Craiova, Caracăl, la Ploiești, la Buzău, trei la București; franțese la Pitești — unde și două pensionate de fete, fără a se arăta limba de predare—, la Rîmnicul-Sărat, la Slatina. Multe școli grecești erau alături (12 în București, cu 29 boierești și 67 de școli private românești). La Brăila, una greco-franco-talo-bulgară — și două pensionate de băieți fără limbă de predare⁴.

La Iași se punea la cale întemeierea unei școli de agronomie și a școlii mecanice („institut de arte și meșteșuguri pentru formarea industriei naționale”, spune actul de fundațiune, pentru care se chemă Mihalik de Hodocin, un Ceh). În Ianuar 1841 ea începea, pe patru ani, cu secții de lăcătușerie fină, fierărie de

¹ Revista *Ioan Neculce*, VI, pp. 221-9.

² Urechia, o. c., II, pp. 158-9.

³ *Ibid.*, p. 224.

⁴ *Ibid.*, pp. 300, 302.

fabrică, rotărie, curelărie, sau săidăcărie, dulgherie și strugărie, „mașinărie”. Ea cuprindea și doisprezece militari locuind la casarmă, doisprezece externi și doisprezece interni, aceste două din urmă categorii între doisprezece și cincisprezece ani. Calfele mai fac un an până să poată deschide ca maiestri „atelier”. De la un timp, școala trebuia să se înțreție singură. Czihak se îngrijise, în călătoria lui apuseană, să aducă modele de mașini¹.

Dar în 1840 se hotăra că între Colegiu și Studiile înalte se vor studia doi ani limbile clasice, cu traducere numai în greceasca nouă și în francesă, primindu-se și lume din afară. Se numesc ca profesori în locul lui S. André, care n’avea elevi², Crasnan³, de care se depărtează elevii, dar și Italianul Croscelli, care dădea lecții de această limbă, utilă pentru comerț și pentru „afinitatea cu acea românească”, observându-se că e introdusă în București⁴. Totuși un moment Eforia era dispusă să suprimă o catedră francesă pentru ca să așeze pe Anastase Fătuț, care acum își terminase studiile, la catedra de drept și științi politice, dar, părăsind această materie, mersese pe sama lui la Paris pentru medicină⁵.

Și în districte însă, ca la Botoșani, se dădeau începătorilor profesori de germană și francesă (Olivari)⁶.

Pornirea contra învățămîntului românesc părea, astfel, că încetase aici. I se îngădui lui Sohupan să prefacă Seminariul într’o mică Facultate de Teologie,

¹ *Ibid.*, pp. 113, 126, 164 și urm., 182, 198-9, 244-7.

² *Ibid.*, p. 160 și urm.

³ *Ibid.*

⁴ *Ibid.* Luzzatto, pentru gimnastică (1841), *ibid.*, p. 196.

⁵ V. *ibid.*, pp. 163-4, 225, 247.

⁶ V. *ibid.*, p. 199 și Goroyei, o. c.

cu Velini pentru fizică și chimie—pentru experiențe venind seminariștii la Academie—, cu Bucovinenii Procopovici pentru exegesă și evreiește, Mandicevschi pentru teologie și Nasiovici pentru latină: în curînd curentul latinist se va instala după plecarea Mitropolitului Veniamin în această școală de ortodoxie¹. Din București se aduce tînărul Ion Ghica pentru ca împreună cu inginerul frances Hommaire de Hell și cu Costinescu să reorganizeze, pe patru ani, cursul de inginerie, și se hotărî că inginerii de acolo vor avea gradul de ofițeri, fiind luați imediat în slujbă de către Stat². În Eforie intra-seră doi dintre boierii reformiști: Lupu Balș și Grigore, pe atunci Grigoriță, Ghica, viitor Domn reformator al Moldovei.

Până atunci istoria Romînilor n'avuse profesor. Intors din străinătate, unde tipărise o Istorie neobișnuită la o asemenea vîrstă, ocupat cu întemeieri de reviste ca *Dacia literară* și *Arhiva românească*, măcar unul din cele două principate românești în care se proclama unitatea istorică și culturală a neamului, luptător contra vechii direcții a lui Așachi, care-i părea strîmtă ca orizont și lipsită de entuziasm, amestecat, ca și amicul său mai în vîrstă, Negruzzi, în rosturile școlii, Mihail Kogălniceanu fu îngăduit a face acel curs de care se feriseră până acuma comitetul școlar și epitropia. Și el îl porni, nu ca Florian Aaron în Muntenia, în strictele margini ale principatului, ci, cu avîntul unui spirit superior, în acelea, depline, ale poporului întreg. Cunoscător al concepțiilor spirituale ale marelui istoric german Ranke, el dădea tot avîntul unei extraordi-

¹ V. și *ibid.*, pp. 167-8, 198, 217-20, 226.

² *Ibid.*, pp. 217-9. V. și *ibid.*, p. 203.

nare elocuențe pentru a cînta ca un poet, în largi perioade îndrăznețe, valoarea, și pentru civilizație, pentru omenire, a unei nații care a unit iubirea pentru carte cu cele mai aspre virtuți războinice. Era prea mult, dacă nu pentru puterea de a sprijini a societății moldovenești de la 1843, măcar pentru toleranța, puțintel cam surprinsă, a consulatului rusesc, atot puternic. În 1844 profesorul era exilat la Rîșca supt „cea mai aproape priveghere ca să nu poată avea cu nimeni, supt orice închipuire, relații de întîlnire sau în scris, nici măcar a putea ieși cît de puțin afară din ograda mănăstirii”. Lumea școlară se va mulțami cu Istoria Moldovei a lui Albineț (1844).

Ion Ghica rămase inspector al Academiei, pentru că științele abstracte pe care le preda nu erau în stare să miște adîncurile sufletești ale unei societăți cu meșteșug amorțite. El încercă să oprească, acum, vechi abusuri ca intrarea tîrzie a profesorilor în clasă și pedepsele corporale date după capricii¹. Se făcu o mai bună orînduire a predării științelor. Supt regimul lui, francesca, dar și germana, fură obligatorii și numai ruseasca facultativă. Dar ce era mai de folos în influența lui era un spirit de un liberalism generos și acea nesfîrșită iubire pentru știință care mișcă frumoasa lui cuvîntare de început.

Ion Ghica părăsi încă din 1844 inspectoratul — lăsat ca provizorat lui Gusti —: el era învinuit și că-și rîde de învățămîntul rusesc².

O direcție străină, sau măcar a unui străin, se simțise în Moldova încă din 1843: accia a învățatului con-

¹ *Ibid.*, p. 239.

² *Ibid.*, p. 288. — Pentru veterinărie se dădură patru ascultători veterinarilor admiși de guvern. V. și *ibid.*, pp. 201, 206, 227. — Pentru agricultură, p. 271.

sul prusian Neigebauer, autorul uneia din cele mai bune cărți de statistică a Principatelor la jumătatea secolului al XIX-lea. El presintă „observații”, care, supuse aprecierii lui Asachi, rămas referendar, fură apoi trimise de Epitropie comitetului academic pentru „redacția noului reglement pe sus-însemnatele prințipii”, avînd a se lucra pe această basă încă din anul viitor. Luminatul sfetnic domnesc care era beizadeaua Nicolae Suțu, și el un statistician meritos, ca și președintele Epitropiei, Nicolae Cantacuzino, erau pentru această prefacere¹.

Proiectul opria la două clase gimnasiale, cu limba de propunere românească, pe copiii „părinților nevoiași cari nu au chipuri de a întîmpina a lor ținere”. Cîțiva viitori funcționari vor fi aleși însă ca bursieri. Pentru ceilalți, „de și limba românească s'au primit a fi limba fundamentală în învățăturile Academiei, dar cercarea a dovedit că, spre a înlesni elevilor folositoare mijloace de îndeletnicire, neapărat este a paradosi în toate zilele limba francesă”: „spre acest scopos, în numărul pedagogilor se vor primi doi străini, cari vor ghimnasi pe elevi întru învățarea mathemelor de toate zilele ce vor fi primit în limba francesă și cea germană”. Latina, folositoare numai pentru drept, medicină sau teologie, se va învăța doar de la doisprezece ani în sus².

Asachi, care publică la 1845 *Expoziția stării învățămînturilor publice în Moldova*, își apără opera, cum n'o va face la Munteni, Poenaru. El opuse la reformele închipuite existența textului precis al Regulamentelor. El aminti că „limba patriei este hotărît a fi fundamentală în școlile publice prin ar-

¹ *Ibid.*, pp. 249, 250 și urm.

² *Ibid.* Programul pe 1843, *ibid.*, p. 263 și urm.

tical al Organicescului Reglement", ceia ce nu împiedică învățarea limbii franceze, „ca una ce este cerută și folositoare”. Latina trebuie învățată — de fapt de la acea vristă — *după clase*, ea trebuind să fie la îndemîna aceloră cari mai târziu numai, se pot gîndi la specializare¹.

Astfel, se colaboră la alcătuirea planului, cu trei clase normale, dar *acum și pentru fete*, avînd aproape același program; pentru băieții cari nu merg la gimnasiu se adaugă o clasă reală, cu caligrafie, desen, aritmetică, regule epistolare, geografie — și a *principatului muntean* (Asachi cerea în loc „practica din chimie și comerț”) și chiar „*Istoria patriei pe scurt*” —, altă importantă inovație; gimnasiul are două clase gramaticale, în care se predă și geografia *ambelor principate*, — apoi a Turciei, Rusiei, Austriei și Prusiei, celelalte State fiind în a doua clasă, dar *nu și istoria lor*; apoi două clase *de umanioare*, în care geografia celorlalte continente, continuarea Istoriei universale, de la cruciate, latina, greaca (*traduceri în românește*), ceva științe. *Facultățile* sau *Invățăturile înalte* cuprind: Facultatea filosofică de doi ani, amestecîndu-se Istoria (nu și a Romînilor), cu logica, metafisica, estetica, morala, istoria filosofiei, și cu algebra și geometria, cu Istoria naturală, apoi dreptul; și în fine materii extraordinare (neobligatoare), „politehnice”, „cursul economic” (și forestier, veterinar, agricol), „Institutul tehnic”, „cursurile filosofice” cu limbi moderne (francesa, germana, grecească, rusească) și „Măestriile libere” (desemn și pictură) sînt de o parte, la capăt².

Pentru istorie se admitea sistemul gimnasial din

¹ *Ibid.*, p. 280 și urm.

² *Ibid.*, pp. 253-7.

Prusia. Tot Prusia puneu elina pe aceeași treaptă cu latina. Dar studiile prusiene ale lui Kogălniceanu îl îndreptățiseră a face în clasul II, de „filosofie”, „cursul pragmatic de istorie națională”, pe care însuși se oferise a-l da fără plată.

Astfel, *principiul național ar fi biruit din nou în învățămînt*. Epitropia spunea limpede, la 29 Decembrie 1843: „Toate științele se învață în limba romînă, pentru care s'a și pus însărcinare asupra profesorilor respectivi a deosebitelor clasuri de a alcătui și a traduce din cei mai buni autori în limba românească materiile ce alcătuiesc obiectul paradosirii lor”¹. Asachi învinsese încă odată.

Se procedă, cu colaborarea lui Negruzzi, de Cîmpeanu și Albineț, și la redactarea de gramatici, nu numai pentru gimnasilor, dar și pentru școlile care, acum, se numesc *primare*, cercetîndu-se manuscrisele lui Sîlhi, lui Ioan Ionescu și manualul muntean al lui I. Pop; pentru școlile secundare se va anunța un concurs².

Totuși școlile se vor da supt conducerea lui V. Beldiman și a lui C. Negruzzi, care învinsese pe Asachi. Dar încă de la 1843 putea să apară la Iași, după manuscriptul călugărului maramurășean Vida, profesorul lui V. Alecsandri și, odată, autorul unei îngrijite gramatici franceze, întăiul tom din Cronica lui Șincai — o proclamație de latinitate, — după ce Kogălniceanu nu reușise în planul lui de a tipări în șase volume Operele lui Dimitrie Cantemir. E chiar anul cînd Gavra încerca să amintească pe

¹ *Ibid.*, pp. 256-7.— La p. 260 listă de profesoare.

² *Ibid.*

Șincai și pe Clain printr'o operă de o stranie concepție.

Dar lupta contra curentului național în învățămînt era să fie reluată de Adunare încă mai hotărît în 1845. Se ceru părerea a șase profesori cari erau în opoziție cu colegii lor. Supt influența aceluia care întrupa „vechiul” învățămînt, Asachi, răspunsul din 6 Mart arată că principiile actuale ale lui Costachi Negruzzi însuși, și el pornit la războiu, sînt după cele „adoptate în țerile cultivate, cu oarecare modificare cerută de împrejurările stării noastre”, că s'a urmat o activitate care n'a putut să fie fără „oarecare stingheriri”; examenele, lucrările literare ale elevilor arată în de ajuns folosul. „Ce se atinge de creșterea morală” — de care se tot vorbea din ceia parte —, „Epitropia cu mîngiere poate încredința că, dintre 15.613 școlari ce în acest period au învățat în școalele publice, nu cunoaște pe unul carele să fie tras asupra sa o defăimare publică sau osînda legilor”. Singura lipsă vine de acolo că se numesc funcționari fără diplome și astfel frecvența școlilor e scăzută¹.

La 14, Epitropia e chemată la comisiune, împreună și cu Comitetul academic pentru a da samă de ce și-a schimbat părerile asupra reformei. Răspunsul fu o adresă către Adunarea însăși, în care se relevează cît de tîrziu s'a alcătuit comisiunea, care, de și invitată, n'a binevoit a cerceta școlile înseși. „Expunerea” lui Asachi fu supusă cercetării deputaților: ea învinuia fățiș pe boieri, cele „cîteva persoane înriuritoare”, cari se speriau de năvala „săraci-

¹ *Ibid.*, pp. 280-2.

lor” și apărau cu învierșunare în „dregătoriile adu-
cătoare de cîștig” „o clironomie privilegiată a fami-
liilor mari”¹. Din partea boierească, în „Proiectul
pentru reorganizarea învățăturilor” se obiecta în a-
devăr că dregătoriile sînt pentru „oamenii cu stare”;
ceilalți avînd „a se deda la îndeletnicirile negoțului,
a meșteșugurilor și a lucrării pămîntului”, iar a li
amesteca pregătirea „ar fi tot așa precum de a su-
pune la una și aceeași hrană vietăți de soiuri deose-
bite”².

Se răspunse, cu scusa că mandatul dat de către
Adunare a fost cunoscut vre-o nouă luni mai târziu,
că nimeni nu se gîndește a pune altă basă învățămî-
ntului decît limba românească. Dar în conducerea și
supraveghierea școlilor nu domnește atenția cerută.
Și, afară de aceasta, nu sînt școli începătoare, ma-
nuale tipărite, cărți în bibliotecă, profesori asigurați,
și o catedră de pedagogie³.

Adunarea menținu comisia și ceru să i se adauge
fiul cel mai mare al Domnului, Grigore Sturdza, fos-
tul coleg al lui Kogălniceanu, — ceia ce firește se a-
probă de Vodă, care-și făcu odrăsla, în locul lui Lupu
Balș, „sin-epitrop al învățăturilor publice”⁴. În ace-
lași timp, Epitropia fu prefăcută, numărînd de acum
pe C. Mavrocordat, dar și pe N. Suțu și pe Lascar
Rosetti: aceștia se declarară, imediat, pregătiți pentru
a discuta cu comisiunea⁵. Absențele membrilor, de o
parte și de alta, făcu să nu poată avea loc o întru-

¹ *Ibid.*, pp. 281-2.

² *Ibid.*, pp. 281-9.

³ *Ibid.*, p. 283.

⁴ *Ibid.*, pp. 283-4.

⁵ *Ibid.*, pp. 284-5.

nire înainte de sfârșitul lui Octombrie, dar și atunci fără participarea, dorită, a beizadelei¹.

După câteva discuții noua Epitropie și prezintă proiectul, care nu e decît cel din 1843, cu îndreptături și adausuri. Se recunoaște un progres mai slab decît al Grecilor, cari se folosesc de o limbă pe deplin formată, se recunoaște că oamenii săraci n'au răgazul celor cu avere pentru creșterea copiilor: pentru aceștia ar ajunge școli reale cu direcție agricolă, comercială și industrială, școlile superioare avînd a se organiza pe urmă cînd limba se va mai fi dezvoltat. Școli primare sînt cu desăvîrșire necesare prin satele mai mari. Planul lui Asachi de a se aduce și profesori străini e socotit însă ca primejdios pentru caracterul național al învățămîntului². Cum se vede, *tot mai mult punctul de vedere social lua locul celui național de la care se plecase și pe care represintanții privilegiaților declarau că voiesc să-l menție*.

Adunarea asistă la examenele din 1845³. Dar acțiunea ei se opri aici. Numai în Februar 1847 Domnul o aruncă din nou asupra școlilor naționale, păstrîndu-li-se de fapt numai două clase exclusiv de românește, așa încît, alături, Malgouverné, adus pentru aceasta, va putea să creeze învățămîntul superior frances⁴.

Astfel Mihai Sturza își ajunse scopul, cu ajutorul

¹ *Ibid.*, p. 285.

² *Ibid.*, pp. 286-7. Negruzzi și făcu inspectii pe la școlile primare din Iași, pentru a strînge material de acuzare; *ibid.*, p. 287. El făcu o critică aspră și școlii de meserii, celei cu șase ateliere: *niciun meșter întors în orașul său*; *ibid.*, pp. 329-30.

³ *Ibid.*, p. 293.

⁴ *Ibid.*, p. 319.

Adunării de privilegiați. Arătînd deputaților gata să-l aprobe că „sistemul de astăzi nu au răspuns la trebuințele Moldovei”, fiind „izvodit, cules mai mult sau mai puțin din așezămintele altor nații”, că el nu „se potrivește cu starea de față a soțietății”, cu „trebuințele soțiale ale țerii” cu „obiceiurile și nevoile noastre”, fixînd principiul că, „spre a ajunge cineva la slujbe mai înalte, trebuie să nu fie lipsit de oarecare înstărire”, restul avînd a merge „la plugărie, la meșteșug sau la negoț”, acuzînd limba, căreia i se vor da ca normă cărțile bisericești — „fiindcă în limba romînă altă literatură pînă acum nu este mai statornicită” (și, între deputați, era C. Negruzzi) „și de obște ținută decît cea bisericească” —, oprind neologismele în limba care nu e în stare a da învățatură mai înaltă, el li presintă proiectul elaborat de comisiunea lor și de Epitropie, cerînd numai voia de a se experimenta noul sistem.

Cu aprobarea Adunării, un decret domnesc ohotărăște la 18 April 1847, In el se cuprinde la învățămîntul secundar — celelalte păstrîndu-se cum sînt —, pentru ufncționari, magistrați, ofițeri, trei „școli de gradul al doilea”, cu limbă românească de propunere, dar cu libertate de a întrebuița la materiile superioare și altele, la Iași, Botoșani și Galați. Programul merită această apreciere a lui P. Rășcanu, istoricul luminat al învățămîntului secundar: „Cum era cu puțință ca un copil de unsprezece ani să facă, în clasa II, algebra pînă la ecvațiile de gradul al doilea, geometria, planimetria și stereometria, cunoștinți generale din fizică și cronologia veche și nouă, în clasa a treia trigonometria, regule, cu aplicația logaritmilor, pentru ridicarea planurilor, chimia cu aplicații la agricultură și econo-

mia domestică și celelalte științe puse în anul al patrulea¹?

Dar, cum se zvonii de tulburări, în 1848, profesorii români erau înlăturați în bloc. Iar, la Seminaru, Mitropolitul păstra numai învățături elementare de câteva luni, Filaret Scriban, profesor de teologie, fiind demis, odată ce nu se mai făcea cursul pentru care fusese numit².

Căci reforma Seminarului de însuși Mihai-Vodă și de învățatul său văr Alexandru Sturdza, scriitor frances din Rusia ortodoxă, care s'a făcut cunoscut în cercuri mai largi prin broșuri de o mare originalitate de spirit, fusese iarăși în sens progresist. Ruda lui Vodă venise pentru cîtva timp la Iași și recomandase această prefacere, „mai potrivită cu informarea clericilor și întemeiată pe principii neamestecate cu rătăcirile lumesti”. Iși propunea ca și mai departe, printr'un represintant, să-și îndeplinească sarcina de supraveghere: alegerea pare să fi căzut asupra lui Alexandru Balș³. Scriban rămase în fruntea școlii, ca și „Maioreanul”, cum îi zice noul program, și ceilalți profesori toți, dar se pare că planul de învățămînt suferise întregiri importante. Era astfel o copie, palidă, a gloriosului așezămînt din Chiev, pentru fabricarea de parohi cu știință de carte, întemeindu-se, de noul Mitropolit Meletie, simple școli *catechetice* prin capitalele de județ⁴. La mănăstirea Neamțului

¹ Urechiă, *l. c.*, p. 361 și urm.; Erbiceanu, *Ist. Sem. Socola*.

² Urechiă, *l. c.*, p. 241.

³ *Ibid.*, p. 242, nota 1. Cf. și pp. 289-90.

⁴ *O. c.*, pp. XXXV-VI.

se crease, nu o școală preoțească, ci numai una bisericască, prin Neofit Scriban, adus de la mănăstirea Mogoșești, unde fusese egumen¹. În curînd se introduse în toate școlile învățămîntul religiei, cu „tălmăcirea Evangheliei și a Apostolului”².

Inercarea Mitropolitului, lacom de banii grămezii de preoți nepregătiți, de a scoate pe Filaret, în 1847, nu izbutiseră: nici Bojinca, nici Cîmpeanu, solicitați, nu voiseră să-l înlocuiască³.

Atîta vreme cît Alexandru Ghica fu Domn muntean, atmosfera patriarhală românească se păstrează. Vodă iea parte la împărțirea premiilor în 1839 și *Curierul* lui Eliad scrie: „Eminenții s’au încununat de însuși Măria Sa. Era o priveliște foarte atingătoare a vedea cineva pe prințul țării, dupe Scaunul său, încununînd tinerimea cea silitoare, și Măria Sa, care niciodată nu dă mîna la nimeni să i-o sărute, socotindu-se în prilejul acesta adevărat părinte al acestor copii ce pregătesc o viitorime mai fericită, își dă mîna spre sărutare cu cea mai tînără și părintească dragoste”. El cerceta și școala de învățători, examinînd caietele și dînd sfaturi, căutînd să înlătore înfricoșătorul zvon că „învățătura aceasta e o pregătire a lua copiii la oaste”⁴. Profesorii erau poftiți cu toții, după ce se visitase „Pensionatul”, Museul și Biblioteca, la masa domnească⁵.

Dar semne ciudate se arătau. Un număr de elevi de

¹ *Ibid.*, p. 244.

² *Ibid.*, pp. 257, 292.

³ *Ibid.*, pp. 321-2.

⁴ *Ibid.*, p. 103.

⁵ *Ibid.*, p. 104.

la Sf. Sava cerură cursul de rusește, întrerupt după plecarea profesorului Girand („Giroț”), în Italia¹. Încă de la 1840, Adunarea Obștească, cerea un alt plan de învățămînt, „mai desvoltat” și mai bine o-rînduit². Domnul se declară și el pentru „îndreptarea sau complectuirea sistemului de acum al învățăturilor³”. O comisiune se formă, adăugînd pe lîngă merițoșii efori pe Ștefan Bălăceanu, Manolachi Băleanu, Alecu Ghica, Costachi Suțu, C. Faca și d-rul Arsachi, cel care n'a voit niciodată să devie cetățean român⁴. Aceasta aduce în Iulie demisia lui Barbu Știrbei din Eforie. În lipsa lui se înoină stăruințele din partea Departamentului bisericesc pentru presintarea către Adunare a planului dorit de reforme. Eliad care fu introdus atunci, în calitate de colaborator, părea să aibă misiunea de-a apăra învățămîntul național amenințat.

Stăruințele pentru reformă se înoinesc la așezarea în Domnie a lui Vodă Bibescu, mai puțin legat decît fratele său Știrbei de acea operă a Regulamentului Organic în care intră și capitolul învățămîntului național⁵. Un altul din boierii „conservatori”, străin de opera lui Poenaru, Constantin Cantacuzino, intră în Eforie în locul lui Mihail Ghica, fratele Domnului căzut. Catedra de „slavonă” se introduse lîngă cele de italiană și germană încă din vremea lui

¹ *Ibid.*, pp. 149-50.

² *Ibid.*, p. 147.

³ *Ibid.*

⁴ *Ibid.*, p. 148.

⁵ V. și publicația lui G. Bibescu, *Règne de Bibesco, passim*.

Ghica¹. Totuși francisatorii admiteau la 1845 pe Carl Schweder pentru limba germană².

Dar, vorbind la premii în 1845, Bibescu se declara fără „ilusii asupra trebuințelor învățăturilor publice”: cerea „o mai de aproape băgare de samă asupra părții morale a educației”, aștepta „bărbați cu minte întinsă” doar pentru viitor și anunța „o nouă și desăvîrșită educație”³. El critica acele „cuvinte sau opinii care, aruncate în duhuri fragede, nu pot da decât rezultaturi vătămătoare” și sfătuia să nu se ieie în deșert numele de patrie pe care nu oricine și „la orice vîrstă” îl poate înțelege⁴.

Planul de reorganizare, asupra căruia nu se vorbise de loc, până atunci, era gata făcut de Eforie în Februar 1847⁵. Domnul îl presintă Adunării, întărindu-l imediat; la 21 ale lunii el era și promulgat, fiind primit de deputați fără a-i aduce nici cea mai mică prefacere, de și „desbătut cu cea mai mare luare aminte”.

Noua lege cuprindea trei grade de învățătură: școli comunale de sate, școli normale, cu ceva gramatică, aritmetică, geografie și elemente ale istoriei, și „învățături academice” (*fără gimnasiu deci, ca în Moldova*). Acestea din urmă cuprind „douăsprezece clase”. Limba națională se „deprinde” acolo, dar nu servește și pentru a studia filosofia, științele fizico-matematice, retorica, Istoria universală (*fără cea națională*, pentru care se poate alege între cele două

¹ În general, *ibid.*, p. 311 și urm.

² *Ibid.*, p. 294.

³ *Ibid.*, p. 299.

⁴ *Ibid.*

⁵ *Ibid.*, pp. 313-5.

limbi străine). Și la Craiova sînt deocamdată patru clase. Se păstrează cei doi ani de drept și se începe un învățămînt militar. O școală de fete își va începe activitatea (12 bursiere; la Academie 22 de interni).

Regulamentul fixează școli, de la 1-iu Octombre la Sf. Gheorghe, în satele cu de la 50 de familii sau pentru grupe de două-trei sate, învățîndu-se și cîntări și economia rurală, și la „elementarele” din orașe (= normalele) se predă economia rurală, apoi cea casnică, desemn, în fine, pentru primele meșteșuguri. *La Academie, cursul de românește dispăre, afară de gramatica limbii*¹.

Alături, *Colegiul frances* trebuia să înceapă a funcționa, avînd ca profesor pe Monty, încă de la începutul lui 1848 (clasele 8, 7, 6), cu manuale franceze aduse din Paris, prin Piccolo. De acolo se angajară și profesori, Perrot, de la Louis-le-Grand, viitorul mare archeolog, Varaigue și Hurard, primul supleant, ce lalt simplu repetitor la colegiul Rollin². Deschiderea fu zăbovită însă până în Maiu: Perrot refuză să vie³.

Iar, în ce privește opinia publică față de această inovație nesăbuită, cu profesorii năimiți și aduși cu contract, care era și o renegare, ea se exprimă în versurile lui Eliad:

Grădinare, grădinare,
la gîndește-te mai bine
La primejdia cea mare
Să ni faci școale străine.

¹ *Ibid.*, pp. 313-5.

² *Ibid.*, pp. 332-3.

³ *Ibid.*, p. 334.

Și, în privința planului muntean, nou, un pedagog ardelean din București, Blăjean unit, judeca astfel, la 6 April 1848: „Cu reforma școalelor nu e împăcat nimeni, nici că poate fi; toți prezic că nu se va înființa cum era planul: un director și doi profesori, cari veniră până acum, trag 200 pre lună, casa și masa, și sînt numai de gramatică. Cît vor trage carii vor fi pentru științe mai înalte, d. ex. filosofia? Decît aceasta nu li place la ciocoi¹”. El citează cazul unui bătrîn care, venind cu copilul lui la Academie, întrebă: „Domnule, voiu să știu învăța-se-va în școală și românește, că numai pentru sfrânțozește și italienește nu vroiu să-mi dau copilul aici, pentru că e tînăr și nu voiu să-și uite limba romînă”, iar directorul frances i-a recunoscut dreptatea. „In a doua zi puse în programă și clasa de limba romînă.” Și el aduce înainte observația lui Pleșoianu că „școala care fu mai nainte a casat-o numai pentru că erau tot filosofi, tot istorici, tot poeți și scriitori pre toate podurile, pre toate colțurile și aceste nu plac la ciocoi, precum se vede”². Unul din Golești refuză catedra de matematici, nevroidnd să predea în altă limbă decît românește³.

De acolo se află și că vechea școală fusese mutată la Radu-Vodă, fără filosofie, fără fizică, numai cu matematica și istoria biblică, și că, lăsată fără supraveghere, ajunsese un cuib de anarhie.

Colegiul frances mergea însă slab; învățămîntul de rusește tot așa. Românește se preda numai gramatica, și anume din Februar 1848.

¹ *Omagiul Bianu*, pp. 161-2.

² *Ibid.*, p. 163. Se primiau ca interni copii până la 13 ani, externi până la 15; *ibid.*

³ *Ibid.*, p. 164.

Revoluția de la 1848 introduse în Muntenia învățămîntul gratuit, înlăturînd grelele taxe puse de Bibescu¹. Eforia boierească a lui Alexandru și Constantin Filipescu și a lui Manolache Băleanu se înlătură². Menținut, Monty fu pus supt controlul Consiliului profesoral și al ministrului, gramatica latină și franceza avînd a fi prezentate „în paralel cu limba romînă”.

Românește erau să se predea de fapt toate materiile. Din partea foștilor studenți la Paris era o măsură și inteligentă și inimoasă. Evident că Monty refuză titlul de provisor în aceste condiții și, referindu-se la contract, ceru despăgubiri de 3.000 de galbeni înainte de a pleca. Se creau și școli de fete pe la județe (erau numai la Craiova, Slatina și Ploiești, unde au fost profesori Polizoi Contu și, în 1848, Codru Drăgușanu, autorul frumoaselor scrisori din străinătate, care iscălia „Ioane Germaniu Codru, proeforu în scoala elementară de Ploesti”), iar la București patru, pe lingă a d-nei Știrbeiu³. Școlile sătești fură favorisate⁴, candidații devenind agenți ai revoluției, dar „nu demagogi și tulburători”, ci apărători ai „libertății, păcii, ordinei”; ei vor „desluși” țeranilor Constituția. Unii alergară, alții cerură a li se plăti întăiu lefile⁵. Bălcescu avea să-i încâlzească redactînd în acest sens „*Invățătorul satului*”⁶. Eliad făcea să se decidă o statuie lui Lazăr⁷.

¹ *Ibid.*, p. 335.

² *Ibid.*, p. 336.

³ *Ibid.*, p. 339.

⁴ *Ibid.*, pp. 340-1.

⁵ *Ibid.*, pp. 342-3.

⁶ *Ibid.*, p. 344.

⁷ *Ibid.*

În tot acest timp se continuase însă cu trimeterea de bursieri. La Munteni, în 1840, Negulici pentru pictură¹. El fusese la Paris pe banii lui, revenise pentru a preda la Iași și căpătă un stipendiu pentru Roma. Un Mihail Gogu pleacă la 1841 pentru științele fizice și naturale, fiind înlocuit după moarte, cu Alexe Marin², Ioan Zalomit pentru drept la Berlin, un Toma Constantin la Viena pentru artele grafice, A. Christe Orăscu, viitorul rector bucureștean, la Berlin pentru arhitectură, Henric Wallenstein pentru desen³. Un altul merse pentru inginerie și arhitectură civilă la Școala Politehnică din Paris; C. Bosianu, pentru drept tot acolo. Ba se înscrise între bursieri la 1847 și boierul Alexandru Goleșcu, care învăța fizico-matematicele la Paris și se oferia ca profesor.

La 1843 încă, purtarea celor din Paris îngrijora guvernul muntean, mai ascultător de Rusia decît cel, cu autoritate, al lui Mihai Sturdza. Recunoscînd că la Paris, cu „o mai mare economie decît în oricare altă capitală”, e bogăția de cursuri, „mulțimea bibliotecilor, bogăția museurilor, feluritele măestrii” și alte așezămînturi de industrie”, gratuitatea, „ilustrația învățaților profesori și a căpeteniilor acestor așezămînturi”, aceasta fiind cea d'întăiu „școală a lumii”, se constată și „feluri de stricăciuni” ca într'un imens oraș, ceia ce e mai ales periculos pentru „copiii în vîrstă prea fragetă, fără niciun povățuitor”, de „se rătăcesc în netrebnicii” ori se pierd în desorientare. Bursierii trimeși, din prudență, la Berlin au de lucru cu limba. Dr. Piccolo, fostul membru al Eforiei și inspector al Colegiului Sf. Sava”, e însă-

¹ *Ibid.*, pp. 182-4.

² V. și *ibid.*, p. 212.

³ *Ibid.*

cinat deci cu un folositor control¹. Domnul releva că Moldova avea de mult un astfel de corespondent, așa că a folosit biblioteca și cabinetul de arte și meșteșuguri².

În Moldova, la 1845 a fost vorba de a se trimete și bursieri militari.

¹ *Ibid.*, p. 236.

³ *Ibid.*, pp. 237-8.

XII.

Ardelenii în învățămînt

Acest avînt pătrunsese și la Ardeleni. Aici un anonim îndemna la 1844 să se unească șase-șapte sate pentru a da școli de învățat „rugăciunile și psalmii”, iar, dacă se poate, să se facă și pregătirea pentru meșteșuguri sau pentru gimnasiu.

Acest gimnasiu se întemeie abia în 1850, cu Gavril Munteanu, readus de dincoace, la *Brașov*, unde negustoria crease încă de la 1836 acea școală, și cu noțiuni de comerț, pentru care fusese chemat un Ardelean din celalt capăt al țerii și un membru al Bisericii unite, Gheorghe Barițiu¹.

Fusese vremea însă cînd peste munți, și mai ales în acest *Banat*, cu Diaconovici Loga, se consolidase învățămîntul românesc. Preparandiile luaseră un mare avînt, cea din Arad avîndu-și profesori de pedagogie, de metodică, de istoria maghiară. La gimnasiile mici latine erau profesori romîni, ca, la Oravița Montană, încă din 1814-7, Dumitru Constantini, Oravițeanul, autorul unei „Scurte deduceri a istoriei Vest- și Ost-Romanilor” (Timișoara, 1856). Școlile triviale aveau

¹ Andrei Bârseanu, *Istoria școalelor centrale romîne din Brașov*, Brașov, 1902.

directori romîni în Banat, directori „actuali” sau „actualnici”. Era vorba ca Uroș Nestorovici să creeze și un ziar românesc.

De la moartea lui Uroș Nistorovici însă școlile bănațene începură să decadă¹.

După catolicisarea din 1822, supt Consistoriul din Liöv, după încercările de rusificare, de germanizare și de polonisare chiar, la 1817 limba țerii fiind privită numai ca „temelie pentru învățarea limbii germane”, un curent către școală se pronunță în acești ani și în Bucovina, și el va duce la Școala „trivială” din Cernăuți, la cea de fete din același oraș, la gimnasiu, ca și la Școala Normală din Suceava. În 1844, Teoctist Blaieviici dădea la Cernăuți gramatica sa².

Dar aici marea revoluție în spirit o făcu acel aspru și stîngaciu profesor ardelean de la Blaj, pe care soarta-l aduse în Cernăuți, devenind aici ocrotitul întăiu, apoi mentorul Hurmuzăcheștilor, acel Aron Pumnul, reformator de limbă, de ortografie, autor al unui admirabil „Chrestomatic românesc”, la ale cărui lecții calde, de Lazăr bucovinean, se trezi marele suflet al lui Eminescu.

Dar Lazăr nu dispăruse fără a lăsa urmași din chiar acea parte a neamului de unde venise aducînd solia cea bună.

Am văzut pe Ardeleanul de la Bîrlad, care pregătia pe începătorii lui Alexandru Callimachi, în gramatică, geografie, teologie și aritmetică, apoi pe

¹ V. Botiș, *o. c.*, *passim*; Urechii, *l. c.*, p. 277.

² *Ibid.*, *passim*.

cei trei cari fură aduși, fără lungă dănuire și fără mare folos, pentru Seminariul, influențat de Asachi, al Mitropolitului Veniamin. Cîmpeanu el însuși, primit cu atîta cinste și făcut Căminar, „advocat jurat” de la Pesta, era un fiu al Ardealului. Un rol așa de mare-l avuse în timpul petrecerii sale la Iași acel Eftimie Murgu pe care Rușii îl bănuiau că aduce un spirit de revoluție din Banatul lui Iorgovici. Bojinea stăpîni cît îi fu voia la Seminariul din Socola: în 1838 el anunța o carte despre: *Învățătura legilor romane și a Vasilicalelor*; în anul următor el trece direcția arhimandritului Suhopan, dar, acesta neînțelegîndu-se cu egumenul, profesorul bănățean revine, iar noul Seminarium din Rîmnic era condus de Brașoveanul Radu Tempea. Fără a mai vorbi de Bucovineni modești, ca Botezatu și ca acel Alboleanu, de care, fără dreptate, își bătut joc Costachi Negruzzi.

În Țara-Românească, unde lucrase, ca profesor de filosofie și francesă, Ladislau Erdeli sau Erdeliotul, trecut și în Moldova, și fusese chemat, de la Constantinopol, încă din 1832, foarte istețul, dar curiosul Bănățean Moise Nicoară, primit apoi și de Mihai Sturdza¹, studiile de istorie, a Romînilor și universală, le deschise Florian Aaron. Un om de o cugetare dreaptă, de un spirit larg, deschis către toate orizonturile, de o formă netedă și sigură, încheșată după norme latine. Fusese întăiu profesor la mica școală de sat pe care o întemeiase, în dorința lui de a preface țara potrivit cu ce văzuse în Occident, Dinicu Golescu. Dar la 1832 el era acum în Craiova, înlocui-

¹ V. și Iorga, *Viata și Domnia lui Barbu Dimitrie Stirbei*, în „An. Ac. Rom.”, XXVIII, pp. 121-2 (și aparte).

tor al lui Stanciu Căpățineanu, unde avea calitatea de „profesor de istorie universală, suplent de ritorică și inspector al Școlii centrale din Craiova”. De acolo, la 6 Iulie, el scria lui Ioan Minovici, care conducea la Sibiiu vechea firmă românească Hagi Pop, pentru a-l ruga să transmită o sumă de bani tatălui său, țeran din Poiana lîngă același Sibiiu. Cuvintele sînt ale unui om cu sentimente frumoase, de o smerită recunoștință față de părintele care-l crescuse: „Din neaverea sa a cheltuit cu mine pe la școli ca să învăț. Strîmtoarea stării sale celii puține îmi grăbește datoria ca și eu din neaverea mea să-l ajut cu cîte ceva. Eu îți fac aceste cunoscute pentru că știu că și domnia ta prețuești astfel de sentiment. Leafa mea pe lună este 450 lei, mare la număr și puțină la valoare. Dintr'aceștia vreau pe toată luna a-i face un mic ajutor”¹.

Peste cîțiva ani el era acum profesor la școala cea mare din București și avem programul său de „cronologie”, în care, preocupat de lucrurile românești, fixă o perioadă „de la Carol-cel-Mare până la Ne-gru Basarab”². Mai prețios decît acest bogat program e spiritul de care era pătruns. În acest plan de învățămînt chiar, ca și într'o admirabilă cuvîntare la 1838 despre „înmintarea civilizației în Țara-Românească”, el nu pregetă să vorbească de dușmanii poporului împiedicînd progresul de care erau, de la început, în stare Romîni, de „deosebitele nații barbare”, care întărzie întemeierea principatului muntean, de limba slavonă, o „năpastă”, căreia nu-i

¹ Iorga, *Scriitori mireni*, în „An. Ac. Rom.”, sect. lit., XXVIII, p. 268.

² Urechiiă, *l. c.*, pp 12-3, nota.

datorim nimic, căci limba națională e „singurul canal pe care se revarsă luminile la o nație”: oamenii, „chiar slobozi fiind, supt limbă străină gem supt o propunere amară”. „Curtea suzerană” e atacată fără nicio sfială. „Proiectul mare de a uni pe toți Romîni într'un Stat” face neperiteoria glorie a lui Mihai Viteazul, a cărui Domnie e „punctul cel mai înalt al slavei românești”. Matei Basarab face „proiectul îndrăzneț de a desrobi țara”; Șerban Cantacuzino are „cugetul și rîvna patriotică de a asigura țerii pentru totdeauna drepturile, așezămînturile și întocmirile sale”. Nu se uită, în această grijă de a semnală pe toți aceia cari au voit și au putut binele, Mavrocordații, Ghiculeștii și mai ales Alexandru Ipsilanti, „care a privit Țara-Românească ca pe o patrie a sa și a lucrat pentru binele și fericirea ei cu căldura și rîvna unui adevărat patriot”. În afară de ce s'a putut realiza însă, existența noastră chiar e o minune a lumii și o mîndrie pentru noi: „Romîni cu mîndrie pot să-și ridice capu'naintea veacurilor trecute, a revoluțiilor și întîmplărilor ce i-au izbit și cu un glas triumfător pot să zică: *noi tot sîntem*”. Căci ei „rămaseră neclintiți în vreme de 1.733 ani până în ziua de astăzi”¹. Guvernul lui Alexandru-Vodă Ghica nu se sperie de unul care vorbea astfel, și pentru tipărirea istoriei principatului muntean se dădea întăiu 2.500 de lei, apoi un adaus de 200 de galbeni.

Un Gheorghe Ardeleanu era la 1836 profesor la Slatina. La Cerneți fusese adus înainte de 1837 —el vorbește, la 1838, de șase ani petrecuți în țară —

¹ *Ibid.*, p. 12 și urm.

Ioan Maiorescu, fostul preot Trif¹, care trece în anul 1836 la Craiova în locul bătrînului Stanciu Căpățineanu, pentru „stil natural” și, ca și Florian, și pentru istoria universală. Colegii lui erau C. Lecca, pictorul, care se gătia să publice foaia *Desfătătorul*, un C. Barbovici, Grecul bătrîn Muntaniotis și un Frances, Dufour.

Era un suflet tare și mîndru, care nu se simți bine în atmosfera unei francisări pripite, pe sama căreia, și a „Galiei” inspirătoare, punea, în vestitul său articol din „Foaia” de la Brașov a lui Bariș, devenit „piatră de scandelă” pentru dăscălimea noastră, toate păcatele pentru care „ofta”: „materialismul gros”, „beletristica lunecoasă”, „judecata stricată”, „gustul primejdios”, „silința opintită numai pentru lucruri din afară”, „luxul grozav, dărăpănător”, „ușurătatea”, „nestatornicia”, „procopsința superficială”, tendința poeților de a-și „arăta talentele” cu „lucruri înalte”, „fără a căuta ce-i trebuie țerii”. Limba „o tot netezesc și o piaptănă pînă ce-i trag pielea; apoi îi dau alta”. Originalitatea — termenul *este* — se distruge cu desăvîrșire într’o nație coplesită de imitații. Planul școlilor întrece pe cel din Austria, dar lipsesc profesorii pe lingă „Eforia bună” și „directorul silitor”, cari fac ce pot. „Unde e la noi căldura și focul? Unde naționalimea și patriotia aceia ce însoțesc pe Românii ardeleni? Trebuie să trăiești aici cu noi ca să ne cunoașteți.” Făcea o excepție pentru Aaron și foile lui, *Museul Național și România*, cu „rumînitare în stil”, și „curgere slobodă”. Și Maiorescu ținea ca aceste aprecieri ale unui „inspector” să fie redade întocmai².

¹ V. asupra lui în *Societatea de mîne*, an. 1927.

² Și Urechiă, *l. c.*, p. 66 și urm.

Resultatul se putea aștepta: o revoltă generală a profesorilor de la Sf. Sava, de la un Marcovici, care scrie protestarea, și un Aristia, până la „Fitasov”, Wallenstein și Languyon¹. Se ceru lui Maiorescu să arăte „după care duh de proorocie” poate califica „oamenii pe cari nu i-a ascultat și nici măcar i-a văzut” — el zisese: „n'avem profesori învățați sau cel puțin cari și-ar îndeplini datoria lor din conștiință și o fierbințeală patriotică”. Se credeau îndreptățiți — și erau — a cere „pilduitoare îndestulare potrivită cu mărimea publice delăimări”².

Maiorescu, chemat la București și suspendat din învățămînt, se înpăimîntă, aduse înainte grelele lui împrejurări de familie, pretinse că în scrisoarea lui era vorba de „mulți profesori învățați” și puse în în vedere o sinucidere a desperării lui. Dar păstra punctul lui de vedere contra „maimuțării lucrurilor străine”, „prea-iubirii asupra tuturilor lucrurilor străine și, deosebit, franțuzești”, literaturii ca „o mască fără crier”, cu „producții frumoase, dar care nu folosesc”³. Acestea în scrisoarea către Poienaru, iar o declarație publică restrîngea toată critica numai asupra „literaturii franțuzească-estetice”, osebînd cursul de francesă de la „școlile naționale”, pentru că „e prea încredințat că nouă ni este de neapărată trebuință învățătura unei limbe cultivate, și, fiindcă cea franțuzească este mai aproape de a noastră, socotește și el că ea este mai vrednică să o învățăm decît alta”⁴. Astfel după multă risipă a condeielor inspectorul din

¹ *Ibid.*, facsimilele la pp. 66-7.

² *Ibid.*, pp. 67-8.

³ *Ibid.*, pp. 68-9. Cf. monografia d-Jui V. Mihăilescu asupra lui Ioan Maiorescu.

⁴ *Ibid.*, p. 69.

Craiova putu să-și reiea activitatea¹. Totuși în 1842 la Craiova inspectorul, însărcinat și cu predarea gramaticii, Istoria universală fiind scoasă din program, era Serghiad, care înlocuise, fiind cu catedra la Rîmnicul-Vilcii, pe Maiorescu.

Acesta trecuse, prin Ardeal, în Moldova, unde, cu plecarea din Scaun, silnică, a Mitropolitului Veniamin, se dusesese și încercarea de reformă bucovineană a lui Vladimir Suhopan. El apare la Iași, cu vechiul său nume de casă, Ioan Trifu Maior, și i se dă catedra de istorie, dar, pe lângă dinsa, și „retorica, cu aplicațiune la facerea cuvintelor bisericesti”. Dintre vechii profesori rămîne Făcaș, și probabil celorlași li aparțin un I. Lupu și un Lăzărescu; dintre vechii bursieri e Leon Filipescu pentru „aritmetică, geometrie și construcții de economie rurală”, și dr. Virnav se adauge pentru igienă la clasa a cincea. Filaret, fostul Vasile Scriban, întors din Chiev, cu o tesă despre Istoria Bisericii ambelor principate, iea direcția².

E vremea cînd la București apare C. Diaconovici Loga, gramaticul și directorul școlii din Banat, fondatorul celei din Pesta și al Preparandiei fiilor de grăniceri, care vinde Eforiei Școlilor trei lucrări ale lui, Tîlcul Evanghelic, Epistolariul și „Pruncii cei părăsiți”, îndemnînd publicul să-l ajute a tipări „o Istorie a Romînilor de la întemeierea Romei pînă la 1842”³.

Modesta școală din Vălenii-de-Munte, condusă atît de exemplar de Gherasim Gorjan încît merită laudele

¹ Urechia, *l. c.*, pp. 80-1.

² *Ibid.*, pp. 241 și urm., 257-8.

³ *Ibid.*, pp. 227-8. Cf. Botiș, *o. c.*, pp. 383-90.

călduroase ale consulului engles Blutte, se putu mîndri cu un profesor ca latinistul David Almășanu.

În 1833 Asachi așeza între profesorii de la Iași, pentru filosofia și dreptul natural, pe Eftimie Murgu, Bănățean, din Rudăria, fost student la Pesta, care va lua doctoratul în Iulie 1834; rămase la Iași până în 1836, cînd trecu la Sf. Sava din București (—1839), pentru drept roman și logică¹.

Și la Seminariile pătrunsese acest spirit ardelenesc. Cel de la Rîmnicul Vilcii fusese întemeiat de Radu Tempea, Brașovean, dar „născut și botezat în sf. episcopie a Rîmnicului”. La cel din Buzău, Gavril Munteanu, Brașovean, fu ctitorul, și el lucră acolo, și pe terenul literar, ca harnic traducător, știind bine și limba franceză, până la represiunea contra părtinitorilor mișcării din 1848. „O, înțeleg”, scrie el curajos, în 1851, „era destul să fie cineva profesor, și încă transilvănean, ca să fie pedepsit necercetat cu o vorbă”.

Acela care trebuia să înoiască această direcție latinistă, ardeleană, în învățămînt, August Treboniu Laurian își publica abia, la Viena, în 1839, cunoscutul *Tentamen criticum* al limbii românești. La 1842 el era însă profesorul de filosofie în clasele I și II la Sf. Sava, catedră întemeiată pentru dînsul, care e continuată la 1843. La 1845 el avea și latina. La 1846, devenia, după noua orînduire, inspector alături de Florian Aaron și Maiorescu—numai cei trei Ardeleni².

Revoluția din 1848 îl aruncă însă din nou în Ardeal,

¹ V. și Traian Lalescu, în *Rev. Ist.* pe 1926, p. 327 și urm.

ca și pe Maiorescu, revenit ca inspector la Craiova, și Florian Aaron. El era rechemat pentru Septembrie avînd a reîncepe învățămîntul național.

În Muntenia, la 1848 întoarcerea regimului boieresc era să aducă și restabilirea trecutului în școli. Dar Hurard și Varaigues plecară¹. Caimacamul Cantacuzino ordonă însă refacerea școlilor cu „pămînteni romîni”, deci fără Laurian, Aaron, „revisorul școlilor din județe”, Ioan Maiorescu, „inspectorul și revisorul școalelor din Valahia Mică”, și profesorul de Istorie universală, V. Maiorescu, fugiți și destituiți ca „abătuți din creștineasca datorie a omului”². Se preferă închiderea școlilor fără dascăli siguri³. Școlile de sat fură pur și simplu suprimate, învățătorii și sub-revisorii, intrînd în „rînduiala la care vor fi fost mai d'înainte”⁴. Profesorii neamestecați în mișcare căpătară doar sarcina de a scrie cărți, cît timp școlile sînt închise⁵. Astfel Pavlid, Orăscu, Marcovici, Ioanid, Hill, I. și A. Pop, Genilie, Wallenstein și însuși Poienaru⁶, înlocuit cu N. Brăiloiu, dar însărcinat cu „Învățătorul satului”. O comisie fu pusă pentru gramatica românească⁷. Bursele fură suprimate⁸.

Dar reacțiunea se produse. Se ceru lui Monty a face un pension, și deschiderea școlilor, adecă a ce-

¹ Urechia, *l. c.*, p. 347.

² *Ibid.*, p. 349.

³ *Ibid.*, p. 350.

⁴ *Ibid.*, p. 351.

⁵ *Ibid.*, p. 353.

⁶ *Ibid.*, p. 354.

⁷ *Ibid.*, p. 37-8.

⁸ *Ibid.*, p. 39.

lor trei clase de jos, fu reclamată de boieri, și doamne: N. Băleanu, N. Lahovari, Ferechide, Șt. Fălcoianu, Scarlat Ghica, I. Budișteanu și d-nele Elisa (Salta) Știrbei și Anastasia Vlasto¹.

Din fericire pentru școli se ajunse la numirea, după prescripțiile, îngustătoare pentru drepturile, așa de greu cîștigate ale țerii, de la Balta-Liman, a noului Domn, cu termen, și el nu fu altul decît vechiul întemeietor și sprijinitor al învățămîntului, al celui național, Barbu Știrbei.

El găsia edificiul de la Sf. Sava ocupat de oștile străine, profesorii fugiți în parte, ceilalți îndepărtați, cu deosebite ocupații, de la catedrele lor. Funcționau doar cîteva pensioane și, dintre școlile publice, numai cea pentru fete — lucru de mîină și cunoștinți elementare — a d-nei Elisa Știrbei, o femeie admirabilă, Moldoveancă din neamul Cantacuzino, care obișnuia să cerceteze însași cîitoria ei². Cîte o școală primară vegeta în suburbiile bucureștene sau în provincie. Colegiul era închis, însă dintre profesorii francesi rămăseseră doi, între cari Dufour, din Craiova.

Noul Domn procedă imediat la opera de reclădire.

Principiile ei le exprimă el în deosebite ocașii. Erau acelea pe care și el le primise în copilăria lui crescută românește, și de la care nu se depărtase ca fratele lui: „Am cunoscut”, spunea el la o împărțire de premii, „părinți cari se strîmtorau despre celelalte ale lor trebuințe, iar, cînd era pentru creșterea și educația copiilor, nu era cheltuială cit de mare, nici jertfă care să nu o facă cu plăcere

¹ *Ibid.*, p. 358.

² *Ibid.*, III, pp. 5-6.

și bucurie. Am cunoscut părinți cari știau prea puțină carte și nu era zi în care să nu-i aducă cite un ceas împreună cu dascălii și să li facă examen de ceia ce au învățat peste zi; de multe ori se aflau de față și străini cari veniau să-și petreacă seara, și cîți, din acești asistenți, se pricepeau, trebuiau să iea parte ca examinatori. În ziua cînd se părea că învățăturile se urmaseră bine, vedea cineva zugrăvită veselia în obrazul părinților, precum și la din potrivă întristare... Acești părinți au fost Romîni, și Dumnezeu a voit să fie ai miei. Asemenea părinți erau pe acea vreme mai mulți¹. „Învățămîntul”, recomanda el în April 1850, „trebuie să fie privit, nu ca un scop, ci ca mijloc. *Instrucția publică trebuie să fie potrivită cu nevoile poporului și să nu aibă în vedere exclusiv conveniențele cîtorva familii privilegiate; ea trebuie deci să fie națională, să mulțumească nevoile deosebitelor clase*” — deci iar principiul social, practic, închizînd fiecare categorie socială în forma ei de învățămînt —, „și” — fericită afirmație! — „să păstreze culoarea locală”². Tărziiu la 1855, cînd se întorsese în Scaun în mijlocul unei îndoite ocupații străine, el exprima părerea că școala începătoare trebuia să fie ușoară și apropiată: „să îmbrățișăm numai cît putem și să ne ferim de a ameți mintea încă crudă a copiilor”. Nu profesori pe specialități, ci un profesor și o clasă³. Și el făcea, arătînd „ruinele ce ne împresoară de toate părțile: ruine afară, ruine în casele noastre”, un apel la „unire spre reclădire”⁴.

¹ Iorga, *Viata și Domnia lui Barbu Dimitrie Știrbei*, l. c., p. 18.

² *Ibid.*, p. 11.

³ *Ibid.*, pp. 122-3.

⁴ Urechiiă, l. c., p. 14 și urm.

Acordînd burse și subvenții Colegiului lui Monty și școlilor private care lucrau: a lui Gianneloni și a lui Karl Bucholzer, și în județe, a lui Canella, Domnul numește o comisiune, din Poenaru, Marcovici și Brăiloiu, ca să-i înfățișeze un proiect de re-organizare.

El fu gata abia după un an, în Septembrie 1850. Comisia adoptă și ea, contra punctului de vedere clasic și celui strict utilitar, „sistema datoare și silită a îngriji să îndestuleze trebuințele elementare fără care nu poate fi”, dînd, pe de o parte, funcționari, și, pe de alta, moralisînd tineretul.

Deci întăiu școala primară, de un singur tip, ca în 1847, pe colori în București, pe orașe în provincie (dar două la Craiova), cu patru ani de studiu, în patru clase— Vodă menținu două clase și două „divisii”—, dînd cunoștinți elementare.

Colegiile sau gimnasiile, „clasice și matematice”, pe șase ani, cu studii capabile de a fi întrerupte după nevoile vieții. Din materiile de litere se predau: logica, filosofia, retorica — tocmai la capăt—, geografia, în trei ani — și a ambelor Principate—, istoria în patru, — și a țerii —, desemnul și caligrafia, *dar limba latină de la un capăt la altul*, după cerințele Ardelenilor. Din materiile de științi: științi naturale, matematică, fizică și chimie. Acestea nu mai sînt deci pentru „clasele complimentare”, ci se unesc, într'un sistem eclectic complet, cu celelalte.

Despre limba latină, cei trei membri ai comisiunii se rostesc așa: „Cît despre limbile străine, aceia care ni s'a părut mai de cuviință a se adopta mai obligatorie este limba latină. Construcția acestei limbi, rola ei în literatură clasică și mai cu samă rudenția în

care se află cu dînsa limba românească sînt destule pricini ca să ne îndemne a o adopta, de o potrivă cu celelalte nații, ca o basă în studiile clasice, de a-i da o preferință asupra altor limbi, care nu au aceeași importanță pentru studiile clasice." Limba greacă nu e coordonată; francesă și germană nu trebuie să îngreueze învățătura prin lucruri de lux și de podoabă care n'ar avea, pentru majoritatea elevilor, niciun rezultat serios: elevii pot alege pe una din ele în ultimii trei ani numai; limbile grecească, rusească și turcească sînt „facultative”, tot pe trei ani. Ele vor fi urmate de viitorii diplomați sau funcționari la carantine.

Facultățile, „oarecare Facultăți, pe cît mijloacele ne iartă”, se resumă în „școala de inginerie”, pentru poduri și șosele, agrimensură și arhitectură, și în „școala de legi”, și cu „drept administrativ românesc”, economia politică și istoria dreptului (la care funcționară Gh. Costaforu, urmaș al lui Moroiu, C. Bosianu, și bătrînul Ferechidi).

Întreg acest învățămînt era supt conducerea unui rector. Se stabilia că fără diplomele eliberate de dînsul nu se vor putea ocupa funcții. Tot odată se luau măsuri pentru redactarea, de Pavel, Vioreanu, Gheorghe, Ioan și Alecu Pop, Gheorghe Ioanid și Gheorghe Hill, Marcovici, Orăscu și Zalomit, Ioan Poienaru, Genilie, Wallenstein, Théot, Limburg, a noilor manuale. Dr. Barasch, din Silesia, venit înțaiu la Craiova, va lucra cărțile de științi naturale, *Minunile naturii*. Știrbei hotăra ca, „introducîndu-se învățătura limbii latine în toate clasurile colegiurilor din prințipat, cărțile cele de mai neapărată trebuință sînt cele latino-romîne, avînd unul și același pro-

fesor a preda de odată limba latină și română”.

Domnul însuși revăzu acest plan. Modificații importante se introduseră. „Prietenul tinerimii”, cartea care va fi admisă pentru școlile primare, cuprinde și fizică, matematică, istoria țerii. Școlarii cari urmează numai cursul inferior, de trei ani, al Colegiului nu mai învață latinește, dar pot alege o limbă modernă, și ei primesc și cunoștinți de arhitectură, mecanică, fizică, chimie. Un curs de antichități e intitulat după manualul profesorului, „Anticele Romanilor”. Religia fu adausă după cererea formală a Eforiei.

În aceste condiții școlile trebuiau să înceapă încă de la 1-iu Ianuar 1851. Eforia nou-instalată, compusă din Poienaru, Marcovici, ca profesori, și boierii Arsachi, Al. Filipescu și Ioan Florescu, ginerele lui Vodă, luă măsurile trebuitoare pentru aceasta. Se ajunsese la o populație școlară de 214 elevi.

Iar ca profesori stăteau la îndemină și studenții întorși din străinătate: Alexe Marin, Zalomit, care aduce din Berlin un doctorat în filosofie și atestate de studiu al dreptului, C. Bozianu; din Constantinopol vine pentru grecește un Angheliade. Deocamdată se numiră Maxim pentru latină, Baraș, Marin și alți trei. Noi bursieri se trimet; și la Constantinopol, pentru turcește: Pikipios și D. Nica, iar pentru medicină, la școala din Galata-Sarai, C. Bordeanu, I. Lăzărescu, Grigore Călinescu și C. Burileanu. Unul pierdu bursa, dar, în locul lui, Nica, farmacist, ajunsese „medic militar turc”, și atașat la spitalul frances din Dolma-baccè.

Tătărescu merge la Roma pentru pictură și i

se adăugi P. Alexandrescu, apoi P. Mateescu, T. Aman. Dimitrie Paul Vioreanu merge la Paris pentru drept, trei studenți acolo la agricultură, Marcovici, la medicină. Ioan Curie învață la Paris Politehnica; Alexandru Marcovici matematicile, M. Rîmniceanu, la Rouen, silvicultura, Aninoșanu la Viena podurile¹.

Se mai adaugă M. Căpățineanu pentru arhitectură, M. Petru, pentru astronomie, I. Maxim pentru „literatură și pedagogie”, alt profesor, Al. Crețescu, de istoria generală, pentru drept administrativ, N. Capșa, pentru inginerie, P. S. Aurelian pentru școala de agricultură la Grignon, iar la Viena I. Gh. Țîntăreanu pentru medicină, ca și tînărul Marcovici, I. Lupulescu și V. Anton la tehnică, și ofițerii Costaforu, Slăniceanu, Barozzi, Dona și Mărculescu la Institutul Geografic. În Württemberg merge fiul d-rului Mayer. În Germania pentru pedagogie institutorul Grigore Vlădescu. La Pesta călugărul Inochentie Chițulescu. În Italia pentru „desemnul grafic”, C. I. Stăncescu și G. Grigorescu.

În afară de școlile acestea și de Seminariul refăcut de Bălășescu, funcționa din nou, încă din Maiu 1850, la Sfînta Vineri, supț conducerea aghiotantului domnesc Salmen, școala militară. Orăscu începuseră încă din 1850 școala de inginerie. Era vorba de o școală de arte și meșteșuguri, de una de agromonomie și economie agricolă. Pentru fete va lucra școala particulară, subvenționată de la 1852, pe lîngă pensioane nouă ca a Wilhelminei Dahlen, mutată din

¹ V. Urechia. *l. c.* și Iorga, *Viata și Domnia lui Știrbei-Vodă, passim.*

Craiova, a Postelnicesei Ana Iacobson. Până la terminarea școlii de la Sf. Spiridon se subvenționează a d-nei de Grandzie, destinată ca directoare la Stat, în care calitate o birui d-na Iacobson. În provincie, avem institutul „lazarotetelișan” din Craiova și pensionul frances din Brăila al lui Tulie.

Monty păru dispus să plece în curînd, cu o despăgubire, și cu dînsul ar fi dispărut ultima urmă a sistemului Bibescu, dar boierimea îl făcu să se întoarcă la Colegiu, unde fusese vorba a se da direcția lui I. Pop. El nu mai hotăra însă, și, cînd la 1851 încă, se mai făcură două clase, peste cele șase, la Academie, în ele se așezară, pe lângă limba elină, predată de Ioanid, cursurile românești ale lui Baraș și Zalomit (logică și morală). Mai târziu grecească se scoase cu totul, „această limbă avînd trebuință de o învățatură serioasă, iar nu să figureze drept singură formă”, cursul suplimentar chiar dovedindu-se prematur, „căci pentru doi sau trei școlari numai” — spune Domnul — „nu se poate înființa o catedră”. Bozianu și Costaforu începeau în Novembre 1851 școala de drept. La Craiova Fontanini, inspector, introducea latinisarea până și în numele elevilor; el era să fie numit în comisiunea pentru dicționarul latino-romîn alături de Hill, Maxim și Nichifor.

Direcția latinistă urmează și mai departe. La 1853 se urmă învățămîntul latino-romîn în cinci clase și se arată că, „din experiența ce a făcut, a recunoscut că studiul de cinci ani al limbii latine încă nu este de ajuns spre a putea școlarii înțelege cu înlesnire deosebiții autori clasici”. Sîntem un popor care mai are nevoie de latinește. Hill continuă să fie

însărcinat cu această materie în cursul superior¹. Și un al treilea profesor de latină era numit în 1852, Andrei Nestor²; apoi Mihail Căpățineanu și Mihail Iacomî li se adăugiră³. Istoria era încredințată unui profesor nou, fără lucrări, Alecu Crețescu⁴.

Seminariul cu patru clase era instalat la Antim, și de acolo el călători din casă în casă, fiind vorba să fie așezat ba la Schitul Măgureanu, ba în grădina lui Belu, unde se făcu cimitirul. O sută de interni se amestecară cu externi și cu candidații „ce se hirotonisesc după grabnice trebuințe”. Dar Ardeleanul printre clerici, Dionisie Romanò, era profesor de religie numai la gimnasia. Seminariile de eparhie erau așezăminte neglijate, cu pîne neagră, mămăligă de mălaiu stricat, supă cu „șoareci întregi”, „două pă-rechi pantofi de cavafi pe fiecare an și o giubea la patru ani”, „duhoare urită și murdărie mare”. Dom-nul interveni energic față de „neorînduețele ajunse la un grad ce nu e iertat”: episcopul fu chemat prin Mitropolit „la cunoștința celor d'întîiu datorii” pen-tru „o radicală îndreptare”⁵.

Urmînd încercarea de școală de medicină a lui Nicolae Crețulescu, care fu oprită în loc, de împrejurările din 1848, se creă la Colțea cursul de mică chirurgie al d-rului Polizu, și, pentru felceri mili-tari, dădea lecții d-rul Herescu (în Moldova dr.

¹ Urechiă, *l. c.*, pp. 66-7.

² *Ibid.*, p. 71.

³ *Ibid.*

⁴ *Ibid.*, p. 70.

⁵ *Viața*, pp. 101-3.

Czihak). Dar înoitorul, acela care dăruie acestui învățămînt alte baze și alt prestigiu fu binevenitul nou Român d-rul Carol Davila. El va ajunge, avînd și elevi francesi și susținut de toți conaționali săi, Colson, Marsillac, să dea „școlii” sale și profesori de francesă și latină tot din colonia francesă, Thibault, Chardon, Bruguère. La 1857-8, diplomele date de el erau recunoscute de Franța, de Italia, de Anglia¹.

Dar, în condițiunile grele în care se găsea țara, noui învățămînt muntean nu funcționa după dorință. Gimnasiul se deschisese abia cu 214 școlari și la 1881 frecventarea era în jumătate ca în 1834. Abia crescuse numărul gimnasiaștilor la 332; școlile primare din București aveau doar 897 de elevi; nu mai mult ca 660 cei din provincie². La Craiova erau de toți 76³. În 1853 gimnasiul n’avea decît 400 de elevi și elevii din toate școlile primare scăzuseră la 8.055. În București funcționau 24 de școli primare ale Statului și nu mai puțin de 134 particulare⁴.

Acestea prosperează, recunoscute și ajutate de Stat, cercetate de boieri: Gianelloni sau, pe franțuzește, Janellony, care, pentru lungile lui servicii, ceruse și o decorație, lucrează; Buchholzer, întors răpede din Pitești, unde se mutase un moment, Raimond la Cra-

¹ Dr. Gomoiu, *Din istoria medicinei și a învățămîntului medical*, București, 1923, pp. 819, 823, 831, 853, 863, 909.

² *Viața*, p. 17.

³ *Ibid.*, p. 16.

⁴ *Ibid.*, p. 22. În 1852-3, 333 la gimnasiu, 828 la școlile Capitalei, 2.915 în provincie, Urechiiă, *l. c.*, III, p. 105. 103 fete la două școli de județ; *ibid.*, și p. 97. În 1854, 3.542 de școlari, față de 4.077 în 1852-3; *ibid.*, pp. 105, 121.

iova, d-na de Grandpré, d-na Dahlen tot la Craiova, pirită ca revoluționară și înlocuită cu o Marieta Mas-senza, apoi cu d-ra de Villeneuve, Romîncele Iacobson, Vecereasa; o Marie Tepeghioasa și chiar d-na de Blaremburg pregăteau astfel de pensioane¹; găsim și pe Romîni Mitilineu, Riureanu, chiar Genilie. E adevărat că li se recomandă la toți „un studiu special al limbii românești”, dar fiecare era liber s'o interpreteze după ideile și sentimentele sale². În 1852-3 erau nu mai puțin de 5.240 de școlari și școlărițe la 141 școli private³; în 1854, 4.217.

Se ajunsese deci la un raport critic al ministrului de instrucție în 1855. I se pare că în clasa a IV-a primară se învață materii care sînt apoi în prima de gimnasiu, și în schimb nu se predă mai de fel istoria, atunci cînd „numai prin istorie se învață virtuțile cele mari: desinteresarea, devotamentul, patriotismul”, ci în trei clase inferioare ale gimnasiului se adaugă la capitalul școlii începătoare doar latina, și încă insuficient, care nu poate folosi unor tineri cari, plecînd de la a patra, n'ar fi buni nici de băieți de prăvălie; istoria într'un singur an din cursul superior, fără nicio preparație n'are nicio valoare; științele nu pregătesc pentru cursurile universitare, și nimeni nu s'a presintat încă la „examenul general”. Grecește nu se predă, nici istoria li-

¹ *Ibid.*, p. 104.

² *Viata*, pp. 19, 72, 74, 116 și urm., 118. O judecată oficială asupra acestor școli, Urechîă, *l. c.*, III, pp. 102-3. Canini propune la 1858 un „Institut filologo-științifico-social”; *ibid.*, p. 93.

³ *Ibid.*, p. 105.

terară. Absolvenții pot fi numai niște pretențioși le-neși, cari primejduiesc societatea.

Mai bine să se reiea, cu unele modificări, programul școlilor franceze supt Imperiul al doilea, dînd amănuntele în sama unui consiliu de profesori, cu cîțiva institutori cu titlu consultativ, viitorul Consiliu permanent.

Răspingînd doar condițiile de predare a limbii latine, pentru care fu însărcinat să redacteze un dicționar, care fu și început, la Sibiu, în condiții splendide, Nicolae sau Nifon Bălășescu¹, și repetînd că în școala primară ar rămînea trei ani, cerînd să se mai scadă din materii și să se dea cîte un profesor de fiecare, Știrbei trimesese planul în cercetarea Eforiei, complectată cu trei-patru profesori².

După plecarea definitivă a lui Știrbei, conducerea școlilor o avea Gheorghe Costaforu, fostul lor elev, care cercetă, până în Iulie 1858, tot Apusul, cu Italia, Belgia și Elveția, pentru a pregăti reorganizarea învățămîntului. Ministrul de Instrucție, Grigore Bengescu, fusese colaboratorul fostului Domn³. Supt administrația lui, Al. Orăscu primi sarcina, de care se achită cu onestitate și gust, de a ridica Palatul Academiei⁴. În Eforie, după retragerea oamenilor lui Știrbei, Asachi și Florescu, se așează cîțiva tineri, cu orizont mai larg, I. A. Filipescu, Aristide Ghica, ruda Caimacamului, și, pe lîngă Cös-

¹ V. *Revista Arhivelor*, I, art. d-lui Alex. Băleanu. Cf. *Rev. Ist.*, X, p. 144.

² Urechiă, *l. c.*, III, p. 83 și urm.; *Viata*, pp. 122-3. Burse, și pentru pedagogie, Urechiă, *l. c.*, pp. 85-6. Apoi pentru P. Aurelian, C. Boierescu și C. Exarcu.

³ *Ibid.*, p. 175.

⁴ *Ibid.*, pp. 175-6.

Costaforu, care iea astfel rolul lui Poienaru, Al. G. Golescu, fostul bursier la Paris și unul din șefii mișcării de la 1848¹.

Dar în 1858 o crisă se produce. Costaforu se retrage brusc. În locul lui vine însă alt tînăr din generația parisiană și revoluționară, Vasile Boerescu. El apare de la început dispus a suprima metoda lancasteriană, împărțirea școlii primare în clase enciclopedice, preferînd o „divisie elementară” și una „reală”, a înoi manualele, și pentru aceasta se adresează profesorilor înșii². Se formează și o comisie consultativă pentru gimnasia, în care intră, pe lîngă cei mai noi dintre tineri, revoluționarii Cernătescu și Ioranu și Germanul Neumeister, Hill, Antonin Roques, poet distins și autorul unei admirabile cărți pentru învățătura limbii sale, *Cartea skolerilor sau Crestomatia romîno-francesă pentru usul kollegietelor, all skolelor și institutelor de ambe-sexe* (1856)³, Zalomit, Alexe Marin și chiar Florian Aaron, care, după ce fusese revisor general al școlilor comunale, reintra în Octombrie 1857 ca profesor de retorică, istoria fiind atribuită lui Cernătescu, care va copia, după Crețescu⁴, pe Duruy, uitîndu-i de la o vreme și numele, atunci cînd la 1859 Florian Aaron, revenit la catedra sa cea veche de istorie, îmbrățișa tot domeniul vieții naționale și-l trata cu o neașteptată lărgime de vederi, peste concepția de odinioară, res-

¹ *Ibid.*, p. 176, nota 1.

² *Ibid.*, p. 177. Este și o ediție din 1871.

³ Ulysse de Marsillac publică, la 1859, *Leçons de littérature*.

⁴ Pentru cronicile pe care le dă acesta la Ioanid (*Istoria României*), Urechiiă, l. c., p. 221.

trînsă la un singur principat¹. Nu se uita, de altfel, nici Poienaru, care, cu Nichifor și Nestor, prezintă în 1858 planul scrierii cu litere latine².

Realizarea cea mai importantă fu însă a școlii de medicină. În Februar 1856 doritorii de a învăța chirurgia se puteau adresa lui Davila, arătînd numai un certificat de patru clase primare. Se înscriseră cînzeci de tineri. Am văzut că încă din Noiembrie 1857 școala căpătă recunoașterea guvernului francez. Ea se reorganisează pe cinci ani, cu trei de practică, rămîinînd a se continua studiile în Paris și în Italia³.

Moștenirea lui Știrbei se păstra astfel, țîindu-se în curent cu vremea, în ce privește învățămîntul orașenesc, cu aceeași concurență, atot puternică, a școlilor private, în număr de 80 la București, în 1856, cu o populație de nu mai puțin decît 4.614 elevi. Dar școala sătească nu se putea ridica, în ciuda silinților lui Alexandru Ghica, revenit ca locțiitor domnesc în 1856. Nu se găsiu doritori de a începe acest lucru greu și oarecum compromis prin neizbînda din trecut. Cu toată creșterea de leafă oferită, cu toată deschiderea pentru viitorii învățători a unor anumite

¹ V. *Viața*, pp. 104-5, 220-1; Urechiă, III, p. 179 și articolul meu în *Rev. Istorică*, pe 1927.

² Urechiă, *l. c.* Pentru bursierii din 1850 (și Maxîm, Capetîneanu, Crețescu, Șoimescu, Stolojan), Urechiă, *l. c.*, pp. 210-11. Și un Evreu, fiul „Minzei Teleboaicăi”, Solomon Goldenstein. Pentru manuale în 1857-8 (și Dicționarul romîno-frances al lui Raoul de Pontbriant, și o istorie pe scurt a Romînilor, — refușată lui Florian Aaron —, harta țărilor romănești de Laurian — refușată lui Marienescu), *ibid.*

³ Gomoiu, *Istoria medicinei*; Urechiă, *l. c.*, pp. 237-8.

clase din școala secundară, la 1857, se numărau abia 471 învățători.

La Iași, noul Domn, fostul efor înlocuit prin Iorgu Suțu, Grigore Ghica, începu prin a pune capăt certelor dintre conducătorii îndușmăniți ai școlilor. Ministrul moldovan își creă merit din aceasta¹. Se suprimă și Epitropia și comitetul școlar, dîndu-se de departamentului bisericesc, condus acum de Panaite Casimir, abia în vrîstă de douăzeci și opt de ani, († 1850), grija întregului învățămînt. Se punea în perspectivă încă de la 1849 redeschiderea Academiei, care nu se va mai chema Mihăileană, după numele Domnului plecat în șuierăturile tineretului², ci *basiliană*, după întăiul ctitor, Vasile Lupu³. Malgouverné plecase definitiv⁴, și Săulescu devenia inspector⁵.

Se luară măsuri și pentru redeschiderea internatului de băieți și întemeierea celui de fete, supt direcția lui Stamati și Lăzărescu și în clădirile care până dăunăzi, adăpostind „Școala Centrală”, păstrau, în zidul lor înalt, ceva din simpatica lor vechime⁶.

La 1850 Kogălniceanu propunea Domnului, prietenul său, întemeierea la Iași a unei școli de aplicație, cu cursul de doisprezece ani, pentru ingineri: s'ar primi absolvenții „ghimnasiei”. E o școală politehnică⁷.

¹ Rășcanu, *o. c.*, pp. XLIX-L.

² Urechiă, *l. c.*, p. 1.

³ *Ibid.*, pp. 9-10.

⁴ *Ibid.*

⁵ *Ibid.*, p. 29.

⁶ *Ibid.*, pp. 27-8, 53.

⁷ Revista *Ion Neculce*, I, p. 125 și urm.

Așezămîntul moldovenesc din 1851¹ are multe părți comune cu al lui Știrbei, un Domn ca și celalt fiind stăpîniți de curentul național și latinist. Și aici limba românească restabilită în toate drepturile ei. Școala primară, pe județe, iar la Iași în cinci locuri, urmărește scopuri practice (se introduce lectura cu litere latine); eclecticismul cu basă latino-romînă domină gimnasiul de șapte clase, în care și limba greacă își are un rol, cum nu se putea altfel, odată ce avea glas hotărîtor Săulescu, cu amintirile lui din **insula Chalke**, pe lîngă francesă, germană, italiană, și, ca facultative, ruseasca și turceasca. Se fundează școli ținutale de fete, cu internate (la Iași și cu două filiale de două clase); studiile țin cinci ani. Se păstrează, **supt** influența lui Neigebauer — și manualele se vor lua după cele din Prusia, unde se trimesese pentru cercetări pedagogice Al. Teriachiu²—, filosofia, împărțită în: literatură și știință exacte, la care, ca și în București, se alipesc studiile de poduri și șosele și de agricultură. Și aici este o școală de drept, dar se adauge una de teologie și una de medicină, pregătită momentan de școala de mică **hirurgie** și de moșit, ca la Munteni. Se pun în vedere școli de agricultură, pe lîngă cea de meserii³, aceastia și cu materii științifice și limbi (italiana, germana, la Iași și Botoșani, la Galați italiana, englesă și greacă), plus materii de ales, între care arhitectura, comerțul, me-

¹ V. *Așezămîntul pentru reorganizarea învățăturilor publice în Principatul Moldovei, lucrat în anul 1850 de comisia anume rînduită de Prea-Innălțatul Domn Grigorie Alecsandru Ghica în anul I-ii al Domniei Măriei Sale, Iași, 1851.*

² Urechia, *l. c.*, p. 59.

³ V. *ibid.*, p. 34.

canica. Seminariile sînt lăsate, de acești laici, clerului. Se creiază, supt influența germană, școli reale, de cinci ani, la Iași, Botoșani și Galați.

Dar, pe cînd în Țara-Românească, supt Știrbei-Vodă, nu fu vorba de restabilirea școlilor sătești, al căror statut îl va învia numai la 1855 Eforia, opera fiind apoi reluată de Grigore Alexandru Ghica, întemeietorul ca Domn al acestui învățămînt — fără a găsi candidați; un moment fu vorba de a-l da preoților²—, Grigore Ghica, represintat al unui tineret de stînga, prevedea cite o școală rurală de fiecare plasă, — deci 63 de toate — cu ajutorul mănăstirilor, proprietarilor de moșii, — cari fără aceasta nu vor mai căpăta privilegii de iarmaroc—, și al Statului. „Gospodari buni și cu frica lui Dumnezeu” se vor forma astfel. Un curs de un an trebuie să pregătească pe învățători (la școala de fete pedagogia se învață doi ani)³.

Un Sfat școlar, compus din directorul internatului, trei profesori aleși de corpul secundar și superior, ajută pe inspector. Și aici curentul liberal își manifestă predominarea. Numai acest Sfat poate înlătura prin judecată, pe un profesor; învățătorii singuri, cari nu sînt numiți prin concurs, ci de-a dreptul, sînt la dispoziția ministrului. Asachi aproba din noul așezămînt, pe care-l privia cu oarecare melancolie îndreptățită, reînființarea internatului pentru „junii neînștăriți” (80 din 120), „după dorința lui Vasile-Vodă însuși⁴”.

¹ *Viata*, p. 25; Urechiă, *o. c.*, III, p. 99 și urm., 193 și urm.

² *Ibid.*, p. 76.

³ Broșura oficială din 1851. Cf. Urechiă, *l. c.*, pp. 29 și urm., 55-7.

⁴ *Ibid.*, pp. 53-4.

Gratuitatea întregului învățămînt e decretată.

Ca profesori se întîmpină Laurian, apoi N. Ionescu, Chinezu, care a lăsat interesante scrieri (învățase la Paris matematica) și un „Cosin”, pentru „latină și francesă în paralel”, pe lîngă Jordan, care rămase. Încă un Ardelean fu adus pentru istoria, nu a Moldovei, ci a tuturor Romînilor, Patriciu. Pentru grecește era un Metaxà, pentru desemn Partenie Antonie, fost bursier, iar, pentru științele naturale în cursul inferior, Grigore Cobîlcescu, viitorul deschizător de cale în geologia acestor regiuni. Nu lipsia o catedră de rusește, pentru care consulul Rusiei propuse și pe acel Ioan Doncev care va scrie o bună gramatică românească pentru Basarabeni¹.

Bursierii continuă și aici: pe lîngă N. Ionescu, Alinescu și Panaiteanu, Gheorghe Apostoleanu la Berlin pentru drept și finanțe, Scheletti la Potsdam, Veisa, pentru matematici și științi naturale, la Paris, Botezatu în Rusia, Panaite Donici tot la Paris, pentru matematici², un Gheorghe Popovici la Lemberg, pentru medicină³.

În sfîrșit Scriban fu lăsat să reformeze Seminariul, care redevine o școală de teologie pe opt ani, programul fiind corespunzător cu această misiune. Tot clerul înalt trebuie să fi trecut pe la aceastăaltă Academie⁴. Între profesori se întîlnesc, pe lîngă cei vechi și pe lîngă profesorul de cîntări Alexandru Petrino, pe lîngă un Cristofor Scriban, doi absolvenți noi ai Academiei din Chiev, Ioan Mandinescu, care a prelucrat o foarte îngrijită Istorie universală,

¹ *Ibid.*, pp. 54-5.

² *Ibid.*, pp. 34-5. Alți bursieri, în 1869, v. mai departe.

³ *Ibid.*, p. 59.

⁴ Erbiceanu, *l. c.*

și viitorul episcop Melhisedec, fiul unui preot din județul Roman, pe atunci protosinghelul Ștefănescu, și Ardeleanul, care păstrase cronica lui Șincai— și aici deci, unul —, Gherasim Vida¹. La fiecare episcopie trebuia să fie cîte un seminarium eparhial.

Spiritul ardelean presida aici la toate prefacerile și creațiunile. Laurian fusese chemat din Viena în locul lui Săulescu, demisionat, în Ianuar 1852. Alături de dînsul fu adus din Ardeal de-a dreptul însuflețitorul Adunării românești din Cîmpul Libertății la 1848, agitatorul, revoluționarul Simion Bărnuțiu²; și Papiu Ilarian își făcu un stagiul în Moldova. Supt ochii consulului rusesc, Domnul prieten al lui Kogălniceanu îndrăznea atîta. Și profesorul de latină D. Stoica era de peste munți, Bănățean, ca și Petru Suciul, jurist, chimistul Ștefan Micle, latinistul Zaharia Columb³.

În zădar încercă Nicolae Suțu un atac contra noii școli moldovenești, arătînd printr'un raport, ca ministru al Cultelor și Instrucției, că ori se aduc profesori străini pentru agricultură, comerț și inginerie, ori se trimet bursieri în Prusia pentru a se pregăti pentru aceste materii, ceia ce se admise, în Ianuar 1854, de generalul Andrei Budberg, comandantul trupelor rusești de ocupație⁴.

Laurian rămase și, cînd plecă la 1855 pentru o

¹ V. și Urechia, *o. c.*, III, p. 107 și urm. Pentru Petrino v. și *ibid.*, p. 36.

² *Ibid.*, pp. 106-7. Cf. Bogdan-Duică, *Viața și ideile lui Simion Bărnuțiu*, București, 1924.

³ Viaia lor caracterizare pioasă în Rășcanu, *o. c.*, pp. LVI-VII.

⁴ Urechia, *l. c.*, pp. 106-7.

călătorie de informație în Apus, îl înlocui Bărnufiu¹. Inspectorul ardelean presidase în 1853 la întemeierea primelor cinsprezece școli de sat², creîndu-se și un „Institut preparandal” la Trei Ierarhi pentru până la douăzeci și cinci tineri³.

„Fericite timpuri”, scrie un elev al acestei școli, Petru Rășcanu, „pentru școala în care Bărnufiu predă filosofia, A. Papiu și N. Ionescu, istoria, Gr. Cobîlcescu științele naturale, Șt. Micle, fizica și chimia, I. Pop și I. Pangrati matematica, Z. Columb și D. Stoica limba latină și curînd, de-asupra tuturor, A. Tr. Laurian, cu mare autoritate la Ministeriu și în lumea școlară, realisă speranțele marelui Domnitor; cînd absențele profesorilor erau lucru necunoscut; cînd pedepsele elevilor erau foarte rari, pentru că simțiau toți, profesori și elevi, că numai prin munca cea conștientă, cu devotament și stăruință, se putea pregăti o soartă mai bună unei țeri nenorocite⁴.”

Dar o intrigă se țesu contra acestor oameni din afară. Cînd protectorul Ardelenilor, Vodă-Ghica, își isprăvi Domnia a doua prin încheierea tratatului de la Paris, instalîndu-se Caimacamul Vogoridi pentru a pregăti prin alegeri noua situație a amînduror țărilor românești, intriganții avură cîmpul liber pentru intriga lor. Cum Laurian aduse plecarea unui număr din profesorii de țară cari i se păreau nedestoinici, aceștia puseră în mișcare tineretul școlar, care porni cu zgomot și o vehemență mergînd până la „crimă” contra intrușilor. Mișcarea pleca de la interni, în-

¹ *Ibid.*, p. 107.

² *Ibid.*, p. 111 și urm.

³ *Ibid.*, pp. 114-5.

⁴ *O. c.*, p. LVII.

dreptîndu-se mai ales contra lui Iosif Patriciu, directorul Internatului, care fu bătut (Ianuar 1855)¹. Eliminîndu-se unii din făptași, elevii, afară de douăzeci și doi, părăsiră școala. Comisiunea numită pentru a cerceta scandalosul cas, compusă din doi Cantacuzini și un Balș, dădu vina pe Laurian, care ar fi luat o hotărîre nedreaptă; ea critică și amestecul lui, care e inspector, în învățămîntul de pe catedră. Răspunsul fu demisia lui Laurian, a lui Patriciu, „director și profesor la școala pregătitoare”, a Bucovineanului Alboteanu și a unui nou profesor ardelen, un revoluționar care avea să glorifice într’o frumoasă carte de istorie mișcarea la care participa-se, A. Papiu Ilarian, profesor de drept, care făcuse studii temeinice în Italia, la Padova, și fusese și la Berlin, adunînd acele izvoare necunoscute ale istoriei Romînilor, menite a fi publicate în *Tesaurul* său. Rămăseseră dintre Ardeleni profesorul de chimie Zaharia Columb, Ștefan Miclea și un alt profesor de drept, Petre Suciuc², ba chiar Bărnuțiu. Dar prin plecarea lui Laurian, autorul cărții de Istoria Romînilor, de o serioasă pregătire și de o formă compactă, care pleca de la leagănul păzit de lupoaică al lui Romul și Rem, ardelenismul din Moldova își pierduse și energia și autoritatea.

Indată, în Februar, se restabilesc profesorii scoși de inspectorul care plecase, și ei reîntîlnesc pe bănci pe toți zurbagiii școlari la cari apelaseră pentru a fi răsbunați; aceștia, afară de cîțiva eliminați, fuseseră reprimiți pe simpla garanție a iubitorilor

¹ Mișcări analoage la București, în clasa a VII-a și în Seminariul din Rîmnic; Urechia, *o. c.*, III, p. 225.

² *Ibid.*, pp. 124-7. Alt profesor de drept era Gr. Apostoleanu; *ibid.*, p. 127.

părinți că au fost, sînt și vor fi oameni de treabă¹. Un întreg curent binefăcător era sacrificat astfel, dîndu-se cel mai rău exemplu tineretului, unor mîndrii și interese jignite și unei revoluții școlărești potolite cu pompa pojarnicilor. Era opera Consiliului școlar extraordinar, numit ad-hoc, care făcu apoi loc Consiliului legal școlar instituit de Grigore Ghica². Aprobarea o dăduse ministrul de Instrucție, „cneazul” D. Cantacuzino, care, anunțînd numirea ca inspector general a lui T. Veisa, „licențiat, profesor de Facultate”, spunea subordonaților săi, printr’o circulară oficială și solemnă, în numele a ceea ce i se părea lui ordinea, că „nechibzuita purtare a unora din profesori, provenită din neexacta păzire a așezămîntului școlar, au dat pildă și elevilor și au înfățișat trista privire de insubordonație și călcarea disciplinei, cea d’întăiu și mai neapărată condiție cerută de oricare instituție publică”. Și se recomanda, precisînd vina celor demisionați, că profesorii trebuie „să se ferească de la orice amestec ce nu privește învățătura, și cu atît mai mult de a propaga duhul de partidă sau idei subversive”³. Aceasta pentru că ministrul era convins că „cel mai puternic razim pe care guvernul se poate sprijini este ordinea publică”⁴.

Deci, ca adesea ori la noi, oficialitatea se făcea patroana și învățătoarea desordinii care-i convenia. Vremile de adevărată autoritate ale lui Asachi, care avuse în 1856 totuși acest departament⁵, erau de-

¹ *Ibid.*, pp. 126-7.

² *Ibid.* p. 127.

³ *Ibid.*, pp. 127-8.

⁴ *Ibid.*, p. 129.

⁵ *Ibid.*, pp. 154-5.

parte. Un asemenea conflict se produse și la Seminariu, unde unionistul Scriban, care-și adusese și nepotul, August, venit din Petersburg, fu sacrificat lui Sohupan, care-l pîndise neconținut¹.

Totuși noul ministru al Școlilor era un om cult și cu vederi juste, care apar în „memoriul” său către Căimăcămie, înfierînd „intriga și o ură mutuală ce domnia în corpul profesoral”.

Se constată lipsa școlii sătești, pentru care se prevăzuse numai datoria de a le întreține „posesorii”, arendașii moșiilor mănăstirești, trecîndu-se aceasta în noile contracte ce se vor încheia. Părinții de la orașe își retrag copiii „îndată ce învață ceva de a scrie”, și-i dau în „canțelarii”. În școlile secundare se constată un „sistem de memorisare luxos, dar cu totul sterp”. Atelierele școlii de meserii sînt „în dărăpănare”. Se începe colegiul din Birlad și cele din Botoșani și Focșani (pe 1-iu Septembrie 1855). Școlile de Ținut sînt neglijate. Școala de mănăstire de la Neamț, a starețului Neonil, nu mai are gimnasiu și internat, decăzînd la rangul de simplă instituție „catehetică”, și ministrul se va lovi de „opunerea starețului, sprijinit de chiriaria țerii”, de fostul Nemțean Mitropolitul Sofronie Miclescu, care înlocuise pe obscurantistul vînzător de hirotonii Meletie².

Dacă în școala din Galați se predau și limbile greacă și italiană (cu Audisio Giacinto), „limbile portului”, o catedră de italiană fiind și la Iași, nu se exercită un control asupra numeroaselor — și

¹ *Ibid.*, p. 165. Se trimet bursieri la Atena: Gh. Erbiceanu, Clement Nicolau, atentatorul contra Mitropolitului Calinic, și Filaret Dimitriu, iar la Chalke Ghenadie, Enăceanu, viitorul episcop, și ierodiaconul Damaschin; *ibid.*

² V. și *ibid.*, pp. 109-10, 165.

aici— școli private, unde nu se predă cum trebuie limba țerii, neacordîndu-i-se „locul și desvelirea cuvenită pentru trebuința unei țeri romîne”. Facultățile s'ar fi închis. Școli de fete numai la Bîrlad, Tecuciu și Odobești. În ce privește cărțile de școală, în ele s'au așezat „principiuri de un radicalism ridicul”—, un atac contra limbii latinisate a lui Laurian.

Cantacuzino presintă, în fața acestei stări de lucruri, realizările lui: douăzeci și cinci de școli sătęști, și cu seminariști în ele¹, întemeierea unei școli normale în locul celei „preparandale”. Se prevăd șase bursieri pentru învățămîntul primar (cu 50 de elevi). Administrațiile primiră ordin de a găti localurile după un singur plan². Indemnuri prin cler către părinți ca să-și trimeată copiii la școli. Premii în bani pentru bunii elevi ai școlilor secundare, culminînd cu „premiul de bun merit” pentru „elevul cel mai covîrșitor în toate notele și clasele”. Școli reale la Iași și Galați, pe cinci ani, predînd o „enciclopedie de obiecte din domeniul comercial și industrial, cele mai trebuincioase pentru viața practică”, plus un „curs de o specialitate”, totul destinat să creeze „starea de mijloc (*tiers état*), care singură poate face și închizășui puterea și înflorirea Statului”³.

La cursurile superioare se face un al doilea an la drept și la filosofie. Și se încearcă a se cîștiga participarea publicului la mersul înaltei instituții prin *cele d'intăiu cursuri libere*. Ele încep cu experiențe de fizică și chimie ale lui Miclea, care izbutesc să intereseze. Ministrul scrie, cu mulțămire: „Cursul

¹ Erau 13 școli catechetice primare.

² V. *ibid.*, p. 110 și urm.

³ *Ibid.*, p. 156 și urm.

public de fizică și chimie populară în scop de a deștepta tendințele către industrie și a stirpi multe superstiții s'au văzut vizitat de un numeros și entuziast auditoriu din toate clasele societății¹.

Profesorii, în număr de 168, erau în parte și noi: ca Metaxă pentru grecește, Emilian pentru matematică, un Kertes, un Meissner pentru germană, un Chirnischi pentru istoria universală². De la Iunie 1858 Malgouverné, care se întorsese pentru a întemeia pe numele soției un magazin de mode, revenia în învățămîntul pe care începea să-l critice pentru abus de memorisare. La dreptul comercial se numise Iacob Lupașcu³.

Școlile de fete, puse supt patronagiul soției Cai-macamului Balș⁴, se bucură de o deosebită îngrijire. Se creiază încă nouă: la Galați, Ismail, Tîrgul Ocnei, Piatra, Huși, Bacău și Tîrgul-Frumos, așteptînd pe cea din Tîrgul Neamțului, din Roman, Folticeni, Galați⁵. Programul va fi așa încît să iasă „profesoare și crescătoare spre a se putea scuti societatea noastră de aducerea de guvernante din străinătate, cu multe cheltuieli și adesea cu neurmărirea instrucției potrivite”. Se adaugă la Ținuturi a treia clasă. Centrala ei în Iași capătă a șasea și un „curs de pedagogie în limba franceză pentru elevele ce doresc a se deda carierei de profesoare sau crescătoare”, avînd datoria de a face practică în cursul inferior; directoarea era d-na Hélène Barbe André, și era și un profesor

¹ *Ibid.*, p. 169 și urm.

² *Ibid.*

³ *Ibid.*, p. 147.

⁴ *Ibid.*, p. 155.

⁵ *Ibid.*, p. 149.

de francesă, Tiédemain, desemnul fiind predat de soția pictorului Stawski.

Se organizează din nou învățămîntul basarabean, în cele trei județe abia dobîndite. O înțelegere cu Bulgarii, cărora, în Iunie 1858, Voșoridi li va da un larg privilegiu, rezervă școlii privilegiate din Bolgrad învățămîntul în rusește pentru cursul inferior, în care totuși se va preda și limba romînă; coloniștii cereau numai studiul religiei în limba lor. Se găsiseră în teritoriul cel nou școli de sate ale deosebitelor nații, școli primare de ambe sexe la Bolgrad. Se vor face sau adopta cele din Ismail, Cahul, Leova, Chilia, școala de fete din Vilcov; se va plănui un gimnasiu cu internat pentru aceste Ținuturi¹. Ioan Ionescu, agronomul, alergă să ajute în acest cîmp nou².

Școlile private sînt și ele trecute în acest raport general. Cea protestantă e împărtășită de toate laudele; supravegheată de consulatul prusian, ea dă cursuri de trei ani; i s'a cerut ca gramatica românească să figureze în program ca și geografia și istoria Romînilor. Vicariatul catolic a fost invitat a deschide școli comunale; un Seminarium se propune abia la 1860, fără a se putea înfăptui. Armenii din Iași, Roman și Botoșani sînt aceia din nația lor cari se presintă mulțămitor supt raportul școlar. La Evreii s'au întîmpinat însă, piedeci, care vor trebui înlăturate³.

Cu aceasta însă activitatea pensioanelor, cu aproape

¹ V. și raportul Costandachi, *ibid.*, p. 150 și urm.

³ *Ibid.*, p. 152.

² V. și *ibid.*, pp. 58-9. Ei vor cere în 1860 școală cu limbă de propunere „germană”, ceia ce li se refuză; *ibid.*, p. 234 și urm. Școala lui Hermann Filip pentru

1.000 de școlari, nu încetează. Se enumeră la Iași ale lui Cazou, Atanasiade, Frey, Jordan și Eiwas pentru băieți, pensioanele de fete Joye, Haidig, Petit, Meissner, Sachetti, apoi ale lui Katz, Hadik, Wroblesky, Gall, la Ținuturi fiind șase de băieți (și al lui Mettey, al lui Blanchin, al lui Danilau, al lui Olivari la Botoșani, 9 de fete (și ale lui Frietsch și Bitrou)¹.

Astfel se întemeie — încă o încercare! — în ajunul Unirii un învățămînt care dispunea de 75 de școlici cu 5.936 școlari, apoi în 1859 de 117 cu 8.700. Se socotiau, într'o sumă de 10.000, crescută puțin sau 9.043, 3.363 de băieți la școlile primare, 1.204 la coloniile bulgărești, 342 de pensionari la Ținuturi, 1908 de elevi ai școlilor sătești².

Ceia ce merită a se releva e că, în această avalanșă de idei, imediat prefăcută în programe, în această intrigă între oameni și pripită succesiune între sisteme, societatea însăși arăta o netăgăduită, aproape entusiastă dorință de a învăța. Ea se observă în creațiunile de școli, ca a Vlădicăi Veniamin Ruset la Doljești în județul Roman, unde funcționează și acel arhiepiscop Marchian Fotescu care va clădi școala din

ei și Germani, *ibid.*, II, pp. 247-7. Un preot cere plată la limba maghiară; *ibid.*, p. 241.

Un act de învoială, la Birlad, în 1850, între profesorul I. Patriciu și un boier, al cărui fiu va primi lecții de „romină, latină, franțeză și germană”, în schimb pentru 36 de galbeni și „o chilă grîu”, a fost tipărit în revista *Ioan Neculce*.

¹ Urechia, *o. c.*, III, pp. 141, 149. Cf. și tabela pe la 1854-9, p. 174.

² V. și *ibid.*, p. 137. Cf. *ibid.*, p. 133. Apoi *ibid.*, p. 170, nota 5. Erau 20 de școli primare de băieți (5 la țară), 12 de fete (2 la Iași), 60 de eleve la Centrală (50 gratuite), 160 la internatul de băieți (126 gratuit).

Botoșani numită după ctitorul ei¹, în daruri la premii, în fundarea la 1858, supt îndemnul lui Fătu, a „Asociației de încurajare a tinerimii la învățătură”², în acțiunea Primăriilor ca acea din Buzău, care face școală de fete la 1852³, ca acea din Ploiești, care-și cere un profesor de nemțește, pe Ohm⁴, prin fundații, ca a lui N. Codreanu din Bîrlad⁵, a Ecaterinei Sturdza la Miclăușani⁶, a lui Teodor Balș la Darabani⁷. Gri-gore Brîncoveanu se gîndi la un întreg mare organism școlar din veniturile așezămintelor lui⁸. La Brăila negustorii, cu Faranga, în frunte, își fac școala⁹. Iordachi Boldur lăsă prin testament ca fiul său să ție școală normală la Hudești¹⁰. Zgîrcitul poet Conachi fu și el un donator la el, la Bîrlad, dar cu condiție a se cumpăra casele Negri ale soției lui¹¹. La Galați femeii de toate națiile se uniau pentru a crea un orfelinaț¹². Multe școli se deschideau prin subscripții publice¹³. Mănăstiri ca Vorona, Doljeștii, cău-

¹ *Ibid.*, II, pp. 178-9.

² *Ibid.*, III, p. 123.

³ *Ibid.*, p. 97.

⁴ *Viata*, p. 13; Urechia, *l. c.*, II, pp. 316-7 (1847).

⁵ Urechia, *l. c.*, III, pp. 109, 164.

⁶ *Ibid.*, p. 140 (v. și cea de la Berislăvești, Argeș, *ibid.*, II, p. 296).

⁷ *Ibid.*, p. 199.

⁸ *Ibid.*, pp. 222-3.

⁹ *Ibid.*, p. 230.

¹⁰ *Ibid.*, III, p. 163.

¹¹ Iorga, „An. Ac. Rom.”, secția literară, XXIV, pp. 195-6. Poteca lasă la 1846 două burse; Urechia, *l. c.*, II, p. 316.

¹² *Ibid.*, III, p. 149.

¹³ *Ibid.*, p. 155, nota 2. V. și *ibid.*, II, 222-3. V. pentru donații, *ibid.*, p. 226. Și testamentul lui Poteca, III, p. 140.

iau să contribuie prin smeritele lor școli la cultura mulțimilor ¹.

Elevii erau supuși unui tratament care arăta înblinzirea moravurilor. Regulamentul cel nou din Moldova interzicea alte pedepse, puind în loc „povățuirea”, „dojana”; „punerea în picioare sau în genunchi pe vremea clasului”, „oprirea în școală pe toată ziua” și „alte asemenea măsuri părintești”. Chiar cei excluși puteau fi reprimiți după două luni de pocăință, relativă ².

¹ *Ibid.*, pp. 222-3.

² Și *ibid.*, p. 33.

XIII.

Eclectismul național (1859-90) și întemeierea învățămîntului superior și special.

Noul Domn al Unirii n'avea nici pregătirea și n'avu nici răgazul ca să adauge învățămîntului românesc un capitol care să-i aparție în adevăr, și el nu avu, de sigur, nici această pretenție.

Deocamdată *el, Domn* peste două țeri numai reunite, nu putu măcar să se gîndească la un sistem unitar.

În Moldova Manolachi Costachi și Tiriachiu, primii miniștri, se mulțămiră cu adăugiri și corectări de amănunte¹. N. Ionescu era inspector general și Consiliul școlar cuprindea pe Suciu, Micle și dr. Apostoleanu².

Mai liberă fu, la București, acțiunea Eforiei, rămasă în picioare —pe cînd Epitropia moldovenească fusese desființată. Se chemă, în Iulie-August 1859, Laurian, pentru „limbile clasice”, I. Maiorescu pentru „istoria critică și statistică”, lui Cernătescu rămîindu-i trei clase de jos. Se oferi catedra de limbă și literatură romînă lui Eliad, care obiectează lipsa de timp, adăugînd că „mai tîrziu s'ar stima ferice

¹ V. *ibid.*, pp. 147-51.

² *Ibid.*, p. 160.

de a-și termina viața astfel cum a început-o, împărțind cîte a putut culege în curs de atîția ani studioasei junimi"—așa încît, fără leafă, i se rezervă catedra. Laurian luă în Eforie locul lui A. G. Golescu, care se afla în Moldova, iar Maiorescu primi chiar, la retragerea lui Costaforu, pe care-l suplini doar momentan Zalomit, sarcina de conducător al școlilor muntene¹.

Supt acest nou regim se luau alte măsuri pentru manualele de școală². Dar neînțelegeri politice izbucniră cu A. G. Golescu, ministru al Instrucției, care fu silit a face amendă onorabilă înaintea Eforiei pentru că invitase aspru pe profesorii școlilor primare a nu participa activ la luptele interne³. Eforia-i obiectă că „datoriile ei rămîn tot acelea supt verice „*guvern legal*” și ea afirmă cu dreptate că „*nu poate contesta institutorilor exercițiul drepturilor politice ca cetățeni*”⁴. Și răspunsul îndulcitor al ministrului, care separa nețed pe institutori de profesori, era acesta: „Nu numai că ei nu trebuie să ia parte la manifestări politice, dar nu se cuvine nici să se lase a se absorbi în preocupări străine de la misia pentru care sînt plătiți; se înțelege de sine că această regulă disciplinară nu poate fi împinsă până a-i împiedeca în libera exersare a drepturilor lor de cetățeni”⁵.

Amestecul puterii de Stat, represintată prin miniștri de partid, în viața școlară trebuia să aducă însă și alte scene decît cearta lui Golescu cu Eforia,

¹ *Ibid.*, pp. 180-1. V. V. Mihăilescu, *o. c.*

² Urechia, *l. c.*, p. 182 și urm.

³ *Ibid.*, p. 185 și urm.

⁴ *Ibid.*, p. 188.

⁵ *Ibid.*, p. 189.

la București. Ministrul cneaz Cantacuzino înlocuind la Școala Centrală din Iași pe directorul Verdeanu printr'o directoare francesă — ca la 1859 —, d-na Gros, reîncepură scandalurile, participînd, data aceasta, toate școlile, și cele de fete. Numai tîrziu de tot, un „Comitet extraordinar de inspecție” putu re-duce lucrurile la normal¹. Ei era dat să isprăvească astfel, supt ochii chiar ai lui Asachi întemeietorul organizației școlare moldovenești, pornită de la așa de nobile intenții și de la principii așa de sănătoase.

Și aici cursurile libere intraseră în obicei: al lui Baraș, al lui Marsillac, de istorie literară, în limba francesă și despre lucruri și scrieri francese.

În general domină, ca în Franța napoleoniană, un puternic curent de statificare. Ea se aplică pensioanelor, invocîndu-se articolul 261 din vechiul statut în această cuprindere dibăce: „Spre a nu putea fi vălămătoare elevilor schimbarea lor de la un pensionat la altul sau la vre-o școală publică, învățăturile pensionatelor vor fi conforme și asemănate cu acele ale școalelor publice”². În Muntenia se numi cel d'întăiu inspector al școlilor private și pensioanelor, Teodor Ciocanelli, autorul „Dialogilor romîno-francesi”⁴.

Curentul laic care domină toată această stăpînire liberală face să se dea lupta contra vechilor fundații decăzute ale unei Biserici care mai ales în Moldova fusese despoiată de drepturile ei. În zădar Filaret Scriban și Melhisedec se opun⁵. Se desființează șco-

¹ *Ibid.*, p. 247.

² *Ibid.*, pp. 206-7.

³ *Ibid.*, pp. 171-2.

⁴ *Ibid.*, p. 190.

⁵ *Ibid.*, p. 261. Pentru școala de la Neamț, *ibid.*

lile catechetice¹, se ieau cele trei seminarii în grija Ministeriului², impunîndu-li un program oficial³, cu francesă și Istoria Romînilor pe larg: se făcea posibilă astfel intrarea seminariștilor în noua Facultate de teologie, de fapt suprimată la 1864, nefiind pu-leri didactice⁴. Se puneau chiar astfel de materii în-cît elevul să poată după voie intra în cler sau trece la învățămîntul mirean, ceia ce din punctul de ve-vedere bisericesc, neglijîndu-se chemarea păstorilor sufletești, nu putea fi decît o gravă eroare⁵. Și în Muntenia Seminariile trec la Stat⁶.

Din partea lui, eforul Așezămintelor Brîncovenesti

¹ *Ibid.*, p. 165.

² *Ibid.*, p. 166 și urm.

³ *Ibid.*, pp. 233, 260-1; Istoriile Seminarîului din Socola, de Erbiceanu și Adamescu.

⁴ Urechîă, *l. c.*, p. 261.

⁵ Ce fusese seminarîul Regulamentului Organic o spune că-lătorul rus Porfirie Uspenschi: optzeci de ucenici, în vristă de la șaisprezece ani, cari învățau cetitul, scrisul și cîntările. De acolo se trecea la o pregătire specială pe lingă Mitropolie. Un atestat al învățămîntului din partea „inspectorului” Ieroteiu, ajuns apoi „profesor” candida-ților și protosinghel, datat din 1836-7, arată că se învăța Ceaslovul, Psaltirea, liturghia, Evanghelia, ceva istorie sa-cră, catehismul mic, Invățăturile Sf. Atanasie, explicația veșmintelor și sfintelor vase, prea puțină teologie și o-perațiile fundamentale din aritmetică, firește pe lingă cîntări.

Înainte de 1850 Mitropolia munteană trimete bursieri în Rusia (Șt. Berechet, *Călătoria lui Porfirie Uspenschi*, București, 1920, p. 10 și urm.; C. Bobulescu, *Cronica biseri-cei Sf. Ecaterina din București, 1577-1 Octombrie 1924*, București 1927, p. 41, nota 1).

⁶ *Ibid.*, p. 246. Programul dî n 1832-3 (cu „Istoria Ro-ria României până la România pură”, p. 258 și urm.).

Grigore Brîncoveanu, sfătuit și de directorul său, Aaron Florian, credea că ar putea face la mănăstirile de călugări „școale și seminare pentru băieți” și la cele de maici „pensionate de educațiune și învățătură pentru fete”; episcopul de Rîmnic, care promisese, din partea lui, școli sătești¹, binecuvînta această ciudată intenție care era să înceapă la Mănăstirea dintr'un lemn².

Pe de o parte însă, cum chestia țerănească preo- cupa în cel mai înalt grad, se luară măsuri pentru a face din școala satelor altceva decît un șubred și șovăitor început. În Moldova, școala normală de la Trei Ierarhi căpătă ca profesori valori științifice ca Grigore Cobilcescu, care plecă în străinătate, și extraordinarul emigrat, care abia sosise din Rusia, Bogdan Petriceicu Hasdeu. La Trei Ierarhi predă, în clasa întâiu lancasteriană, V. A. Urechiă, care făcuse studii în Spania și pe care la întoarcere îl numiseră profesor la clasele universitare și, îndată, director al Ministeriului școlilor³. În 1860 erau 52

¹ Urechiă, *l. c.*, p. 193 și urm.

² Cf. și *ibid.*, p. 234. — În 1860, Brîncoveanu anunța concurs pentru școlile Eforiei în cinci județe și promitea burse; *ibid.*, pp. 190-1. În plus cinci externate de fete în București, apoi Craiova și Caracăl; *ibid.*, pp. 191-2. Oferta lui de a acorda două premii literare; *ibid.*, p. 222 și urm.

La 1859 Grigore Brîncoveanu face și cele cinci externate în București, fiecare supt conducerea „unei dame directorițe capabile, romînce, de religie ortodoxă”, care avea lucrul de mîină, cetitul, serisul, aritmetica și cunoștințele elementare fiind încredințate unor profesori bărbați și instrucția religioasă unui preot (Bobulescu, *Sf. Ecaterina*, pp. 56-7. V. și p. 58).

³ *Ibid.*, pp. 159, 163 și urm.

de școli la sate pe lângă cei 31 de cateheți și cei 31 de institutori ¹.

Nefiind mijlocul de a da cultura elementară și fetelor din sate, ele fură primite — cum nu admisesse Știrbei — la un loc cu băieții, fixîndu-se ca limită de vîrstă în sus doisprezece ani. Iarna, li se puteau da oare răzlete. Velini credea că băieții sînt acei cari ar putea studia iarna, și fetele vara; iar Consiliul școlar că s'ar putea da după-amiază. Se punea în vedere însă „profesorilor” „că numai cei înșurați să urmeze a învăța și pe fete de la vîrsta de zece ani înainte, iar acei neînșurați numai până la aceia de zece ani” ².

Supt Ministeriul Kogălniceanu se ajunsese la *învățămîntul sătesc obligatoriu* ³, la cursurile de adulți ⁴. Școlile normale se făcuseră patru în 1860 (Botoșani, Bacău, Tecuciu, Ismail), cu un curs de patru ani și cu elevi „dascăli de pe la serviciile din districtele împrejurătoare, dîndu-li-se de ajutor spre viețuire, în cursul petrecerii lor în școală, cîte 30 lei din cutiile sătești”. Localurile fură deocamdată ale școlilor primare ⁵.

Țara-Românească, fără a fi făcut reforme atît de numeroase, se putea lăuda că are, la 1866, 1.966 de

¹ *Ibid.*, p. 228.

² *Ibid.*, p. 159.

³ *Ibid.*, pp. 159-60, 161-2. Cf. *ibid.*, p. 240.

⁴ *Ibid.*, p. 162. Cf. *ibid.*, pp. 97-8. Unele măsuri la Munteni, *ibid.*, pp. 181-2. Aristia scrisese o carte „săteanocreștină”; *ibid.*, p. 121.

⁵ V. *ibid.*, p. 229.

⁶ *Ibid.*, p. 235 și urm.

școli sătești, prevăzîndu-se încă 234¹. Ea încercă prin Alexandru G. Golescu, în Mart 1860, încă „o școală preparandă de fiecare județ”, ca „măsură transitorie de cea mai neapărată și mai urgentă trebuință”, pentru a avea învățători; cei în ființă vor trebui să-i cerceteze cursurile în timpul verii². Dar se desființase darea de doi lei pentru școala sătească³.

De fapt încă în 1863, supt ministrul-poet Bolintineanu, abia era vorba de Școala Normală din București⁴.

Intorcîndu-ne în Moldova, dacă învățămîntul rural avea încă nevoie de pomeni ca a lui Nicolae Istrati, autorul „Amicului copiilor, carte de lectură pentru școlarii sătești”⁵, școala primară de la orașe capătă alături, supt regimul Kogălniceanu, grădina de copii⁶. Școlile de fete se înmulțiră (la Chilia, la Burdujeni)⁷, pe cînd în principatul muntean erau la 1860 două externate de cîte două clase la București, altele la Ploiești și Slatina și se prevedeau cîteva nouă (Cerneți, Oltenița, Ocna, Calafat, Argeș, Vălenii-de-Munte, Rîmnicul-Sărat, Alexandria, Rușii-de-Vede)⁸: populația școlară se putuse ridica astfel, în 1860, la 2.461⁹, atunci

¹ *Ibid.*, p. 242.

² *Ibid.*, p. 242 și urm.

³ *Ibid.*, p. 245.

⁴ *Ibid.*, p. 252.

⁵ Cf. *Rev., Ist.*, VI, pp. 298-9. Se tipărește în 1860.

⁶ Urechia, *l. c.*, p. 229. Școlile de suburbii la Iași, 1843, *ibid.*, II, p. 245.

⁷ *Ibid.*, III, pp. 238-9.

⁸ *Ibid.*, p. 242.

⁹ *Ibid.*, p. 245.

cînd tot acolo erau la această dată 6.115 elevi în școlile de băieți corespunzătoare¹.

Dacă școala reală de la Iași e desființată — veniturile trecîndu-se la Facultatea de științe —, fiindcă nu fusese în stare a aduna decît nouăsprezece elevi² — aici majoritatea Ardelenilor (și fără Columb) rămăseseră la locurile lor³, — încă de la 1862 se crea de Consiliul de Instrucție, în care lingă alți doi membri stăteau P. Donici inginerul și clericii Neofit Scriban și Melhisedec, un singur tip de școală primară la oraș⁴; se păstra pentru institutorii ce au a se numi norma moldovenească a celor patru clase gimnasiale⁵.

Școala secundară ieia mai ales o largă dezvoltare în Muntenia. Gimnasiul numit după Gheorghe Lazăr are patru clase; al lui Matei Basarab, socotit ca reintrodătorul limbii românești în Biserică, i se așează alături în 1860. Un mare oraș mult mai mare — și, cu deosebire, mai românesc — decît Iașii, căpătă mai lesne o însemnată populație școlară⁶. Și la Ploiești, în 1864, funcționau două clase de gimnasiu⁷.

Pe cînd școala de meserii de la Iași pare a nu mai interesa, la București se păstrează, cu cînzeci de ucenici, cea de la Mavrogheni. Școala de agricul-

¹ *Ibid.* Tablou comparativ pe 1852-61, *ibid.*, p. 246.

² *Ibid.*, p. 237.

³ *Ibid.*, p. 250.

⁴ *Ibid.*, p. 253 și urm.

⁵ *Ibid.*, p. 254.

⁶ *Ibid.*, p. 242.

⁷ *Ibid.*, p. 250.

tură, cu pepiniera de duzi, are 60 de elevi¹. Cea de silvicultură, cu patru profesori, douăzeci de școlari². Pentru învățarea științelor comerciale însă, se preferă trimiterea a doi bursieri la Genova³. În Moldova funcționau două, cea de la Galați fiind întemeiată la începutul anului școlar 1864⁴.

Iașul are, multămită tot lui Kogălniceanu, încă din 29 August, a anului de creațiune 1860, Școala de „bele-arte” cu Museul de pictură⁵. Ministrul propunea, la 20 Octombrie 1860, o Facultate de medicină pe care erau puși s'o organizeze d-rii A. Cuciureanu, Fătu, Negură, Bendella⁶. La 1863 d-rul Russ începea, după exemplul lui Davila, un curs liber⁷.

La 6 Septembrie se decretează Școala de musică și declamație⁸.

„Școala Națională de medicină” a lui Davila continuă, și în 1861 ea avea un caracter general românesc, cu 67 de studenți munteni, 40 moldoveni, „35 din celelalte țeri române”, afară de Bulgari și Rumelioți. În anul următor fericitul creator declara că așteaptă că „școala, întinzîndu-se în fiecare an, va

¹ *Ibid.*, p. 242.

² *Ibid.*, p. 243.

³ *Ibid.*, p. 245. Un plan de școală privată de comerț, al lui Flügel; *ibid.*, p. 254.

⁴ *Ibid.*

⁵ Pentru pictorii de școală în Moldova mai vezi *ibid.*, II, pp. 197 (Stawski), 203 (Schivavone); III, p. 118 (Schiller, elevul lui Schivavone). Pictura scoasă din program la 1843, *ibid.*, II, p. 265.

⁶ Gomoiu, *o. c.*, pp. 901-2.

⁷ *Ibid.*

⁸ La 1844 se refușau elevii de la Academie ceruți de Asachi pentru teatru; *ibid.*, II, p. 278.

avea în viitor la sînul ei elevi din Transilvania, Banat și Bucovina”, căci Basarabeni și erau. Școala de veterinărie se întemeie tot atunci¹.

Școala de bele-arte din București se propune la 1863 printr'un raport al lui Tătărescu. Era să fie adausă la un Museu de cōpii, avînd un curs de perspectivă și anatomie², dar Bolintineanu însuși refusă și pe acest pictor bisericesc și pe mai înzestratul Aman, din lipsa de fonduri. Școala va fi întemeiată apoi de N. Crețulescu. Conservatoriul — Ludovic Guglielmi propusese cîndva o școală filarmonică națională³ — e numai din 1864, pe cînd la Iași, supt conducerea lui Spiru, erau la 1861 „23 de elevi din cari 8 pentru bel-canto, 7 pentru piano, 16 pentru violină, 47 principii elementare, 6 fete la bel-canto, 9 la piano și 12 la principii”⁴.

Învățămîntul superior deveni mai presus de orice altă ramură mîndria noului regim. La început, el dădea la Iași subvenții studenților de la Drept și era foarte larg în burse pentru străinătate⁵. Roger-Collard însuși consimția să li fie corespondent la Paris. Guvernul italian primia cu o deosebită plăcere trimiterea de stipendiști romîni în țara lui. Acolo, la Turin, merse între alții Romul Scriban, poet

¹ Gomoiu, *o. c.*, p. 141.

² Urechiă, *l. c.*, pp. 268-9. Pictura de cîmpenie (paysage), *ibid.*, II, p. 229 (an. 1843). Pentru pictorul Satmari, *ibid.*, III, p. 35, Galeria de tablouri a lui Tătărescu, *ibid.*

³ *Ibid.*, p. 11.

⁴ Din 1859: Ciurea, Codrescu, N. Culiianu, Gh. Mirzeșcu, C. Pilat, Agapi, P. Poni; *ibid.*, p. 168. In 1862, cei 31 Moldoveni, p. 263; cei 393 Munteni, p. 264.

⁵ *Ibid.*

de talent, care păstră totdeauna normele clasicismului italian într'un scris cu totul, și pe nedrept uitat¹. *Gazzetta di Torino* semnala cu bucurie reluarea „relațiilor între două popoare-frați” și începea în curînd acolo folositoarea propagandă a lui Vegezzi-Ruscalla². Se adause la cursul liber al lui Micle, acela, de „contabilitate, economie politică și finanțe”, al lui I. Ionescu, întrerupt fiindcă-și permisesese a critica nu știu ce acte ale ministrului Teriachiu³.

În Italia nouă, unde merseseră acum Ardelenii, ca Bărnuțiu, care se ocupă și de agricultură, de pomologie și discută cu învățați italieni originea Romînilor, ca Papiu Ilarian și Iosif Hodoș⁴, se trimete Vasile Mălinescu, în același timp cu cîțiva tineri ofițeri.

Încă din 1860, de la 26 Octombrie, Iașul își avu Universitatea, cu Facultatea de drept (6 profesori, cea de filosofie (3 profesori),—se păstra titlul german— cea nouă, desfăcută de la „filosofia” inițială, pentru științe, și anul I de teologie (3 profesori)⁵. Se adăugia un „an pregătitor pentru științele exacte din Facultatea filosofică, pentru „tinerii cari n'au finit cursul gimnasiului”⁶. Se credea pripită o Facultate de medicină⁷.

¹ V: și *Rev. Istorică*, VI, p. 162 și urm. Pentru acești bursieri, în număr de cinci, Urechia, *l. c.*, p. 230 și urm.

² La București se va aduce din Piemont directorul Muzeului. E ales Ferrati.

³ *Ibid.*, p. 169.

⁴ Cf. și *Anuariul Institutului de istorie națională* din Cluj, 1924, p. 223 și urm.

⁵ Urechia, *l. c.*, p. 228.

⁶ *Ibid.*, p. 238.

⁷ *Ibid.*, p. 262. Manualul de mică hirurgie al lui Variadi, 1844; *ibid.*, II, p. 271.

Era opera lui Mihail Kogălniceanu, ministru de Instrucție Publică supt prietenul său Cuza-Vodă. Întăiul rector fu Simion Bărnăuțiu, cu Filaret Scriban ca prorector.

În Muntenia încă de la 1859 Școala de drept, care avea la 1843 doar zece elevi¹, căpăta o ființă deosebită, cu un curs de trei ani, și se instalează un decan al ei, cel d'întăiu decan de Facultate în țerile noastre, păstrindu-se profesorii de până atunci. Ea trebuia să aibă acum doi profesori de drept civil și doi de drept roman, unul de economie politică: dar mult timp cei patru în ființă se feriră a-și adăugi colegi².

În același timp se cresc catedrele de la Facultatea de filosofie, încredințînd lui Florian Aaron cea de Istoria Romînilor; limbile latină și greacă își păstrau profesorii, dar se adăugiau cursurile literaturilor respective. Se sporiau și profesorii la ingineria civilă³, leagăn al Facultății de științi.

Numai la 8 Octombree 1863, Domnul creiază la București „școala superioară de științe”, care va deveni o Facultate. Și peste douăzeci și două de zile, alt decret desparte Școala superioară de litere, care și ea va lua titlul de Facultate. Bolintineanu avea o-

¹ Urechiă, *l. c.*, II, p. 235. Ar părea neadmisibile cifrele de 42 înscriși și 32 examinați pentru 1840; *ibid.*, p. 159. Dar puțin mai înainte 45, *ibid.*, p. 107. 45 și la 1839; *ibid.*, p. 105.

Interesul pentru chestii de drept e foarte vechiu. El arată normele de testament pe care le-am tipărit în „An. Ac. Rom.”, XXIX, p. 185 și urm.

² Urechiă, *l. c.*, III, pp. 242, 246.

³ Primii ingineri fură Iordache Otetelișanu (Iorga, *Contribuțiuni*, p. 54), Grigore Pleșoianu și Cristea Orăscu; *ibid.*, II, pp. 63, 182.

noarea să iscălească decretul, pe care-l provocase¹. Nu era nimic mai firesc decît ca, adăugînd dreptul, să se decreteze existența Universității din București, la 4 Iulie din anul următor². La început se avuseră în vedere numai scopurile practice: crearea de „profesori gimnasiali capabili de misiunea lor” și de „ingineri civili înzestrați cu cunoștințele necesare”³. Facultățile erau astfel și școli normale pentru formarea „profesorilor gimnasiali”, la litere, și pepiniere ale inginerilor și constructorilor de poduri și șosele la științe⁴. În programul celei d'întăiu, istoria, todeauna „critică”, era larg represintată: a „țerilor romîne, împreună cu istoria literaturii romîne” (pentru Urechia), a lumii, a literaturii și a filosofiei; Odobescu, ministru și el, un moment, adăugise arheologia clasică, și o „gramatică comparativă” unia limbile clasice cu toate cele moderne, și cea „ispanică și portugalică”. „Pedagogica” și „metodica” nu puteau lipsi, alături de restul filosofiei, în acest curs numai de doi ani⁵. Științele naturale figurau modest, la științe, pe lîngă cunoștințele teoretice și practice necesare inginerului⁶.

¹ *Ibid.*, p. 255 și urm.

² *Ibid.*

³ *Ibid.*, p. 256.

⁴ *Ibid.*, p. 257.

⁵ *Ibid.*

⁶ *Ibid.*, pp. 257-8.

XIV.

Invățăământul în Principatele unite și în provinciile locuite de Români.

Pentru a îndruma unificarea se ceru de Ministeriul muntean suprimarea Eforiei, cu o așa de frumoasă tradiție: Consiliul de instrucție publică pentru toată țara trebuia s'o moștenească¹. Consiliul școlar din Iași, atins de această măsură, protestă printr'o adresă iscălită de ireconciliabilul V. A. Urechiiă, romanticul Spaniol, și de directorul de la Trei Ierarhi, ascuțitul spirit critic care era, și a rămas, Titu Maiorescu. „Subsemnații”, spune actul de protestare, „nu cred că unirea poate fi atât de puțin înrădăcinată în inima Românilor, încît să fie periclitată prin aceia că școalelor din fosta Moldovă li se vor respecta legile, pe baza cărora dovediră că fac progrese. Unirea este mai tare decît se poată fi mișcată prin acea împrejurare că pentru cumpărarea a doi lei cridă la școli nu se vor mai cere deslegări de la București, că pentru suplinirea unui învățător, institutor sau profesor bolnav nu se va mai cere voie de la București, de unde să vină după ce nu va mai fi de lipsă. Nu prin păstrarea în

¹ *Ibid.*, pp. 247-9.

școli de cărți scolare care să aibă și editura Iașilor sau aprobarea Consiliului de aici, în locul editurii și aprobării de la București, se va aduce perturbare în sistema de guvernare din centru. Nu prin aceea că se vor face la Iași, și nu la București, programe de oare pe la școli se va periclita unitatea națională. Ea nu va fi periclitată nici din aceea că interesele de toată natura ale școalelor din fosta Moldovă vor fi protese și administrate de acei cari, la fața locului fiind, mai lesne pot face aceasta decît de ar fi la București”.

Glasul bunului simț răsună în zădar contra centralisării care făcu adesea din lucruri istorice vii forme administrative moarte.

Dar curentul de unificare birui. Și el nu era nou.

De mult, Asachi trimesese lui Alexandru-Vodă Ghica „vrednicile de laudă produse ale tinerimii moldovene”, și acesta-i răspundea, în Novembre 1836, vorbind de „pășirile Romînilor”, arătîndu-și bucuria că „vede pă Rumîni din toate părțile a privi la acelaș scop și a alerga într’o unire la luminarea și fericirea lui”¹. În 1840, același Asachi propunea schimbul de cărți cu Muntenii pentru „unirea cea morală a nației moldo-romîne, către care țintesc mintuitoarele așezăminte a acestor două țeri”².

Încă din 1859, supt ministrul Constantin A. Crețulescu, se pregătia la București o reformă completă a învățămîntului, care s’ar îndrepta și după ce s’a făcut în Moldova. Un comitet compus din Brăiloiu și Ștefan Golescu pentru Munteni, Mălinescu, P. Roset și însuși Kogălniceanu pentru Moldova, lucra la Co-

¹ Hurmuzaki, X, p. 631, no. LXXII.

² Urechiiă, I. c., II, p. 179.

misiunea centrală, pentru o prefacere care s'ar aplica învățămîntului din ambele Principate. Dar Eforia munteană pretextă că trebuie timp și consultarea altor legislații, așa încît nu se mai vorbi de această modificare, atît de firească totuși¹.

O lege nouă era cerută de mult. Profesorii ieșeni prețindeau cu dreptate că ei stau pe baza unei vechi legi neabrogate. Nu se putu face nimic pînă la lovitura de Stat. Un produs al ei supt Ministerul Crețulescu fu legea fundamentală din 1864.

E interesant că în comisiunea numită pentru a o pregăti era și bătrînul Poienaru, aducînd o tradiție și o experiență binecuvîntată de treizeci de ani. I se adăugiseră, dintre cei vechi, Bozianu, dintre cei mai noi, Crețescu. Opera Consiliului de Stat fu revăzută de ministru și de directorul său, V. A. Urechîă, după însăși naiva mărturisire a acestuia, „într'o noapte”². Fără a trece prin discuția unei adunări, proiectul, devenit lege prin decret, fu pus în vigoare imediat.

E o operă complet lipsită de originalitate, care se mărginește a reuni într'un singur sistem rezultatele formale la care ajunsese o desvoltare, răzimată adesea pe copiarea străinătății și nu odată întreruptă de capriciile domnești, de aproape patru decenii în ambele principate. Școala primară de patru ani, școala secundară de șapte, Facultățile de trei, afară de medicină cu cinci ani; profesorul ieșit, în toate gradele, neted și aspru separate —și închise—, din concursuri care nu se informează decît de cunoștințele lui, nu și de viața lui morală și de intuiția

¹ *Ibid.*, III, pp. 205-6.

² *Ibid.*, p. 276.

lui pedagogică, de talentul lui de vorbă; școlari selecționați și mînați înainte prin examene de materii memorisate, cu totul în afară de viața care se mișcă în jurul lor; învățămînt bisericesc asemenea cu cel mirean; creștere a fetelor ca și a băieților, — iată moștenirea legală pe care o lăsa o generație veche obosită și una nouă trăind prin formule.

Această lege, făcută totuși cu amestecul acelora cari aveau meritul învățămîntului vechiu și căpătaseră în practicarea și conducerea lui așa de mare experiență, n'avea nicio basă de tradiție și nicio însuflețire de ideologie morală¹. Douăzeci de ani după aplicarea ei, Odobescu, gîndindu-se la școala Regulamentului Organic, la vechile clase secundare de la Sf. Sava, putea scrie: „Cele patru clase *umanoare* deteră țerii o întregă populație de tineri, a căroră cultură, mai slabă poate ca aiurea supt raportul științific, era, în tot cazul, o puternică educație națională. Aș dori — și o zic fără sfiială! — ca toți școlarii din actualele și viitoarele noastre institute secundare să învețe, pe lîngă toată știința ce li se predă într'însele, a-și iubi țara și a-i dori mărirea precum o iubiam și o cinstiam noi, vechii școlari înscriși în clasele *umanoare* mai nainte de 1848, supt direcția lui Petre Poienaru”².

Alcătuită pe vremea cînd Imperiul lui Napoleon al III-lea dădea tonul în Europa, și mai ales la noi, legea din 1864 supune totul ministrului, pe lîngă care Consiliul permanent de profesori, numit pe cinci ani, e o formă, iar Consiliul general, pentru programe, ales, nu e nici măcar atît, rămîind mai

¹ Cf. și observațiile lui Eminescu, în studiul p. ar. Toma Chirichiță, la Tiberiu Crudu, Anuarul Școlii Normale din Botoșani.

² Odobescu, *Petrache Poienaru*, p. 15.

mult ca o prevedere legală nevalorificată, ca și Consiliile școlare¹. Sistemul napoleonian cere însă o monarhie absolută și în fruntea ei un om de în-sușiri cu totul extraordinare.

Lipsa de adaptabilitate a acestei legi se arată și prin neconținutele eforturi de a îndrepta fără a-i ataca principiul. La 1872 avea desființare a școlilor normale care aduse desperata intervenție a septuagenarului Poienaru. La 1874 nou program pentru liceul de opt ani. La 1876 acest program însuși e dat la o parte. Impovărat cu aceleași materii inutile, programul substituit e obiectul unui atac îndreptățit, peste câteva luni numai de la așezarea lui. În anul de războiu 1878 se decretează o altă ordine de studiu, de același Consiliu general. La 1880 o comisiune care cuprindea și pe D. A. Laurian arăta răul, criticând acest „enciclopedism, care face a se da numai noțiuni superficiale, care îngreunează memoria școlărilor fără a li fortifica inteligența”, „grămada de studii din care nu rămîne în urmă decît un orgoliu rău justificat”². „De la 1864 la 1898 s'au făcut treizeci și patru de regulamente” numai la școlile secundare³.

O înmulțire desordonată a școlilor secundare, după interese politice locale, aduse alcătuirea unui orga-

¹ Critica lor în Rășcanu, *o. c.*, p. LXX și urm. În Consiliul general erau trei universitari, cinci profesori secundari și delegați ai școlilor profesionale și reale, de muzică, de arte, de meserii, ai școlilor militare, cu doi clerici și doi membri ai Casației.

² Citate la Petru Rășcanu, *o. c.*, pp. XCII-III.

³ *Ibid.*, p. LXXXIII.

nism disarmonic și lipsit de proporții. S'a semnalat¹ că fostul principat muntean cuprindea șase școli de industrie și cinci de comerț, pe cînd numărul celor din Moldova era numai de una și două. Fiecare capitală de județ își avu o școală, două școli sau mai multe școli secundare de ambe sexe, mai tîrziu școala sa comercială, aproape și școala sa normală, în Capitală creîndu-se atîtea cîte cerea populația școlară, cu părinți desorientați, fără a se specializa învățămîntul după nevoile locale. Comunele, județele se întrecură cu Statul în această privință, gimnasiile considerîndu-se ca simplă treaptă către viitorul liceu.

„Trebuia numai decît să se înființeze o școală superioară celei primare”, scrie un martur, P. Răscanu. „Nu era local: se va instala în vre-o cameră de la școala primară, de la Primărie ori Prefectură; nu erau profesori: erau inginerul județului, medicul comunei, un institutor sau doi, vre-un judecător sau avocat cu oarecare cunoștințe, — iată corpul profesoral; ca mobilier, se va împrumuta de la Școala primară cîteva bănci, o tablă, o masă și un scaun,— și iată gimnasiul gata!²”. Și aiurea: „Pentru cetățenii doritori de învățături pentru copiii lor, pentru autoritățile comunale și județene era cel mai ușor lucru a înființa un gimnasiu. Dacă se putea găsi o sumă disponibilă pentru plata, de multe ori derisorie, a doi sau trei profesori, gimnasiul era gata. Se numiau profesori, aducîndu-se lucrul la cunoștința Ministeriului; se instala gimnasiul, deocamdată la școala primară, la Primărie sau la Prefectură; se făcea ceremonia deschiderii noii școale cu o solemnitate ex-

¹ *Ibid.*, p. LXXVII.

² *O. c.*, p. 6.

traordinară, și Țara avea o școală secundară mai mult, iar părinții erau liniștiți: nu vor mai trimite pe copii la învățatură în alt oraș, și nu vor mai cheltui așa de mult cu ei¹." Directori, profesori, elevi cari fug; lecții întrerupte la „culesul viilor” și „la lăsatul de sec”, câte o singură clasă cu un singur elev. Și la Stat, până în 1885 nu erau colecții².

Corpul profesoral era compus încă, nu numai până la primele licențe, în 1868, ci și acum treizeci de ani, din oameni cari abia absolviseră cursurile școlii unde predau. Școli Normale superioare se întemeiară târziu, ca simple internate, adesea fără conducere.

Nici ordinea analitică, stabilită la 1899, în era marelui ministru Sp. C. Haret, nu rupe cu trecutul: ea se mulțamește a impune puncte de program, fără a căuta să influențeze spiritul în care el se va aplica, fără a trezi emulația între profesori prin încurajarea metodelor personale, de intuiție. Nici regulile de fier, introduse pe urmă, ale pedagogiei germane nu vor remedia răul, care era în principile înseși.

Un întreg învățământ particular se dezvoltă astfel, adesea superior aceluia al Statului. Și, paralel, e, cu pretenții mari, învățământul în străinătate, creînd, din clasele bogate, întregi generații de oameni fără cunoștința țerii lor, fără obișnuința limbii ei, plini de uimire, care va degenera în despreț, față de

¹ *Ibid.*, p. 15. Exemple *ibid.*, p. 21 și urm. Sturdza critică aspru acest sistem degradant pentru școală; *ibid.*, pp. 19-20.

² *Ibid.*

o civilizație fatal inferioară acelei în mijlocul căreia au fost educați¹.

Universitatea rămîne mult timp cu catedrele inițiale; azi încă se simte concepția din 1864. Fără autonomie și fără supraveghere cu prestigiu— aceasta din urmă până azi—, ea se dezvoltă anarhic după hasardul capacităților care se prezintă ori al intereselor politice care le înlocuiesc, în loc de a se forma armonic, trimeșîndu-se bursieri pentru materiile de adaus. Nicio pregătire prin agregati și conferențieri a înlocuitorului pentru profesorul care dispare.

Nici Facultatea de medicină de mult creată de fapt de dr. Davila și recunoscută legal abia în 1876, după ce, la 1864, i se dăduse meritosului inițiator sarcina de a face și în Iași o „școală de medicină și farmacie”, nu scăpă de desordinea rivalităților personale. Noii profesori vedeau în Davila „hidra de la Lerna”, cu multe capete de tăiat; o luptă aprigă se deschise între întemeietor și aceia cari trebuiau să-i continue opera².

Lucrul esențial era însă, nu numai pregătirea pentru școală din grad în grad, ci aceia pentru viață, pentru nevoile societății, creîndu-se în folosul fiecă-

¹ O observa și Rășcanu, *o. c.*, p. 59. O scrisoare de student din 1867 (Paris), în *Rev. ist.*, 1925, pp. 35-6: „Aici sînt mulți Romîni, e adevărat, dară cei vechi sînt ciocoi, pretențioși și cu idei care nu li fac onoare; cei noi, veniți cu mine, unii prea copilăroși, alții pe cari n'am putut să-i sufăr încă din țară și cari s'au dat pe păr, cum se zice, cu cei vechi”.

² Gomoiu, *o. c.*, pp. 1064, 1073, 1127, 1130.

rui tip social tipul de școală corespunzător, fără a opri însă artificial, prin școală, circulația meritului și muncii între ele. Abia supt Ministeriul lui Gheorghe Chițu, se puse, fără rezultat practic, chestia unei osebiri dintre gimnasiu, răspînditor de cultură generală, și liceu, pregătitor, însă tot prin mijloacele școlii secundare, rău croită de la început, pentru Universitate. În America școala primară are opt clase, cea secundară patru, iar Universitatea și pregătește singură, într'un mediu de cetate medievală, studenții.

Întăiu școlile teoretice nu se despărțiau de cele practice. Aceleași studii de arhitectură și pentru marele constructor și pentru meșterul modestelor căsuțe din mahalale, aceleași inițieri medicale pentru medicul specialist și pentru agentul sanitar, aceleași fine osebiri de drept pentru marele avocat și pentru subprefectul care avea nevoie de o școală de administrație.

Problema școlii reale există nu numai pentru noi. O școală numai pentru științi ar fi o sălbătăcire tehnică, precum o școală numai de „litere”, sprijinită mai ales pe clasicism, ar fi o fabrică de poeți și de filosofi de cari în așa de mare număr, și fără un pronunțat talent, societatea n'are nevoie. Creată în Germania, asemenea școală a contribuit la scăderea spiritului public în această țară. Influența prusiană se introdusese în Moldova lui Grigore Ghica; tradiția s'a păstrat după 1864, în ciuda legii, prin așa-zisele gimnasii reale, doar fără latinește. Școlile profesionale pot iniția de la început pe elevii lor, fără a se crea o școală secundară anume pentru această preparație. Invățămîntul real, de științe—deci abstract — nu poate fi admis decît în cursul superior,

ca o introducere la Facultăți și la înalte școli speciale.

Învățămîntul fetelor, care cere și alte materii și o alegere în ele potrivită cu sexul și chemarea lor, și tot odată alt sistem de predare, era — și este — brutal confundat cu al băieților, ca și cum ele ar avea să deie oratoare parlamentare, conducătoare de fabrici și comandante de oștire.

Legea din 1879, supt guvernul liberal, se ocupă numai de condițiile pentru numirea profesorilor. Cea din 1883 privește numai lefile și noile gradații.

La 1886 Instrucția publică o avea D. A. Sturdza. Crescut în Germania prusiană, cu cultul Statului după formula lui Savigny și von Treitschke, el trebuia să urmărească în proiectul său de reformă folosul acestuia. „Școala”, se zicea, „este o instituțiune publică organică, care are *un singur și unic fundament — Statul —, un singur și unic scop — întărirea și asigurarea lui în viitor*”. Datoria viitorilor „cetățeni” e să dea o „conștiință națională totdeauna vie și însuflețită *de credința și iubirea către Stat și către instituțiunile ce națiunea și-a dat*”. Unitatea strictă de la 1864 e încă mai întărită: „*toate școalele trebuie să presinte în scopul lor final o concordanță armonică și o unitate plină de tărie*”. Proiectul, care dădea totul în mîna ministrului și inspectorilor, nu fu votat.

Proiectul din 1895 al lui Take Ionescu, format la aceiași școală politică, nu introducea niciun principiu nou; modificările principale, pe lîngă nenorocitul sistem al oarelor, care nu mai dă unei catedre un profesor¹, cunoscător și respectat, ori ca examenul de ca-

¹ V. și Rășcanu, *o. c.*, p. 51.

pacitate, privesc doar recrularea corpului profesoral. Proiectul lui P. Poni atinge probleme mai mari, rezolvînd antagonismul de studii prin dedublarea în clasic și real și creînd pentru fete școli de două „grade”; se putu crea numai, în Casa Școalelor, un punct de sprijin pentru desvoltări viitoare. O atingere a principiului măcar supt raportul utilității profesionale se introduse prin legea lui Haret, continuator al lui Sturdza și, deci, credincios al concepțiilor germane, cu toate studiile sale în Paris: gimnasiul rămînea, din fericire, unic, dar tot, în mare parte, ca școală preparatoare, iar în liceu se introducea trifurcarea (clasic, modern, real), o specializare care nu poate reveni decît Universității și corpului ei învățător¹.

Legea din 1892 privește administrația Ministerului, dînd altă formație celor două Consilii centrale, a căror autoritate nu va crește prea mult.

Invățămîntul primar fu reformat în 1893, dar numai în condițiile materiale ale existenței lui. Aceiași e caracterul revenirii din 1896. Modificările aduse de P. Poni nu sînt în alt spirit.

Evident că această școală, cum observă P. Rășcanu, n'a dat numai funcționari, că mii de funcționari erau necesari, dar ea e puțintel răspunzătoare pentru caracterul lor, și avea dreptate și N. Crețulescu, cînd descria la 1860, într'un raport către Cuza-Vodă, „tineri, abia eșiți de pe băncile școlii cu o diplomă oarecare, dar fără principii și fără educa-

¹ Instituindu-se pentru recrutarea profesorilor examenul de capacitate, el a ajuns une ori în minile unor comisii neschimbate, care eternisează un sistem.

ție, posînd în oameni eminenți, voind să dea legii și crezînd toți mai prejos de demnitatea lor a aduce servicii țerii altfel decît ca miniștri”¹.

Ca idee originală în dezvoltarea învățămîntului, până la ultima reformă, a fost doar, în refugiul de la Iași, supt o influență macedoneană în Ministeriul condus de d. Simion Mehedinți, propagandist de multă vreme al unei „școli nouă”, aceea a eforturilor școlare. Se greșea în principiu chiar: eforturile balcanice erau întemeiate de creștini atunci cînd Statul era străin și de altă religie; ele presupun complectă ațîrnare a instituției de acei cari au creat-o și o susțin, pe cînd în reforma românească stăpîn rămînea Statul, care numia profesorii și sprijinia cea mai mare parte din cheltuieli. Pe de altă parte, într-un regim care nu se razimă pe inițiativă privată, ci pe centralisarea de Stat, amestecul eforturilor și al comitetelor școlare nu găsește în el însuși marginile potrivite, așa încît foarte adese ori el ajunge dăunător, prin imixtiuni nechibzuite, mersului instituției. Fără a mai vorbi de trista imposibilitate actuală de a putea strînge în jurul unei chestii de interes general toate puterile, fără deosebire de partid.

Dar după 1864 școala particulară iea un alt caracter. Ea intră, cu program românesc și limbă de propunere românească, pe mîna Romînilor, și a celor mai distinși dintre profesorii romîni. Astfel în Iași, la 1866, Institutul academic, cu secția de baccalaureat, la 1870, Liceul Nou, care se uniră la 1879 supt firma Institutele Unite. Ca forțe didactice, un T. Maiorescu, un P. Poni, un N. Culianu, un Gr.

¹ Xenopol, *N. Kretzulescu*, p. 194. Cf. *ibid.*, p. 196.

Cobilcescu, un Anton Naum, un A. D. Xenopol, un Șt. Virgolici, traducătorul lui „Don Quijote”, un I. Caragiani, al „Odiseii”, un Eminescu, matematicul I. Melik, directorul sever al instituției. A. D. Xenopol, care s'a format acolo, alcătui la 1876 o asociație a elevilor. Pentru fete, cu aceiași profesori, sora lui Maiorescu, măritată cu musicantul austriac Humpel, deschise un Institut căruiua marea valoare intelectuală și morală a conducătoarei îi dădu răpede un neeglat prestigiu¹.

Un loc deosebit trebuie să se facă ultimului așezămînt de binefacere boierească, liceul creat de Anastase Bașotă pe moșia lui dorohoiană, Pomirla. Încercarea în mediu rural, atît de grea — pe care trebuia s'o repete vremea cea mai nouă, și aceasta nu totdeauna cu succes—, fu condusă cu un perfect devotament, care lăsă neșterse urme în sufletele elevilor săi, de un poet bucovinean, silit a-și părăsi țara de naștere, la 1862, pentru că pusese să fluture acolo, un moment, tricolorul, Samson Bodnărescu, prin care venia pe aceste vecine plaiuri moldovene spiritul lui Aron Pumnul².

O încercare originală din partea Bisericii fu Seminariul, îndată căzut în părăsire și cu voință mînat spre desființare, de la Neamț, al starețului Neonil³.

¹ Eugeniu E. Vincler, *Institutul academic (1866-1879), Institutele unite (1879-1907), din Iași, album*. Buzău, 1914.

² Asociațiile foștilor elevi ai liceului „A. Bașotă din Pomirla”, *Clipe de amîntire închinare lui Samson Bodnărescu cu ocazia comemorării a 25 ani de la moartea sa*, Iași, 1927.

³ N. Bănescu, *Starețul Neonil*, Vălenii-de-Munte, 1910.

Cei d'întăiu bursieri de peste hotare cu stipendii din țară, Bucovinenii V. Burlă, V. Bumbac, poetul, și I. Boliga, sînt din 1861¹. Mitropolitul Moldovei cerea guvernului să se creeze un număr suficient de burse pentru Ardeleni ca să se poată crea „Academia Națională”, cerută „încă de la 1850-1... pentru fiii celor 500.000 familii romîne locuitoare în cîteva țeri ale Imperiului”².

În celelalte țeri românești, școala din Bucovina, începută cu cele două așezăminte de limbă germană, „în care se învăța și moldoveneste”, la Suceava și în noua capitală a Cernăuților, pentru învățătorii de sate, de la școlile „triviale”, avînd a funcționa patru „școli naționale”³, se dezvoltase în jurul liceului din Suceava și al Pedagogiului cernăuțean.

În Ardeal, școala Brașovului, la Sf. Nicolae, din vremea cînd aici, prin truda preoților, se lucra *Cazania* din 1580, înaintase, cum am văzut, prin jertfa negustorilor romîni.

Dar încă de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea dădea de sigur, și învățătură copiilor acel dascăl Radu Duma, care „avea mare dar de la Dumnezeu” și „multe cărți au tălmăcit de pe limba letenească, grecească și sîrbească pe limba rumînească”⁴. Acel care ar fi putut urmă o asemenea activitate, Radu Tempea, ajunsese directorul, în ceartă cu vicariul Ioan Popovici de Hondol, al școlilor ortodoxe ro-

¹ Urechiă, *l. c.*, pp. 263-4.

² *Ibid.*, pp. 264-5.

³ Hurmuzaki, VII, p. 471.

⁴ Traduce și vestita carte bizantină pentru călugări, *Limonariul*.— V. Furtună și Al. Lăpedatu, despre acest harnic cărturar, în *Rev. Ist.*, I și II (v. Lăpedatu, *Doi cărturari din sec. XVIII*, București 1915).

mănești și, refusînd (c. 1814-5) episcopia de Arad, își căută un rost în învățămîntul principatului muntean supț Regulamentul Organic¹. Atunci intervenise opera lui Gheorghe Bariț, întemeietorul publicisticii ardelenene și el însuși, cîndva, un fruntaș profesor². La această școală din Brașov, care aduse atîtea servicii de o parte și de alta a munților, erau ctitori și Sturzești, An. Panu, Kogălniceanu, pe lîngă Bojinca.

Seminariul de la Sibiu, unde la 1849 se căuta a se introduce în program limba ungurească, nu și-a aflat încă istoricul³.

În Apus, la Brad, se încercă, prin silinți particulare, un al doilea gimnasiu, care se ținu cu greu, desvoltîndu-se neîndestulător.

Seminariile singure și preparandiile pentru învățători, aflătoare în sama organizațiilor confesionale, se putură mai solid întări, fiind pline de zdravene odrasle ale satelor.

Învățămîntul ardelean se lovi însă de mari greutateți, după 1867, cînd Ungurii căpătară, ca o moștenire a strămoșilor medievali, partea răsăriteană a Monarhiei, cu dreptul de-a dispune de dînsa. Toate mijloacele fură întrebuintate: părăsirea, persecuția, ispita, introducerea brutală a „limbii de Stat” în toate domeniile, concurența cu școala de ungurește, înfloritoare. Așezarea în coastă a școlii fröbeliane, furînd copii de la limba maicii, fu născocită pentru a distruge acest periculos suflet dîrz. Legea lui Apponyi tre-

¹ I. Lupaș, în *Romînul din Arad* pe 1915, no. 93.

² I. Lupaș, *Barițiu György*, în „Történeti Szemle”, 1915.

³ V. I. Lupaș, *Episcopul Moga și Gheorghe Lazăr*, l. c., p. 178.

buia să fie călușul în gură pentru organismul național românesc de supt Coroana Sfintului Ștefan; crima devenia astfel un act legal și meritoriu. Dar vădirea, cinică, a scopului urmărit dădu bieților dascăli amărăți din căsuțele umede sau prăfoase un nou impuls către nebiruita rezistență.

În Basarabia, o școală „creștină”, de simplă aparență, transmitea în sate marasmul sufletesc de la o generație la alta. În școala secundară ca și în seminarium, totul era rusesc.

Școala macedoneană, abia atinsă până acum, merită un paragraf special.

Neofit Duca pomenește în „Dialogurile și epistolele” sale o școală întemeiată de „iubitorii de Muse” din Meșovo: era însă probabil pur grecească¹.

Din vechile centre balcanice, în parte dispărute, ca Moscopolea, în parte sărăcite prin prădăciuni albanese sau prin emigrație, școala românească trecuse la așezămintele de stil european din Viena și Pesta. Mihail Boiagi, traducătorul în grecește al lui Comenius, era, cum am văzut mai sus, dascăl de la 1813 la 1821². Dar aici caracterul internațional se pierdu de la această dată de pe la 1821 înapoi. A întoarce acasă învățămîntul cu mijloace proprii era o imposibilitate.

Trebuie deci ca, a doua zi după consolidarea Statului românesc la Dunăre, să se caute aici sprijinul.

Smeritul, dar și energicul, arhimandrit Averchie luă deci calea la București, și aici el găsi înțelegători,

¹ Φοινῆ, ἤτοι διάλογοι καὶ ἐπιστολαί, Viena, 1815: "Ἡδὴ γὰρ γυμνάσιον συνίσταντες, οἱ φιλόμουσοι Μεσοβίται αυτοχθόνους διδασκάλους, ἐν αὐτῷ ἐπιστήσῃ φιλοτιμότερον ἔχουσι; *Rev. Ist.*, VI, p. 273.

² Iorga, *Scritorii greci*, I. c., p. 2.

între alții pe istoricul — și organizator de școli în Moldova, apoi în România unită— V. A. Urechiă. Cele d'întăiu așezăminte școlare apărură, deci, timide și veșnic amenințate, prin 1870. Ca învățători se așezară studenții din țară ai lui Averchie, pe care-i conduse unul dintre ai lor, Ioan Caragiani, profesor la Universitatea din Iași și traducătorul lui Homer. Întorși acasă, ei se puseră la lucru, în circumstanțe neobișnuit de grele, dușmăniți până la moarte de clerul grecesc și priviți cu oarecare bănuială de guvernul turcesc însuși. Unul dintre dînșii, Gușu Papacostea Goga († 1912), a scris suferințele lui proprii, la urmă încununată cu izbîndă, asemenea cu care au fost acelea ale mai tuturor colegilor săi, plini de o sfîntă încredere și de o nobilă pornire către martiriu pentru neam. Populația însăși, harnică la cîștiguri materiale, nu înțelegea această stare de spirit și nu consimția să capete altfel decît cu plată începuturile școlii naționale. Se organizau contra dascălilor noi, cari scriau cu litere latine, mișcări de gloată, în strigătele, de o nevinovăție care desarmează, de: „pleacă, papistașule, că te omorîm”. Ca provocator de tulburări, îndurătorul pentru neam face cunoștință apoi cu insultele și loviturile brutăului guvernator, cu miseriile nespuse ale temniței lui. Pe urmă abia, vâlul se ridică de pe ochii prigonitorilor orbiți: se admite de unii, se dorește chiar, învățătura acasă, și încetul pe încetul curiozitatea de a vedea cum se poate ceti și scrie românește atrage, nu copiii, ci băieții cari și-au terminat școala grecească îndătinată. Se ajunge a avea, pe cînd în biserică, peste ceartă și bătaie, se ridică întăiele cîntări în românește, localul școlii, mobilele de pomană pentru dînsa.

Astfel pe la 1880 se alcătuieste, întâiu supt binefăcătoarea ocrotire, apoi supt amestecul plin de pasiune egoistă, al celui mai întreprinzător om care a răsărit din acea parte a neamului, Apostol Mărgărit, fost negustor de covoare, o întreagă organizație școlară, mergînd până la transhumanții din „călive”, pe care o încunună liceul din Bitolia, așteptînd școala comercială din Salonic. Școlile comunale fură cucerite, în sfîrșit, după atîta luptă și durere, în 1886-7, încă înainte ca limba să fie admisă oficial în serviciul divin. Cei d'întăiu scriitori, legați de școală, apar, în frunte cu Andrei Bagav¹.

Și învățămîntul din Principate trece spre Sud granițele țerii. Încă de prin 1860, Costachi Petrescu, fiul unui învățător, de sat, întemeiază școli pe malul drept al Dunării, atunci turcesc, și în 1860 erau 126 de elevi în cele patru clase de la Silistra².

Intemeierea României unite a pus învățămîntului probleme de o nesfîrșită greutate.

Pe de o parte ea dădea Romînilor, al căror caracter național domină noul Stat, școlile pe care odată, în țerile alipite, era pecetea maghiară, germană sau rusească. În afară de vajnica, imediata nevoie de a găsi puteri didactice, și anume ca să nu trebuiască a ne rușina de dînezele, erau tradiții pe care centralismul nu trebuia și, în orice cas, nu era în stare să le biruie cu tendințele lui spre unifi-

¹ Gușu Papacostea Goga, *În zilele redeșteptării macedo-romine, Memorii, acte și corespondență*, București, 1927. Cf. *Rev. Ist.*, VI, p. 273.

² *Rev. Istorică*, XIII, p. 411; *Graiul românesc*, I, 6. Același scrie în *România Liberă* de la 1877 articole pline de miez despre romînimea din aceste părți.

care. Cea mai grea întrebare a fost însă raportul cu școlile, bine întemeiate, adesea cu un lung și glorios trecut — une ori, ca în școala secundară săsească, folositor și Românilor — și dispunând de mijloace omenești și materiale cu totul distinse, ale „naționalităților”. Subordonare în unele privinți conducerii de Stat, introducere chibzuită a cunoașterii limbii majoritare, colaborarea cu instituțiile de limbă românească, acestea erau punctele de discutat. Nu vom judeca aici primele soluții la care s'a ajuns dar, după experimentarea cărora, va trebui să se ajungă, pe încetul și cu multă socoteală, la cele definitive, corespunzând și intereselor Statului și dreptului românesc, dar și dreptății și nevoilor generale ale civilizației.

În organismul însuși al școlii de Stat a Românilor pentru Români probleme esențiale — sau, mai bine, problemele esențiale — au rămas neresolvite.

Un cuvânt, la urmă, asupra lor.

Ideia germană a școlii reale, realizată în patria ei de origine, într'un moment de desgust cu ideologia metafisică și de îndreptare a societății către munca economică, era natural să fie apărută de T. Maiorescu, adversar hotărît al vechilor tradiții „humaniste” în școală ca și în literatură și, pe de altă parte, amestecat din prima lui tinereță în mișcarea școlară din Moldova, cu tendințele ei prusiene. La 1875-6, cînd critică fabrica de funcționari și poeți, ca și la 1894, părerile lui în această privință sînt neschimbate, și această mare inteligență silogistică trece pe lîngă nevoia mării școli din care trebuie să iasă, nici ideologul, nici practicianul, ci omul

complect, pe care-l pot lua în primire apoi școlile de specialitate.

Din același cerc al „Junimii” venise P. Poni. Acesta nu era însă numai un realist și un om al științelor naturale, ci și un Moldovean avînd încă tradiția Academiei Mihăilene, și de aceea credința lui față de clasicism. Iar alt membru al „Junimii”, Conta, fără pregătire germană, extraordinar autodidact descoperitor de drumuri aici ca și în filosofia lui, tînse totuși spre același practicisim, așezînd chiar, de-asupra gimnasiului, școala sa reală, în proiectul de la 1881. E adevărat însă că e o înșelare de nume: prin învățămînt real se înțeleg școlile de înaltă specializare în administrație, agricultură, industrie, comerț, tehnică, telegrafie, marină, veterinarie.

Trebuie făcută o deosebire între concepțiile lui D. A. Sturdza și ale lui Sp. C. Haret. Cel d'întăiu e omul de Stat după concepția lui Savigny: „Școala este”, spune proiectul lui din 1886, „o instituțiune publică organică, care are un singur și unic fundament: Statul, un singur și unic scop: întărirea și asigurarea lui în viitor”. Haret, matematicul, urmărește înălțurarea superfluităților prin introducerea simțului „lucrurilor”. El are totuși în vedere societatea, de și numai o anumită societate fără lux și, adaug, fără podoabe, ba chiar fără poesia unei armonisări intime¹.

Din noile proiecte, datorite unor filosofi, dd. Negulescu și Petrovici, se desface, de sigur, grija de a introduce un spirit nou. Ambele cuprind și idei originale: la primul, lucrul manual necesar omului

¹ V. Raportul său din 1884.

complect, desfacerea aptitudinilor diverse și la capătul gimnasiului și la al liceului; la celalt crearea de orizont, fie și în forma vagă a filosofiei teoretice. Proiectul Angelescu are în fond bazele de la 1864, pe cînd proiectul Mehedinți se inspire de nevoia de a apropia școala de țeran mai mult decît, ca până acum, țeranul de școală; clasele complementare sătești ale ultimei legi se așează cu greu lîngă un gimnasiu nedefinit în de ajuns ca organism autonom¹.

În general, se poate observa că scopul școlii primare și secundare, formînd de fapt un bloc, nu e unul sîngur, ci dublu (afară de scopurile *false* ce i s'au dat), și anume: pregătirea omului complect, care să nu se încurce în viață, ci s'o înțeleagă, s'o domine și s'o sporească și, al doilea, pregătirea omului nobil, bun, energic, dar drept, luptător, dar milos, în locul fiarei pe care o crea vechiul învățămînt pur științific și numai real și care a dat pe rînd bestia de cîștig, bestia de războiu și bestia de sport.

De aici credem că trebuie să se inspire noua reformă.

De mi-ar fi dat să o înriuresc și eu!

¹ Cf. și caracterisările d-lui Tudor Vianu, în *Arhiva pentru știința și reforma socială*, VII, p. 180 și urm.

A D A U S

În vol. IV din *Istoria școalelor*, p. 15, un document muntean din 20 Iulie 7151 (1643) pomenește pe „dascălul Pahomie, care au cetit hrisoavele lui Vințilă Voevod, și popa Teodosie, carele au învățat carte la mănăstire”. Pe aceeași pagină „bătrînul Teodosie călugărul, carele au fost grămătic acolo, în zilele Mihnei-Vodă și a lui Petru Voevod”.

Tot acolo, pp. 23-5, actul, din 1-iu Septembrie 1708, al lui Constantin Brîncoveanu pentru școala de la Sf. Sava (lefile dascălilor). Pe pp. 34-6, acela al lui Grigore Ghica pentru școlile elină și slavonă din București (17 Ianuar 1749); al lui Constantin Racoviță pentru plata dascălilor, 18 Octombrie 1753, pp. 40-1. V. și p. 46 și urm., pentru aceeași plată.

Un „chir Ioancu dascălu de la Mitilin, la Craiova”, în 1817 (cu dialoguri greco-românești), Bianu, *Catalog*, I, p. 424, no. 186. Un dascăl Dincă, ajuns călugăr la Brîncoveni în 1825, *ibid.*, pp. 638-9.

Pe ms. 298 al Academiei Romîne se înseamnă o învățătură de ucenic bucureștean, începînd la 1798 la „dascălul Necola”, apoi, din cauza ciumei, acasă — „neînvățînd nemică, fără numai nebunii învățam”, apoi la epistatu Gheorghii de la școala domniască”,

cu Ἀποθήκη τῶν παιδῶν, la Hrisolora pe urmă, gramatică. Urmează Esop și tomul II din Enciclopedie, urmînd cu dialogurile morților ale lui Lucian, cu Hrisostom, cu Herodian. Trecînd de la dascălul Grigore la dascălul Paisie, învață după Scrisorile lui Sinesiu ca să ajungă cu dascălul Chiriac Triandafil la „Olintiacele” lui Demostene. O singură dată „a mîncat falangă” (*Catalog*, I, pp. 643-4). El adaugă și cînd a început a învăța latinește (pp. 645).

Udriște Năsturel iscălește ca „tainic” la 1629, cînd cetește o „Mantie” la mănăstirea Bistrița în 1639. Prefața lui P. V. Năsturel la ediția *Varlaam și Ioasaf*, p. XLIII. — D. Cartoian, în *Legendele Troadei*, p. 23, citează pe Danovici, alcătuitorul de cronograf, ca „grămătic de scrisoare grecească”. — Un Pătrașco „caligraf”, în 1673, *Rev. Ist.*, X, p. 233. — În studiul d-lui Cartoian asupra *Alexandriei*, p. 37, un „Coman dascăl domnesc”, la 1714, ca „vătaf pe 51 copii”.

Intr-o listă de la 1839¹ se înseamnă la Iași Cuénim cu 25 de elevi, Sacchetti cu 20, Atanasiadis cu 30, un „Vanlin” cu 13, o Chambinaud cu 30 de fete, ca și d-na Paré; pe la biserici dascălii, douăzeci și șase la număr cu 249 de școlari, predau une ori și grecește (ba cel de la Armeni și franțuzește). La Bir-lad sînt școli de biserică, destul de cercetate, pe lingă școala „mădamei Anica Bourguillon” și un dascăl grec; la Roman predau, în limba francesă, un „Jan Franțuz”, un Costachi Polizu (și grecește și ru-sește), un dascăl Constantin Dornescu și „musichie”, ca și cutare fiu de preot; la Botoșani preoți, psalți, dascăli predau, în zece școli, celor 104 elevi, și gre-

¹ *Bevista Ioan Neculce*, VI, p. 219 și urm.

cește, iar la Hîrlău, cu trei școli, dascălul Grigore franțuzește și nemțește, la Ștefănești străinul Misihevici „nemțește și moldoveneste” apoi la Piatra trei dascăli, unul și de grecește, cum psaltul de la Tîrgul-Neamțului predă în ambele limbi; la Focșani cinci dascăli romîni, doi greci, plus „Fidi Franțuzu”, care merge „prin case boierești”; la Tecuciu și până la cîte 40 de școlari la școli romînești; la Nicorești două școli inferioare; la Folticeni patru pensioane, la Gheorghe Stepan învățîndu-se și franțuzește și nemțește, plus „gheografia franțuzească, istoria naturală și aritmetică”, la Neculai Dașchievici ceva mai puțin pe nemțește și încă mai puțin pe românește, la Gafencu și la Simionovici; la Bacău un Romîn și Constantin Dupont, un alt Dupont, un Skrolecki (și cu latină și germană), un Pouu pentru grecește, o Madame Moser (pentru germană și francesă); la Ocna un Grec și doi Genevesi, Ioan și Egna „Fidim”; la Moinești doi „Moldoveni”; la Galați, pe lîngă Romîni, Greci, Armeni, Evrei, Ioan Cumbari de italienește, franțuzește și grecește, un Sîrbinschi, și de franțuzește, ca și „doamna Sofie, soția dumisale Costin”; la Huși Moldoveni și un Bucovinean. Multe știri despre programul din 1842 al școlii din Darabani¹.

La 1842 aflăm între „coconășii” și „duduci” fii și fete de boieri mari din orașe și de la sate, de preoți, de funcționari, de negustori, băcani, cojocari, cuțitari, cofetari, bărbieri, de agenți consulari, de Evrei chiar („Anfert a madamii Berta din Botoșani”).

¹ *Ibid.*, pp. 229-30.

² *Revista Ioan Neculce*, VI, p. 221 și urm.

Atunci, la 1842, Bîrladul are 16 dascăli, cu 291 elevi, dintre cari 36 de fete, și ca pensioane al d-rului Simonberg (franțuzește și nemțește), al lui Jacques „Catul”, „în casăle dumisale Spătăresei Soltana Lambrino”; Romanul păstrează pe „Jan Franțuzu”, la care se învață și „clavir și cusături”; Botoșanii au, pe lângă cei 90 de elevi ai „școlii publice” de la Sf. Dumitru în „mahalaua grecească”, școală condusă de Vasile Paulini, pensionul Profirei Olivari, „directorită”, cu 21 „duduci” ca eleve și profesori de franțuzește, nemțește și românește; al lui Iordachi Olivari, „profesor de gheografie și istoria universală”, și al lui Jacques Vitrou, pe lângă al „madamii Olimpia Gros”; Piatra școala lui Gheorghe Papadopulo, aceia a „Franțuzului Șanpan, director, și cu madama sa Fantin, directorită”; Neamțul a lui „Ipolit Neamțu” pe lângă cea publică a monahului Chesarie; Focșanii a doi Greci și a doi Moldoveni; Nicoreștii se laudă cu două școli românești și una francesă de fete, a lui Gheorghe Stupin; Folticenii numai cu Dașchievici, care-și închide porțile în acest an; Fălciul are și pensionul „madamii Iuli a spițărului Andrei Diialtu, însuși fiind învățătoare și directorită numai la trei fete”¹.

La 1742 „Andrei grămăticul” e fiul Mitropolitului Nichifor (Dumitru Stănescu, *Viața religioasă la Ro-*

¹ V. și actul de vnzare a unui loc din Păcurari către Matthias Raymond (*Ramon Maties*), „dascal franțuz”, la 1828, în revista *Ioan Neculce*, VI, p. 320. Urmează o înțelegere între el și soția, Sophie Victoire, născută Fréauts. La 1830 Raymond era mort; avea un fiu „elev în farmacie” la Liège, pp. 320-2. Un Raimond era și dragoman al consulatului Franciei („Peibă” e „Pays-Bas”). Pentru văduvă, p. 322 și urm.”

mini, București, 1906, p. 360). Corespondența cu Rumiențov pentru școli și *ibid.*, p. 465 și urm.

Dascălul Filofteiu traduce *Amartolon sotiria* în al XVII-lea veac (D. Stănescu, *Minunile Maicei Domnului*, p. 45, după ms. 472 al Academiei Romîne).

Un ms. de școală al lui Iordachi Crețulescu, ms. 530 grec al Academiei Romîne; v. Litzica, *Catalog*, p. 64, no. 112. Cum se înseamnă că Epistolariul grec a fost isprăvit în Veneția la 1666, Novembre, înainte cu cîteva luni de venirea lui Constantin Cantacuzino, *s'ar putea întîmpla ca Iordachi Crețulescu, care fu gine-rele lui Brîncoveanu, să-l fi precedat pe acela.*

În Decembre 1677, un Ionașco, fratele preutului din Coiceani, era „în țara Oltului, la Unguri, de au învățat grămîtici”; ms. 497 al Ac. Rom.; v. Bianu, *Catalog*, II, pp. 241-2.

Un elev al lui Seavstos, Litzica, *Catalog*, p. 311, no. 616. Iar el a venit de la Trapezunt la Constantinopol abia în 25 Novembre 1687; *ibid.*, p. 310. El și *elevii* lui (între ei Matei Crețulescu), 1696, *ibid.*, p. 314. V. și pp. 315-7. Traducerea cărții lui Teofilact al Bulgariei închinată de Sevastos lui Brîncoveanu, p. 484, no. 734.

Manase Eliad era din Melenic, pe una din cărțile lui se cetește: 'Εκ τῶν τοῦ Μανασσῆ Ἡλια., τοῦ ἐκ Μελενίκου; Bianu, *l. c.*, II, p. 55, no. 86. Cărți ale lui, în *Catalogul* Litzica, p. 73, no. 133; p. 115, no. 232. Cărți ale lui și *ibid.*, p. 519, no. 778.

Școlame al lui Gheorghe dascălul supt Nicolae Mavrocordat la București, ms. grec 545; Litzica, *l. c.*, p. 721, no. 131. Un Barbu Izvoranu student supt Brîncoveanu, la 1707; Litzica, *l. c.*, p. 117, no. 240.

Un „Doico copilul, fiul popei Neagoe, cînd învăța la dascăl” în București, la 1727, și colegi: Năstase,

Radu, Frîncul, în Bianu, *o. c.*, I, p. 43, no. 339. Copiii scriu „cu condeiu de rață” și fac floricele.

La 1730 Gheorghe din Trapezunt traducea pentru Nicolae Mavrocordat un Nomocanon (ms. 297 al Ac. Rom.; cf. Litzica, *Catalog*, p. 435, no. 696). Versuri ale lui către Antim, p. 447, no. 705. Pentru dascălul Iordachi (Gheorghe Teodor), și *ibid.*, pp. 452-3, no. 709. V. și *ibid.*, pp. 415-6.

El ținu discursul, păstrat, la îngroparea unei domnițe a lui Nicolae Mavrocordat; p. 462, no. 717. Incă o lucrare poetică a lui, *ibid.*, pp. 477-8, no. 726. E deosebit de Gheorghe Ioan din Ampelakion, despre care *ibid.*, p. 486, no. 737.

Un dascăl Șerban 1733; Litzica, *Catalog*, p. 214, no. 421.

Atunci un dascăl Iordachi din Trapezunt; Litzica, *Catalog*, pp. 415-6.

Un dascăl Alexandru în București la 1748; Litzica, *Catalog*, p. 85, no. 161.

Dascălul Teodor; *ibid.*, p. 376, no. 652.

La 1766, 19 Ianuar, gramatica începea a fi predată la Iași, „în biserica Frîncilor”, *catolică*, de „dascălul chir Iosif” (să nu fie „Moesiodacul”); Litzica, *l. c.*, p. 89, no. 180. Se întrebuița manualul lui Nichifor Theotokis; *ibid.*

Canoanele de Neofit Cavsocalivitul, *ibid.*, p. 180, no. 295.

Fisica și Metafisica lui Teodor Anastase Cavalioti la școala din Moscopole; ms. 383 al Ac. Rom.; v. Litzica, *l. c.*, p. 99, no. 203.

Școala din Roman, 1796; *ibid.*, p. 378, no. 655.

Un Ștefan dascălul care la 1780 învăța „carte de pomană” în mănăstirea Colții la dascălul Ioan, Bianu, *o. c.*, II, p. 330.

Plecarea lui Vardalah, Litzica, *Catalog*, p. 122. Aritmetica lui Gobdelas; ms. 676 al Academiei Romîne; Litzica, *Catalog*, p. 91, no. 184.

Fisica lui Neofit Duca; ms. 151; Litzica, *l. c.*, p. 93, no. 191.

Versuri întru lauda lui Murgu, care aduce „cè mai sublimă știință”, *Metafisica*, „cè Valahia nu are”, în Bianu, *o. c.*, II, pp. 346-7.

O carte de școală a liceului bucureștean de la 1842 înainte e no. 677 al Ac. Rom. (v. *ibid.*, pp. 431-2.) Pentru Seminarium, no. 687 și urm. (v. *ibid.*, p. 438 și urm.).

Pentru dascălii greci din epoca lui Lazăr, Litzica, *Catalog*, p. 32. Acolo și dascălul Gheorghe din Larisa, la 1752, p. 49, no. 68. Dascălul Gheorghe Ioan din Ampelakion, p. 52, no. 77; p., 53, no. 80.

Pentru Chioseà, *ibid.*, p. 228, no. 501.

În ms. 217, fol. 128 Vo, elevii școlii din București roagă a li se da alt dascăl după moartea lui Neofit, alegerea celui de acum „țiran” fiind făcută cu bani. A înlocuit pe dascălul Pantazi și a prigonit pe elevi.

Insemnări despre cea mai bună creștere a copiilor le dă, la 1825, Vasile Vîrnav, în prefața traducerii Logicei lui Condillac. Și el recomandă începerea în „părințasca lor limbă”, metoda analitică, predarea glumeată în locul sistemului sintetic papagalicesc (este chiar cuvîntul „papagalizmul”), în locul îngrămădirii de materii, între care și limbile străine. „Dacă minte să lasi necăutată și înțelenită, să perdi sau să inniacă printre sălbătecele saduri și neghine, care îi prind locul”. El merge și până la propunerea de a purifica limba introducînd cuvinte latine și italiene. Ms. 425 al Ac. Rom.; Bianu, *Catalog*, II, p. 111 și urm.

CUPRINSUL.

	Pag.
I. Originile	5
II. Încercări de școală apuseană la noi și școlari români la școlile apusene	18
III. Influențele italiene asupra școlii românești	24
IV. Întăia epocă a școlii fanariote	56
V. Noi încercări de învățămînt apusean	72
VI. Noua școală europeană	93
VII. Îndreptarea apuseană în principate.	131
VIII. Școala filosofică a Principatelor	139
IX. Școala națională grecească în luptă cu școala națio- nală a Romînilor	152
X. Școala Regulamentului Organic	191
XI. Lupta școlii naționale cu încercări de desnaționalizare francesă.	240
XII. Ardelenii în învățămînt	272
XIII. Eclectismul național (1859-90) și întemeierea învăță- mîntului superior și special	310
XIV. Învățămîntul în Principatele unite și în provinciile lo- cuite de Romîni	323
Adaus.	344

